

RIJEČKA REVIJA

3-4 1962
GOD. XI

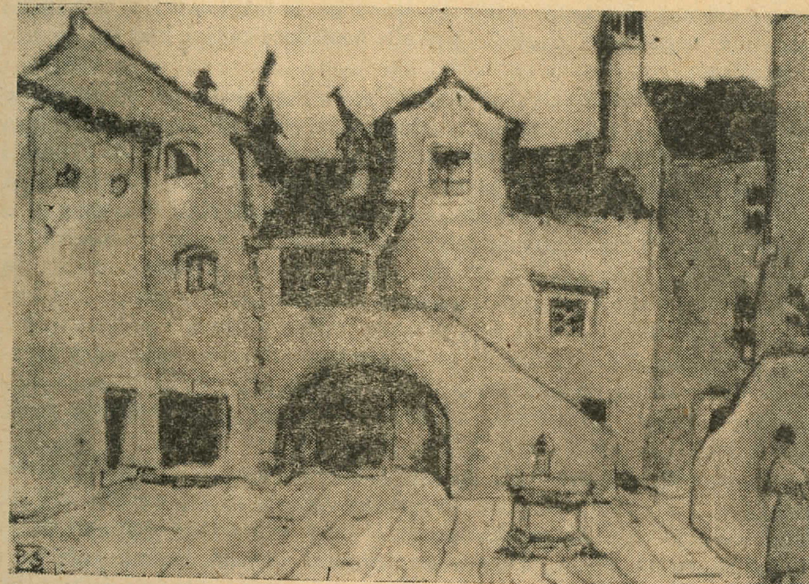
SADRŽAJ

RIJEČKA REVIJA

Izdavač: Pododbor Matice hrvatske u Rijeci — Urednici: Vinko Antić, Viktor Jurković i Vlado Pavlinić — Odgovorni urednik: Vinko Antić — Uredništvo i uprava: Rijeka, Dolac 1 (Naučna biblioteka) — Rukopisi se ne vraćaju — Revija izlazi u 6 brojeva godišnje — Pretplata za 1962. godinu 1000 Din. — Broj žiro računa Pododbora 433-13-3-292 — Tisak: Novinsko, izdavačko i štamparsko poduzeće »Novi list« — Rijeka.

RIJEČKA REVIJA

GOD. XI. 1962. BR. 3-4

»Široka kuntrada« osebujni kutak starog Senja, srušen za vrijeme rata

Dr IVO FRANGEŠ

Vjenceslav Novak danas*

Drugovi i drugarice, dragi Senjani!

Htio bih da započnem večerašnje izlaganje jednim detaljem iz vaših natpisa. Na pozornici piše: **125-godina čitaonice**, malo niže: **101-godina rođenja Vjenceslava Novaka.** Upravo od toga i želim da počnem. Od činjenice, naime, da Novakova umjetnost i Novakovo djelo nisu takve vrste da žive isključivo od godišnjica, pa makar one bile i tako impozantne kao što je 100-godišnjica.

Može se nekome činiti da je to zapravo plaćanje jednog neisplaćenog duga: nije slavljena 100-godišnjica, pa se eto slavi 101-godišnjica!

* Magnetofonska snimka govora na proslavi 125-godišnjice Senjske čitaonice i 101- godišnjice rođenja V. Novakova (Senj, 1. prosinca 1960).

Ja tu stvar gledam nekako drugačije. Meni se čini da Novakovo djelo ne živi od datuma do datuma, da je to djelo kojemu nisu potrebne ovako okrugle brojke, nego djelo kojemu se možemo približiti i u kojemu možemo uživati ne samo u odnosu na te brojke, u tim izuzetnim časovima, nego čak i u ovako pomalo neobičnoj brojci kao što je 101-godišnjica.

To ujedno objašnjava smisao večerašnjeg izlaganja: »Vjenceslav Novak danas«. Novak pripada među književnike, među stvaraoce koji zaista žive i danas i koji mogu računati da će živjeti nadalje. Tome i takvom Novaku posvećena je i ova moja večerašnja riječ.

Mjesto Vjenceslava Novaka u hrvatskoj književnosti uopće, a u povijesti hrvatskog realizma posebno, sasvim je izuzetno. Izuzetno je usporedimo li Novakovo djelo sa djelima pisaca njegova vremena, a izuzetno je i uzmemo li to djelo samo. Pođimo od ove druge karakteristike. Radi se o čovjeku koji predano stvara čitav niz godina i koji, kao što je poznato, i umire na poslu, umire onako kao što umire borac na bojištu, umire za pisaćim stolom, odmarajući se na čas od svoga glavnog i rekao bih jedinog zanimanja do kojega je držao, a to je umjetničko stvaranje i umjetnička riječ.

Ponavljati datume, koji su eto svakome jasni i koji su konačno ubilježeni i u ovim našim naslovima, mislim da nije potrebno. Ali, da kažemo samo ona dva glavna: da se rodio 1. rujna 1859. godine i da je umro 20. rujna 1905. godine. Ako izvršimo sasvim laganu računsku operaciju, vidjet ćemo da je taj život, taj plodni, predani i marljivi život, trajao svega 46. godina. U tih 46 godina Novak je napisao, možemo slobodno kazati, čitavu jednu malu biblioteku koja bi, kada bi se izdala u cijelosti, jer još nije objavljena, sigurno iznosila i 25 svezaka. Treba na početku večerašnjeg izlaganja kazati i tu neobičnu činjenicu: da mi do danas ne samo što nemamo sabranih Novakovih djela nego mi uopće nemamo potpune bibliografije tih djela. Mi tako reći (ponavljam: tako reći) ne znamo što je sve Novak napisao, koliko je Novak napisao, Ja neću time kazati da će potpuna bibliografija, kada se sastavi, donijeti neke neočekivane vrednote koje bi možda bacile novo svjetlo i dale neki nov estetski doprinos onome što danas Novakovo djelo predstavlja; ali, uza sve to, svaka crta tog marljivog i predanog stvaraoca nama je draga, nama je potrebna, jer će i ona, ma kako usputna bila, omogućiti osvjetljenje toga impozantnog opusa. Imamo, dakle, pred sobom pisca kojemu još nismo sastavili ni tačan popis radova. Novak se javio u hrvatskoj književnosti pripoviješću koja je štampana ovdje, u gradu Senju, pod nazivom »Maca«. To je tipična šenoinska pripovijest onog vremena, objavljena upravo u godini Šenoine smrti, u času neprijepornog i neprikosnovenog vladanja Augusta Šenoe u hrvatskoj književnosti. Istina je, doduše, da se upravo odavde, s ovih obala Hrvatskog primorja javlja prva, znanstvena, čak bi rekao i obrazložena kritika Šenoina stvaranja. To je kritika mladih

pravaških književnika i kritičara, među kojima treba spomenuti glavnog, Janka Iblera-Desideriusa, koji ima svega 19—20 godina, a koji se već usuđuje da kritički pristupi Šenoinu djelu, predbacujući uglednom piscu da ne unosi dovoljno realističkih elemenata u sliku života. Ibler traži da hrvatska književnost zakorači novim pravcem, da počne otvoreno iznositi narodne probleme i, ako je to moguće, ukazivati na njihovo rješenje. Tako je taj val, koji ispravno nazivamo valom realističkog prodora u hrvatsku književnost, potekao odavde, s ovog uzburkanog Hrvatskog primorja, potekao je iz kraja koji je bogat tradicijom, koji je u taj čas — ekonomski — možda bio najpozvaniji da tako napredne ideje i iznese. To je ova obala kojoj se ekonomski centar premjestio iz vašega, našega Senja na sjever prema Sušaku i prema Rijeci. Otuda se javljaju i mladi pravaški književnici, među kojima Senjani zauzimaju časno mjesto, i među koje svakako treba ubrojiti i Vjenceslava Novaka.

Ali, ako nam se sama od sebe nameće usporedba Novak-Kranjčević, onda treba kazati da je Novak u karakteru imao nešto što ga je od Kranjčevića odvajalo. Kranjčević je bio prava buntovna uskočka narav, sav u grču, sav u protestu, sav u patetičnoj gesti, Novak, međutim, u izvjesnom je smislu — bar izvana — miran, nepomičan, tih, sav predan poslu kao naučni radnik, među mladim literatima, koji su uglavnom pisali stihove i to buntovničke stihove Harambašićeva i kasnije Kranjčevićeva kova. Ovih nekoliko stihova, koje je maločas dr Krajač pročitao, zapravo su neznatan dio Novakova djela, jer stihovi nisu bili njegovo područje, njegov domen bila je naučna, rekao bih profinjena metodična, realistička analiza našeg života. Ja sam jednom prilikom (dopustite da to ovdje kažem) zbog tih osebina, Novaka nazvao minijaturnim, melankoličnim hrvatskim Balzacom, i on je to odista bio. Maca, prva pripovijest kojom Novak plaća da tako kažem onaj obavezni danak šenoinskoj tradiciji, ujedno je i jedan od rijetkih slučajeva kad se Novak odvaja od konkretnog, promatranog terena i kada odlazi u krajeve, u vremena, koja ne poznaje dobro i koja ne može obraditi onako kako to njegova teorija i njegov pogled traži.

Ali već kasnije, od 1882. pa sve do 1905. a ako hoćete 1906. godine, kada posmrtno izlazi Tito Dorčić, Novak je neprestano sav duboko ukorijenjen u svoj nacionalni teren, bio to Senj, bila to senjska okolica, bilo da se radi o Zagrebu ili čak o čitavoj Hrvatskoj. Novak je, i to se često puta isticalo, radio nekako sav ponesen potrebom da sakuplja podatke, da te podatke nagomila i da ih tako nagomilane preobrazi u poeziju, transponira u umjetničku viziju.

Po tome bismo ga, da odemo na čas u velike svjetske primjere, mogli nazvati i nekom vrstom našeg naturaliste; kad bi u Novaku postojala ona tipična naturalistička sklonost, da se otvoreno izjasni erotski konflikt, da se iznese i društveni konflikt, i prikažu u njihovoj ne samo jasnoći nego rekao bih čak i rogobatnosti. Od toga je Novaka

čuvala s jedne strane šenoinska tradicija, kojoj se on nije nikada oteo; s druge strane, treba upozoriti i na djelovanje sredine, sredine koja u taj čas nije mogla i ne bi mogla da podnese tako nesmiljenu analizu, kao što je bila analiza recimo Emila Zole u francuskom društvu.

Ma koliko ove usporedbe bile vrtoglave, ma koliko ta imena pripadala vrhuncima svjetskog umjetničkog stvaranja, meni se čini, da su ona ovdje na mjestu, jer nam, ako sačuvamo potrebne propozicije, najprikladnije i najbolje govore o karakteru stvaranja Vjenceslava Novaka.

Ja sam jutros, govoreći pred spomenikom Novakovim, u perivoju Art, istakao činjenicu, na koju se nadovezuju ove večerašnje riječi. Napomenuo sam da svi naši realisti, kad im prilazimo, kad ih čitamo, traže od nas izvjestan napor dobrohotnosti, traže od nas da njihovu djelu prisupimo nekako s historijskim mjerilom, da stavimo te historijske naočale, naočale koje će zapravo ublažiti naš pogled i približiti epohu u kojoj su ti ljudi stvarali, i tako približenu epohu, i tako približeno djelo, pružiti našem današnjem kritičkom sudu. A, vidite, Novakovo djelo nije takovo, premda Novak za čitava svog života nije od kritike dobio ni jednu umnu riječ ohrabrivanja, stručnog analiziranja svog rada, nego je stvarao onako tiho, predano, anonimno kakav je i bio. Vjerovao je u svoje stvaranje, ali nije bio pomognut ni od koga nego od svoje vlastite vjere, od svog vlastitog umjetničkog poštenja.

Zanimljivo je da je taj pisac, upravo zato što je plovio pod vlastitom zastavom, da je taj pisac, eto, preživio ne samo svoje vrijeme, nego da, kako vrijeme prolazi, dobiva sve veće i veće značenje. I ja bih ovdje sa zadovoljstvom kazao da je Kranjčević, koji nije bio kritičar, koji se nije kritikom bavio, sustavno kao urednik »Nade«, kada su izašli Posljednji Stipančići, napisao kritiku u kojoj je kao pravi Senjanin ukazao na neke vrednote Novakova djela, da je upravo Kranjčević bio jedan od onih rijetkih kritičara koji su mogli da budu od koristi Novaku i njegovu stvaranju.

Što je to Kranjčević zapazio? Kranjčević je zapazio crtu tipičnu i karakterističnu za literaturu svakog realizma, pa tako i hrvatskog. Zapazio je naime, činjenicu da je realizam uopće, hrvatski posebno, a prije svega Novakov, ponesen problematikom koju bismo mogli nazvati problematikom raspadanja, odnosno mijenjanja starih društvenih formi i izrastanja novih; govoreći o Posljednjim Stipančićima Novakovim, Kranjčević upozorava na drugi jedan stari hrvatski grad, na drugu jednu izmjenu starog društva i pojavu novog, na Dubrovnik, odnosno na djelo Iva Vojnovića Dubrovačka trilogija. Kranjčević u svojoj recenziji povlači paralelu između dva stara primorska grada, jedan na hrvatskom sjeveru, drugi na hrvatskom jugu. Vidite, ta tema raspadanja, tema gašenja, tema umirenja, koju drugi jedan Primorac, kritičar Milan Marjanović, naziva morituri-motivom, ta tema umiranja,

to je ono što je Novaka nosilo u njegovu stvaranju. Otkuda ta tema našim realistima uopće, a posebno senjskim, jednom Draženoviću, ili Nehajevu, a prije svega najvećem od najvećih, Silviju Strahimiru Kranjčeviću? Taj motiv umiranja nije nešto što lebdi u senjskom borbenom zraku i atmosferi, obratno, to je jedan realističan i realan motiv, koji je u ono doba itekako bio vidljiv i jasan u ovom starom tradicionalnom gradu, u gradu koji je još početkom prošlog stoljeća bio važan politički, kulturni i vojno upravni centar, dok ona nesretna željeznica Pešta-More, Jadransko more, umjesto da siđe ovdje na Senj, gdje joj je bio prirodan izlaz, nije skrenula prema Rijeci. Zašto? Sasvim jasno: da mađarska željeznica, koja počinje od Pešte, završi tobože na mađarskom moru, tojest na Rijeci. Ta ekonomska činjenica, koja nosi sa sobom čitav niz historijskih asocijacija i istina koje ja ovdje neću nabrajati, dovodi do toga da Senj, koji je bio izlazna luka čitavog jednog bogatog zaleđa i ako hoćete dvaju carstava, Austrijskog i Turskog, jer turska je granica bila tu blizu, da je Senj odjedanput od grada sa bogatom prijevoznom trgovinom, sa brodovlasnicima, sa istovaračima i pretovaračima robe, postao mrtav: senjska luka je utihnula i počinje ono polagano zamiranje, karakteristično, za realističke motive uopće u svijetu.

Kranjčević to umiranje Senja doživljava na jednom širokom planu svoje velike, patetične, historijske geste. On je pjesnik pobune, on je pjesnik historijske slave grada Senja, on je posljednji Uskok. Novak je to isto, samo na drugi način. Ista tema u drugoj naravi. On je naoko hladan, a u stvari duboko osjećajan registrator i zapisničar toga propadanja. I dok je Kranjčević sav zabavljen akustičnom stranom tog umiranja, Novak tiho bilježi, pravi skice, crteže, akvarele i široke kompozicije, koji se zovu crtice, novele, romani. Kad to djelo gledamo, zanimljivo je uočiti da se ono neprestano izražava upravo u propasti individualnih sudbina. Te su sudbine nosioci Novakovih djela, i te su sudbine istaknute upravo u imena i prezimena njegovih junaka, u imenima i prezimenima, koja postaju naslovi njegovih djela. Tu je Pavao Šegota, tu je Mile Ratković, tu je Marko Finderlić, Tito Dorčić, tu su Posljednji Stipančići, tu je Nikola Baretić, a ne bi bilo teško sva njegova djela prekrstiti upravo u ime i prezime glavnog junaka, jer je u tome smisao i granica Novakova stvaranja.

Novak je to raspadanje, to umiranje gledao u nizu umiranja, propadanja i individualnih slučajeva, individualnih sudbina, i davao te sudbine, davao ta propadanja, davao ta umiranja u prikazu tih individualnih sudbina.

Druga je karakteristika Novakova stvaranja ona kojom smo počeli, njegova balzakovska širina. Balzac je, da se vratimo u te velike visine, opisao i prijestolnicu i provinciju, a to je učinio i naš Novak. On je krenuo iz senjske provincije, da bi se dovinuo do metropole Hrvatske,

do Zagreba, i da ode čak dalje, da zahvati svojim djelima čak i prašku sredinu.

Novak je dakle bio talenat, koji je imao sluha, ne samo za ove svoje rodne krajeve i za ove domaće sudbine. On je, po staležima i po zanimanjima, dao najširu galeriju hrvatskih tipova svog vremena, i možemo slobodno kazati, da se vratimo na istu usporedbu, dao je čitavu jednu malu Hrvatsku komediju ili »Comèdie Croate«, u balzakovskom smislu riječi, komediju, odnosno galeriju junaka. Možda je čak i previše reći junaka; nego poraženih ljudi, poniženih ljudi, ali galeriju junaka toplih, dragih junaka koji se bore protiv najokrutnijeg neprijatelja, protiv nezaustavljivog nadiranja vremena.

No nezaustavljivo vrijeme, svojom nemilosrdnom logikom, gazi sve što mu je na putu; a onda, poput bujice koja se povukla, ostavlja tako bogat materijal za realističkog stvaraoca. Kad bismo išli u analizu Novakovih djela, što ćemo večeras samo letimično učiniti, vidjeli bismo da pisac koji svake godine našoj Matici šalje bar po jednu knjigu, da pisac koji umjetničko stvaranje nema kao glavno zanimanje nego koji je prvo učitelj, pa onda nastavnik i profesor glazbe i profesor literature i prirodnih nauka, da taj čovjek radi zaista uz najteže uvjete, u najtežim prilikama. Samo pisac zaista velike predanosti, velike odanosti svome pozivu može stvoriti toliko koliko je Novak stvorio. Sasvim je jasno da su ta djela nejednake vrijednosti i da su ta djela pisana onako kako neki veliki pisci stvaraju: da ne prođe ni jedan dan, da se ne udovolji toj svojoj osnovnoj životnoj obavezi. »Nulla dies sine linea« bilo je Novakovo geslo. Da ne prođe ni jedan dan, ne bih samo rekao bez retka, nego bez stranice i bez nekoliko stranica. Jasno je da je pisac, koji je u ono doba živio od pera, ili bar ispravljao svoj budžet književnim radom, da takav pisac nije mogao u svakom času, u svakome danu, i onda kad je muza bila vjerna i onda kad bi ga iznevjerila, da taj pisac nije mogao uvijek stvarati djela jednake vrijednosti.

U toj velikoj radnoj disciplini Novak je ostvario nešto što imaju samo veliki pisci: to je jedna korektnost, jedno poštenje umjetničko, jedna čitkost fraze i jasnoća kompozicije, gdje mu je, naravno, pomogla i njegova muzička naobrazba, o kojoj ćete večeras imati prilike da se obavijestite, kad se budu izvodile Novakove skladbe; ona mu je pomogla da u svojim najboljim književnim djelima dade kompoziciju koja ima nešto od glazbene kompozicije, od one strogosti koju dobra kompozicija nosi u sebi.

Novak je, rastući u koncentričnim krugovima, zahvatio prije svega ovaj svoj rodni grad i njegove junake. Zahvatio je, u drugom koncentričnom krugu, širu okolicu Senja, prije svega Podgorje. Zahvatio je, dalje, čitavu Hrvatsku, prije svega njezin glavni grad Zagreb, u ciklusu romana i pripovjedaka, koje bismo mogli nazvati njegovim nazivom »Iz velegradskog podzemlja«. I, konačno, kao što sam već rekao, zahvatio je još šire do Praga. Ako hoćemo toj širini da damo i zanatski sadržaj, zahvatio je i psihologiju svojih junaka. Po tome je Novak pisac koji vremenski i po načinu stvaranja stoji nekako na razmeđi realizma i modernizma. Novakovo stvaranje počinje upravo onda kad počinje realizam, a njegova smrt poklapa se upravo sa rađanjem, sa već završenim rađanjem, novog načina gledanja na umjetničko stvaranje, sa modernističkim psihološkim motiviranjem glavnih likova.

Taj rast u koncentričnim krugovima, ta širina, to je zapravo ono što Novaka izdvaja iz književnosti hrvatskog realizma. Ako hrvatsku književnost u doba Šeone usporedimo sa književnošću u doba Realizma, onda ćemo vidjeti lako uočljivu istinu. Šenoa je na hrvatsku književnost gledao nekako centripetalno, u središtu njegove vizije hrvatska i hrvatske literature stoji Zagreb. Šenoa nije ništa drugo, i po tome je velik i golem, nego pjesnik Zagreba; a literatura hrvatskog realizma, obratno, preuzimajući veliku Šenoinu baštinu, zapravo je centrifugalna literatura, koja u hrvatsku književnost unosi sve hrvatske pokrajine od Dubrovnika, do Primorja i Istre, pa gore sve do Zagorja. Međumurja i Slavonije. To su sve sad prinosi što ih hrvatska literatura daje svome vlastitom izgrađivanju, a iz toga da tako kažemo, pokrajinskog karaktera hrvatske književnosti u doba Realizma, Novakovo djelo se izdvaja time što je on vjeran jednoj i drugoj hrvatskoj književnoj tradiciji, što je on i šenoinac, jer pjeva rodnom gradu, i realist, u smislu tematskom, jer unosi svoju rodnu pokrajinu u hrvatsku književnost.

Novakom se dakle završava zanimljiva amplituda od Šenoina Zagreba prema pokrajinama i od pokrajina opet prema Zagrebu, i kada kažemo Vjenceslav Novak danas, onda mislimo upravo i prije svega ne samo na njegove senjske motive, koji su ponekad dekorativni, ponekad su sentimentalni, ali ponekad zaista duboki, kao što je to najljepše i najdublje njegovo djelo Posljednji Stipančići. Mislimo prije svega na ono što je Kranjčević, sin ovoga grada, prvi najavio u hrvatskoj poeziji, a to je prisutnost radničkog staleža, prisutnost onoga što Novak naziva četvrtim staležom. Prvi je u hrvatsku poeziju radnika uveo Kranjčević, Senjanin, a prvi je u hrvatsku prozu, u hrvatsku književnost toga istoga radnika, obespravljenog, gladnog, jadnika, ne papirnato nego istinito, gologa i bosoga, unio drugi Senjanin Novak.

Radnik je kod Kranjčevića prije svega kranjčevićanski dekorativan, u velikoj gesti i zamahu, on je taj koji će razgloblјene zglobove ovoga svemira ponovo vratiti na njihovo mjesto. Novak je u tome — sasvim prirodno, jer nije pjesnik nego prozaist — puno veći realist od Kranjčevića. Novak ne vidi radnika u toj velikoj, golemoj, zidarskoj, graditeljskoj gesti, nego u bijedi i siromaštvu. Zato je Novak u povijest hrvatske književnosti s punim pravom i ušao pod nazivom pjesnika sirotinje i obespravljenih. Istina je, gorka je istina, da je Novakova obitelj, i on sam i njegova supruga, da su oni zaista bili mučenici svoga poziva, i to treba večeras kazati. Ali je istina i to, da je Novak u svome djelu, u svome dubokom humanizmu, dosegao dalje od altruizma, da je ušao

u umjetnost. Novak je ostavio čitavu galeriju ljudi, mladih ljudi, koji se bore, makar i neuspješno, pretežno neuspješno, da ostvare neku egzistenciju. Novakova slika te borbe vrlo je tmurna. Novak vidi to raspadanje starih, društvenih formi i vidi da mladi ljudi grnu u činovnička zvanja, Novak ih prati tim njihovim ponižavajućim sudbinama, kad jedu sa tuđih tanjura, kad poslužuju drugome, kad moraju da se muče u toj utrci za stipendijama i pomoćima, i kad imućni te stipendije dobivaju, a oni koji su potrebni ne dobivaju.

Pa kad ti ljudi konačno nešto i uspiju, onda ih skrha ili bolest ili nemoć, a ako ne to onda ih skrha, kao i Tita Dorčića, njihova vlastita sudbina. Ali, rekao bih, to je još jedan dekorativan dio njegova stvaranja. Ima jedna duboko humana komponenta Novakova stvaranja, koju treba istaknuti, a to su njegove analize radničkog života i radničkih sudbina. I, kad o tome razmišljamo, lako bismo se mogli čuditi otkuda tome piscu, tome profinjenom intelektualcu, tome prezaposlenom profesoru, otkuda mu takvo poznavanje radničkog života i radničke bijede. Odgovor nije teško naći. Dao ga je Novak sam u svojim djelima. Otvorimo li prvo godište »Vijenca« u ovom stoljeću, na čelu stoje kratki zapisi Novakovi Iz moje bilježnice. I tu će'e vidjeti kako je taj njegov carnet u koji Novak unosi podatke iz života, zapravo uvod u njegovu umjetnost. I vidimo da se Novak sa svojom obitelji, potucao od jednog stana zagrebačkog do drugog, da su ti stanovi bili pretežno činovnički, bijedni stanovi u niskim kućama, vlažnim prostorijama, itd, i da je Novak pišući za stolom, gledao sućutnim pogledom preko bjeline papira, kroz prozor, u život, i da je kroz te prozore vidio sirotinjsku djecu kako se igraju, i sirotinjske majke kako kubure, i vidio je uopće svu onu bijedu koja se skupljala u nekadašnjoj Petrinjskoj ulici, u nekadašnjoj periferiji Zagreba. Sve je to Novak vidio i sve je to on u svojim djelima iznosio otvoreno, realistički.

Ja ne bih želio da se večeras rastanemo, a da ne evociramo nekoliko takvih likova, među kojima je možda najtragičniji njegov lik Janice, koja je gotovo neka Novakova Ofelija. Ta siro'a Janica, kći bijednice i pijanca, koja punih 16 godina svoga jadnog života, nastoji da sačuva poštenje i tjelesno i duševno, i koja se bori, i hoće da šije, i hoće da radi, i hoće da pošteno živi, a ipak na kraju pada zgažena, nemilosrdnom sudbinom. Jednostavno, pokušava da ukrade novac iz tuđega džepa i, naravno, nevješta i neiskusna kakva jest, uhvaćena je i završava slomljena u ludnici. Kao pravi majstor humanizma i fine literature Novak daje poentu koja je duboko humana i duboko umjetnička. On, pripovjedač, odlazi i gleda tu jadnu djevojčicu koja u ludilu nepres'ano plače i hoće da se ubije, prilazi mu potpuno luda žena i kaže: »Ova ovdje neprestano plače, a ja muža ubila sikirom pa ništa«. Vidite, Novak je imao fini osjećaj gradacije, i donio finu poentu, završivši pripovijest u pravom momentu, u onom njenom najrogobatnijem kontrastu, prikazavši društvu svoga vremena anonimne sudbine, kojima se nitko u taj čas nije bavio.

Kumičić, naš dobri Kumičić, koji počinje s realističkim namjerama, a završava kao dekorativan slikar velikih historijskih kompozicija, piše u taj čas **Kraljicu Lepu**; a Novak (-moramo znati da je Kumičić u taj čas nacionalna slava, da je on narodni zastupnik, da je on ekonomski zbrinut, itd. itd.), Novak, koji jedva sastavlja kraj s krajem sa brojnom obitelji, Novak se ne ustručava da hrvatskom društvu svoga vremena, vlastodršcima svoga vremena, pruži pred oči ovako tužne sudbine kao što je udes Janice, ili kao što je sudbina njegovih junaka iz kasnije novele **Pred svjetlom.**

Novak ima tu hrabrost, ima to poštenje, i ono što je u tom poštenju najljepše (i ako bismo pokatkada i očekivali protekst, neki organizirani, jasnije izrečeni protest), Novak nalazi ljepotu, nalazi svoju inspiraciju upravo u toj svojoj tihoj sućuti i samilosti. Zato Novak vrlo često jednom kompozicionom gestom, jednom aluzijom čestoputa govori više negoli da je jasno iskazao što misli. Pa ipak, taj Novak, vrlo je često bio ocjenjivan kao pisac koji je radio samo na temelju nekog apstraktnog humanističkog svjedočenja.

Međutim, treba biti pravedan, a to je uostalom ono što je vrijeme, to majstorsko rešeto, i učinilo. Novak je zaista u hrvatsku književnost unio te sudbine. Unio ih je, prikazao ih je, i te su sudbine pred nama, i kad se bude pisala sociološka historija hrvatskog društva onog vremena, tada će Novakovi podaci i Novakovi junaci dati neocjenjivih detalja, indikacija, i podataka za cjelovitu historiju društva svoga vremena.

Zato možemo punim pravom kazati, da Novakovo djelo iz dana u dan zaista raste. Ne mogu da prekinem a da ne spomenem djelo koje sam već dodirnuo. **Posljednje Stipančiće.** To je najcjelovitiji roman hrvatskog realizma. Mi imamo veliku, golemu, vulkaničnu literaturu Ante Kovačića. I možda je Kovačić po svojoj razbarušenosti, po svome — ako hoćete ludilu, u plemenitom smislu riječi — bio veći talenat, ali upravo **Registratura** koja ima genijalnih stranica, ali neugodnih padova i puna je romantičnih rekvizita. A Novakovi **Posljednji Stipančići?** Od prve strane kad ih otvorite, pa do posljednje, kada ih zaključite, vi osjećate da ste uhvaćeni u pripovjedačku mrežu pravog majstora. Majstora koji vas vodi u jedan poseban svijet, koji je prije svega svijet umjetnosti. Kao četiri ugla čvrste, otporne građevine, tu su četiri glavne sudbine starih i mladih Stipančića. Četiri jasno izdjelana lika oni su i ostali likovi koji su u romanu kreću, rađeni majstorskom rukom. Svaki od ta četiri lika predstavlja zapravo četiri vrste karaktera, koji se kreću po Novakovim djelima. Onaj bahati i besmisleno uobraženi stari Stipančić, ona divna, nesretna majka, koja je dobri duh svoje kuće, ali ujedno i nemoćni dobri duh svoje kuće. Pa onda Juraj, mladi pametni mladić, nada svojih roditelja i svoga grada, koji završava kao narodna izdajica. I, konačno, Lucija, uz Janicu

možda najljudskija figura Novakova. Ta četiri lika, od kojih svaki nosi po jednu sudbinu, po jedan aspekt Novakova stvaranja, to četvero ljudi stvara zaista čvrstu kompozicionu cjelinu, kompozicionu ne samo po načinu vođenja radnje, nego i po ekvilibriju, po onoj ravnoteži što ih ta četiri raznolika lika daju Novakovu pripovijedanju. Tu je Novak pokazao kolika je šteta, što se razvijao u tako teškim materijalnim prilikama i što je vrlo često, kao što ćete to u njegovim novelama i naći, morao nositi još mokar rukopis da bi dobio onaj bijedni honorar od kojega bi odmah mogao namiriti potrebe obitelji. Tako po najboljim djelima vidimo, da u Novaku zaista treperi najkompletniji pisac hrvatskog realizma. Može se prigovoriti njegovim nekim neažurnim ili nepotpunim obavještenjima, nekim prazninama u njegovoj kulturi i naobrazbi. Novak je bio više širok nego produbljen; konačno, produbljivati u njegovim prilikama nije bilo ni moguće. Novak je stvarao i stvarao, čitao i čitao, otkidao vrijeme od sna, i umro stvarajući. Ali kada gledamo njegove najvrednije strane, kada gledamo njegova najzrelija djela, vidimo kakav se snažan stvaralac krio u Novaku. Senjska književnost, ako hoćete da ju tako nazovem, ima u Novaku, u tom finom analizatoru senjskoga i hrvatskoga života, zaista značajnog predstavnika, možda najznačajnijeg i najpoznatijeg. Pa u času kada slavimo 100. godišnjicu njegova života i 55. godišnjicu njegove smrti, i kad kažemo, da je od te male biblioteke njegova stvaranja, ostalo tri ili četiri sveska, onda zapravo treba okrenuti pitanje i kazati: a od čijega djela toliko ostaje? Jer, konačno, ako se jedan pisac uputi u vječnost sa tri knjige, te su tri knjige velika popudbina, a takovu popudbinu ima, po svim mjerilima, ma kako oštra i tvrda ona bila, upravo naš VJENCESLAV NOVAK. Novak kojemu večeras slavimo sto i prvu godišnjicu rođenja, i kojemu zaista treba da kažemo SLAVA.

Dr MATE HRASTE

O senjskom govoru

Jezično se grad Senj danas razlikuje od svoga zaleđa. Nekada se na području od Rijeke uz obalu, sve do Zadra, Šibenika i Splita, a i duboko u unutrašnjosti, govorilo čakavskim narječjem. Od vremena turskog prodiranja sa jugoistoka prema sjeverozapadu i zauzimanja pojedinih krajeva naše domovine u 14, 15. i 16. stoljeću područje čakavsko kao i kajkavsko sve se više suzivalo, a štokavsko proširivalo. Tako je došlo do štokaviziranja i senjskoga zaleđa, gdje se danas tamo pored štokavaca ikavaca (Bunjevaca) nalaze i štokavci ijekavci.

Sam Senj se sačuvao kao čakavska oaza. Razumje se da se ni u njemu ne govori danas čistom starom čakavštinom, jer je odsječen od čakavskog narječja sa svih strana. Pored toga Senj je kroz vjekove bio kulturni, trgovački, vojnički i vjerski centar onoga kraja pa su u Senj dolazili, a neki i ostajali, štokavci iz Like, zapadne Bosne, iz područja Velebita i Dalmacije, osobito iz područja Klisa pošto je on pao u turske ruke.[1]

Nakon doseljenja u današnju domovinu Slaveni su zauzeli grad Senj i u njemu se zaustavili. Ti su Slaveni bili svakako Hrvati čakavci kojih se je jezik, čuvajući starinu, razvijao do najnovijega vremena u svakom kraju pa i mjestu na svoj način. U Senju je krajem 15. stoljeća postojala i štamparija u kojoj su se štampale knjige za potrebe crkve glagoljicom i slavenskim jezikom. Krajem 15. stoljeća štampano je u senjskoj štampariji više knjiga za potrebe crkve.[2] Koliko su njihovi pisci bili Senjani i koliko te knjige nisu bile misali, u njima prevladava čakavsko narječje onoga vremena. Čuvanje glagoljice i slavenskog

1) Mile Magdić, Prilozi za povijest starih plemićkih porodica senjskih, Starine JA XV, 1883 i XVII, 1885; Mile Magdić, Popis patricijskih i građanskih porodica senjskih od godine 1758, Starine JA XVII, 1885.

2) Mile Magdić, Topografija i povijest grada Senja, Senj 1877.

bogoslužja u crkvi u staro doba važna je činjenica, jer je to dokazom da se u to doba u cjelokupnom javnom životu Senja više cijenio narodni jezik i glagoljsko pismo nego latinski jezik i latinsko pismo. To nam potvrđuje još i povijesna bilješka da je senjski biskup Filip zamolio papu Inocencija IV ne bi li u ovoj biskupiji mogao slavenski jezik i dalje kao dosad biti u crkvenoj upotrebi. Prijašnje pape su tražile, naime, da se senjski biskupi i senjski kler moraju pokoravati splitskom nadbiskupu (latinašu). Sada je 1248. papinom bulom službeno odobrena na cijelom području senjske biskupije upotreba slavenskog jezika u crkvi.[3]

Čakavski elementi ogledaju i u kasnijim djelima nastalim u Senju Najpoznatiji stariji senjski pisac u 17. stoljeću Pavao Ritter Vitezović piše svoje glavno pjesničko djelo »Odiljenje sigetsko« (1684) čakavskim narječjem, kasnije se priklanja kajkavskom narječju u djelu »Kronika oliti spomen vsega svijeta vikov« (1696) a još kasnije štokavskom narječju u djelu »Priručnik aliti razliko mudrosti cvitje (1702). Uza sve to se ni u tim djelima kao ni u rječniku »Lexicon Latino Illyricum« (u rukopisu) nije nikada mogao osloboditi utjecaja čakavskog narječja svoga rodnoga grada koji je naučio u djetinjstvu.

Na senjski jezik djelovalo je ponešto i mletačko narječje talijanskog jezika od početka 15. stoljeća dalje, a od kraja 18. stoljeća za vrijeme Austro-ugarske i saobraćajni i književni talijanski jezik, jer ga je Austrija favorizirala na štetu hrvatskosrpskoga jezika. Utjecaj talijanskoga jezika opaža se najviše u leksiku, jer i danas ima u senjskom govoru kao i u govoru svih primorskih mjesta od Istre do Crnogorskog primorja, u kome više, u kome manje, dosta riječi talijanskoga porijekla. Takvih riječi ima i u senjskom govoru dosta. Evo ih nekoliko koje počinju samo sa slovom a: abriv, abrivat, agencija, ankora, arija, armadura armiž. armunika, artižan, atento itd. Pored toga imamo još jednu vrlo karakterističnu jezičnu crtu koja svjedoči o utjecaju talijanskoga jezika na senjski govor. Kao u mnogim većim primorskim mjestima u Istri, Hrvatskom primorju i u Dalmaciji (u Puli, Rijeci, Baški, Pagu, Hvaru, Visu, Komiži i drugdje) tako se i u Senju prije nekog vremena govorilo cakavski, tj. glas č izgovarali su Senjani c; glasove s, š srednjim glasom s, a glasove z, ž srednjim glasom z. Tako se govorilo prije osamdesetak godina.

O tome, nam svjedoči bilješka Ivana Milčetića iz godine 1895:«» »Stari Senjani govore također ca«. Znači da su prije toga vremena svi Senjani govorili cakavski, ali već 1895. tako govore samo stariji ljudi, a mlađi čakavski. Cakavski su govorili građani tj. stanovnici koji su boravili između gradskih zidina koji su znali i govorili hrvatskosrpski jezik i talijansko venecijansko narječje, a u venecijanskom narječju

3) Branko Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, knj. I, Zagreb 1913, str. 16.
4) Čakavština Kvarnerskih otoka, Rad JA, knj. 121, str. 111.

nema glasa č nego **c: cento, cinque, civile, cenar, macelo, limoncin.** Tako se te riječi izgovaraju i u senjskom govoru: **cento, cinkve, civil, macel, lemuncin.** Tako su se izgovarale i riječi našega jezika u Senju, jer se naše č počelo izgovarati na venecijanski način: **cudo, cinit, ca, pocetak.** U predjelima izvan gradskih zidina, Varošu i Lopicama, nije se ni prije govorilo **cakavski.** Danas se govori samo **čakavski** u cijelom Senju, ali su se sačuvale neke riječi i u **cakavskom** izgovoru, npr. **truncić, brcić, Jurcić** i nadimci: **Jacmik, Jacmikovica, Prc.**[5]

Na ovako malom prostoru nije moguće dati ni približno sliku suvremenoga senjskoga govora. Dat ću samo najglavnije podatke iz kojih će se vidjeti da još danas u senjskom govoru prevladava čakavsko narječje. Važna je crta senjskoga govora, koja je više-manje zajednička svim čakavskim govorima Hrvatskog primorja, da je glas **jat** dao **e** u položaju ispred tvrdih dentala (t, d, l, n, r, s, z) kad je iza tih suglasnika koji stražnjojezični samoglasnik (a, o, u): **Cveta, cvetat, leto, svetovat, bledoća, zdela, cena, verovanje.** U drugim položajima imamo glas **i: cipat, lip, lipota, živit, gorit, doprit, grmit.** Imaju u nekoliko riječi i zamjenu glasa **jat** glasom **a: njadra, jadro, jadrit, jadrenjak, njazlo.** I to su primjeri koje susrećemo u ostalim čakavskim govorima toga kraja.

Mnoge suglasničke crte odaju čakavsku osnovu senjskoga govora. Takve su: 1. glas **l** na kraju riječi i sloga ostaje neizmijenjen: **cakalce, posal, tepal, bacal, bil, mećal;** 2. glas **dž** daje **ž: žep, žigerica, kanžija;** 3. praslavenski skup **dj** prije je davao samo **j: meja, mlaj, šaja** (=čađa, **tujica,** a danas daje **j i đ: mlaji i mlađi, slaji i slađi, tuji i tuđi, rojen i rođen;** 4. kao u ostalim čakavskim govorima imamo suglasnički skup šć gdje u štokavskom imamo št: išćeš, šćipat, kljišća, dvorišće, ognjišće, šćap.

Glas **h** čuva se uz rijetke izuzetke kao u svim čakavskim govorima: **snaha, uzdahnut, kruh, grihota, duh, grih.** Ipak se opaža utjecaj štokavskog zaleđa, pa se u nekim riječima glas **h** u sredini riječi počeo zamjenjivati glasom **v: kuvar, kuvarica, kuvat, kruva, na kruvu, s kruvom** prema nom. **kruh.** To je, doduše, slučaj koji susrećemo i u ostalim primorskim čakavskim govorima sve do Šibenika i Splita.

Najkonzervativniji je akcenat. U senjskom govoru vrlo se dobro čuva stari čakavski sistem od tri akcenta koji je i u Novom i koji je bio nekada zajednički sistem za sve sjeverozapadne čakavske govore: **brat, beseda, žena, ruka, jezik; zub, meso, alat, besed** (gen. mn.); **smih, zvonik** gen. **zvonika, gospodar** gen. **gospodara, žene, vode, glave** (gen. jedn.). Čuvaju se kako se iz gornjih primjera vidi i dužine ne samo na slogu iza nego i ispred akcenta: **pitat, pisat, slipac,** što u štokavskim govorima senjskoga zaleđa nije slučaj kao ni uopće u novoštokav-

5) Ove podatke sam našao u doktorskoj radnji Senjanina Milana Moguša, asistenta Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

skim govorima. Razumije se da je u nekim slučajevima na staru čakavsku akcentuaciju ponešto djelovala i štokavska akcentuacija zaleđa.

I u morfologiji zadržane su neke osobine koje su do danas sačuvane u čakavskim govorima. U senjskom govoru dobro se čuva kratka množina jednosložnih imenica muškoga roda: **miši, dedi, zeti čiri**. Zadržan je u gen. plurala kratki oblik bez nastavka —a, koji je dobiven samo u štokavskom narječju krajem 14. stoljeća, pa se govori: **mišov, starcov, majstorov, telov, polj, zvonov, udic, rib, žen, nog, ruk, svić.** Dosta je čest u gen. mn. i nastavak —i prema imenicama starih —i osnova: **miši, majstori, sini, popi, golubi, dani, listi, dari.** U dativu, lokativu i instrumentalu množine nastavci su ujednačeni pod utjecajem štokavskoga narječja, ali nešto drukčije nego u štokavskom narječju i to za muški i srednji rod nast. —in —im, a u ženskom rodu —an —am prema obliku za dativ: **mišin, starcin majstorin, sinin, popin, golubin, danin, ključin; poljin, selin, ognjišćin, veslin, vretenin, ženan, sestran, riban, kućan.** U muškom i srednjem rodu čuje se i nastavak -ama prema starom obliku za dativ i instrumental duala kao u književnom jeziku, ali s dodavanjem glasa n: **mišiman, majstoriman,** brodiman, ključiman. Mjesto štokavske upitno-odnosne zamjenice što u Senju se čuje samo **ča** i u složenicama: **zač** štok. zašto, **poč, nač, uč.**

Izgubljeni su i neki glagolski oblici kao danas gotovo u svim čakavskim govorima: imperfekt, aorist i glagolski prilog prošli na - **(a) v - (a) vši.**

Sintaksa je u biti slavenska, ali u njoj ima i utjecaja talijanskog jezika. Tako se mjesto gradivnih pridjeva: **drven, vunen, lanen, caklen** češće upotrebljava genitiv imenice s prijedlogom **od: drva, od vune od lana, od cakla.** Takav je slučaj i mjesto posvojnih pridjeva na -in -ov (-ev): od **divojke** mj. **divojkin, od mladoženje, od udovice, od goluba, od brata, od oca.**

U rječniku ima, kako je prije spomenuto, velik broj talijanskih riječi koje su od 15. stoljeća ulazile u jezik naših primorskih krajeva.

Gotovo po svim osobinama senjski govor čuva jezične crte starog čakavskog dijalekta sjeverozapadnog tipa.

O pojedinim osobinama senjskoga govora pisalo se u više dijalekatskih rasprava. Spomenut ćemo najpoznatije:

1. Belić Aleksandar, O čakavskoj osnovnoj akcentuaciji, Glas Srpske akad. nauka, knj. 168, Beograd 1935.

2. Belić Aleksandar, Iz srpskohrvatske akcentologije i dijalektologije, Južnoslovenski filolog, knj. XIX, Beograd 1951 - 1952.

3. Jakić-Cestarić Vesna, Refleks jata na sjevernodalmatinskim otocima, Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 3, Zagreb 1957.

4. Jakić-Cestarić Vesna, Iz akcentuacije čakavskih kopnenih govora, Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 6-7, Zagreb, 1960.

5. Ivšić Stjepan, Iz akcentuacije i dijalekatske problematike, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu, knj. I, 1951.

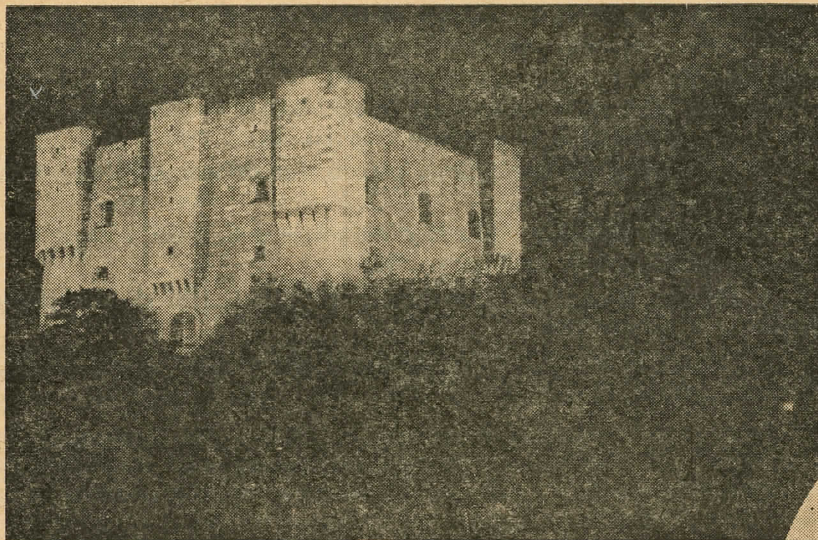
6. Ivšić Jelka, Jat u senjskom govoru, Južnoslovenski filolog, knj. X, Beograd 1931.

7. Junković Zvonimir, O jeziku Vitezovićeve Kronike, Radovi Slavenskog instituta, knj. II, Zagreb 1958.

8. Malecki Mieczyslaw, Cakavizm z uwzglednieniem zjawisk podobnych, w Krakowie 1929.

9. Rešetar Milan, Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen, Archiv für slavische Philologie, knj. XIII, Berlin 1891.

Pored ovih i nekih drugih vrlo sitnih napomena o senjskom jeziku u njegovoj dijahroniji i sinhroniji nedavno je napisana i nalazi se u rukopisu vrlo opsežna studija o jeziku grada Senja, a napisao ju je rođeni Senjanin Milan Moguš.

Nehajgrad u noći

Dr IVO FRANGEŠ

Milutin Cihlar Nehajev*

Drugovi i drugarice, dragi Senjani!

Kao što je već više puta večeras naglašeno, to što se češće viđamo, nije nikakva naša zasluga, nego zasluga ovog lijepog, dočekljivog i prije svega zaslužnog grada Senja. Kad sam na prvom našem ovakvom sastanku, još 1958, govorio o gradu Senju kao o jednoj od prijestolnica hrvatske književnosti, u stvari sam parafrazirao misao današnjeg slavljenika, Milutina Cihlara Nehajeva, upravo one riječi koje smo imali prilike da čujemo i čitamo kad smo večeras otkrivali spomen bistu u vašem simpatičnom perivoju Artu. Imao sam dakle pred očima i pred srcem tu misao koju je taj zaslužni književnik Senjanin izrekao, i koja je eto bila i večeras ponovljena, a koja na neki način stoji kao zajednički motto svim sastancima za koje se nadamo da će ih biti još, jer prilike za to ima; Senj je dao toliko značajnih kulturnih i umjetničkih radnika, pa ovaj senjski umjetničko-kulturno historijski kalendar može trajati zapravo preko čitave godine, odnosno može se protegnuti i u niz godina. Međutim, ono što bih želio da spomenem večeras prije nego pređem na temu u kojoj treba da prikažem u glavnim crtama zasluge Milutina Cihlara Nehajeva, jeste nešto što nedostaje, što osjećamo svi i mi i vi, i mi koji smo došli, i vi koji u ovom gradu živite, a to je odsutnost zaslužnog senjskog građanina, pokojnog dra Vuka Krajača. Mislim da neću poremetiti večerašnju svečanost ako u ovaj čas spomenem njegovo ime, jer je pokojni Krajač bio zaslužan za mnoge akcije koje ste vi ovdje uspješno provodili i proveli. Pa i za večerašnju, kojoj se toliko veselio, ali je nažalost nije dočekao.

Večerašnja tema i zadatak jasno su određeni. Treba u ovako kratkom zbijenom vremenskom odsjeku govoriti o jednom piscu koji, kao što je akademik Krklec na Artu dobro rekao, nije djelovao samo na jednom području književnosti, nego se ogledao zapravo na svemu onome što književni rad pruža, odnosno što književni rad zahtijeva. Od stiha do proze, i to do proze u njenim najraznolikijim vidovima Milutin Cihlar Nehajev dao je zaista značajne priloge razvitku hrvatske književnosti, dao je priloge u jednom zaista dramatičnom, veoma bogatom, možemo čak reći buntovnom času razvitka hrvatske književne povijesti, pa se ova proslava tiče jedne pojave koja ima izrazito kulturno i historijsko značenje.

Milutin Cihlar Nehajev, čije životne podatke neću večeras iznositi, znamo ih svi, čitali smo i čuli nekoliko puta danas, ima tu rijetku karakteristiku, da se javio zaista kao vrlo mlad čovjek na književnom poprištu, ušavši u hrvatsku kulturu prije nego je imao ispit zrelosti. Pokazao je neobičnu umjetničku zrelost u samom nastupu dok su drugi još dugo godina kasnije zapravo početnici, koji se tek pripravljaju i tek uzimaju prve korake i zalete; tada već, sa 18, 19-tom godinom, M.C. Nehajev, bio je izgrađen književnik. Ta zrelost koja odlikuje nastup Nehajeva njegova je individualna osobina, ali je na neki način i osobina koja pripada čitavoj generaciji, osobina koja pokazuje još jedanput da književna pojava, kulturna pojava, povijesna pojava, nisu nikakvi izolirani fenomeni, nego zaista stjecaj, zasluga određenih prilika u kojima se takve izuzetne pojave najpotpunije afirmiraju. Čitava se ta generacija odlikovala neobičnom zrelošću, dolazeći nakon jedne generacije koja je započela vrlo bučno, nakon pravaške realističke generacije, i preuzela od te umorne generacije baklju nacionalnog i kulturnog života, započevši aktivnost i aktivistički stav koji se očitovao i na književnom i na javnom političkom i nacionalnom području. Zrelost te generacije pokazala se već 1895. poznatim spaljivanjem madžarske zastave na tadašnjem Jelačićevom trgu; ta je zrelost nastavljena u toku čitavog

* Predavanje prof. dra Ive Frangeša o književnom djelu Milutina-Cihlara Nehajeva, održano u Senju 5 srpnja 1962.

razdoblja koje se naziva razdobljem Hrvatske moderne, a u okviru tog razdoblja jedno od najznačajnijih mjesta pripada čovjeku čije djelo večeras slavimo. Ne mogu i nemam namjere da govorim izravno ni o događajima ni o problemima koje je Moderna postavila. Moderna je, možemo reći, upravo ta modernistička generacija, imala tu osobinu, da s jedne strane u svom javnom radu pokazuje neobičnu zrelost, pristupa stvarnosti, aktivitet i neobičan smisao za realizam, a s druge strane Moderna je upravo zato proklamirala individualizam, istakla ličnost umjetnikovu i uopće slobodu stvaranja, slobodu umjetničkog izražavanja. Moderna je na umjetničkom planu zastupala prije svega individualistički stav, pokazujući zapravo čudan raskorak između neobičnog aktivizma u javnom životu i isto tako neobičnog osjećaja neću reći poraženosti, ali neke pometenosti, neke izgubljenosti, nečega što je Nehajev najpotpunije izrazio u djelu koje držim pred sobom, a to je njegov roman B i j e g za koji se dugo vremena govorilo da je jedini roman Moderne. Mi danas vrlo dobro znamo da to doduše nije jedini roman Moderne, ali znamo isto tako da je to najbolji i najpotpuniji roman u to doba Čudna je dakle pojava da ljudi, koji su na javnom području pokazali takav aktivitet, u isto vrijeme na neki način nastavljaju ono raspoloženje koje je u hrvatskoj književnosti bilo intonirano već početkom devedesetih godina, kada se pojavljuje jedan od miljenika Moderne i Nehajeva, poznati pripovjedač Janko Leskovar. Ti leskovarski tipovi, tipovi koji se nekoliko godina kasnije, pa čak i ranije, ako hoćemo kod Gjalskog javljaju kao Borislavić, kao Radmilović, i kod čitavog niza izgubljenih, smetenih, zbunjenih junaka, taj se tip čovjeka provlači i kroz literaturu Moderne a u djelu Nehajeva dobiva najpotpuniju sliku u romanu B i j e g . Međutim, treba istaknuti da je upravo ta činjenica predstavljala ono što se u književnoj historiji kod nas naziva zaokretom prema Evropi. Bilo bi jednostavnije nazvati to zaokretom prema kvaliteti. Jer je Moderna konačno i neopozivo hrvatsku književnost dovela u područje kvalitetne obradbe, ostvarenja i upravo su ovi književnici i ova generacija koja je nastupila poslije 1895. kao generacija i kao skup ljudi prekinula svaki dodir sa diletantizmom. Mi smo u hrvatskoj književnosti i do tada imali krupnih književnika, jedan od najdražih jest veliki pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević; možemo čak reći da generacija Moderne, izuzmemo li Matoša nije dala tako značajnu ličnost, ali je Moderna dala nešto drugo, dala je velik broj vrijednih stvaralaca koji svi zajedno tvore onu toliko potrebnu klimu književnog stvaranja, tj. tvore literarne krugove u kojima se literatura počinje razvijati ne samo kao individualni, nego i kao kolektivni napor, kao tvoračka atmosfera koju ostvaruje, kojoj doprinose priličan broj stvaralaca. Umjetnik kao društveni radnik, kao društveno osigurana, ili bar na neki način

poštovana osoba, javlja se upravo u to doba, i dok kod Gjalskoga, Radmilović sumnja o smislu književnog stvaranja i o potrebi književnosti kod nas, neposredno nakon *Radmilovića*, 1895. godine javlja se generacija koja je tu sumnju potpuno odbacila i koja je povukla za sobom sve starije književnike, od imena, među kojima i samoga Gjalskoga.

Druga karakteristika Nehajeva, osim te rane zrelosti, vezana je za ovaj vaš i naš Senj. Taj Senj koji je u tom razdoblju bar toliko značajan koliko i Zagreb, Senj kao vrelo književnika, Senj kao književni motiv, taj Senj nalazi u Nehajevu posebnog stvaraoca. To nije Kranjčevićev Senj. To nije onaj buntovni uskočki Senj što ga je opjevao buntovni i revolucionarni Kranjčevićev stih, to je više nalik na Senj koji obrađuje Vjenceslav Novak, ali je to Senj koji ima posebne karakteristike. Te su karakteristike s jedne strane u tradiciji senjskog realističkog gledanja na život i na stvarnost. Rečeno je večeras sasvim dobro u uvodnoj riječi da se oštra, sarkastična besjeda nije štedjela na ulicama i trgovima ovoga grada, ta oštrina senjskog mentaliteta vjerojatno dolazi i od borbene tradicije i od buntovne i borbene klime koju smo imali prilike da vidimo i u ovo čudno ljetno vrijeme, ta karakteristika senjske književnosti osjeća se i kod Nehajeva. Ali se na tu karakteristiku i na tu sposobnost uočavanja finih tipičnih karakterističnih detalja javlja kod Nehajeva jedna rekao bih prevlaka, jedna koprena, individualistički modernizam, ovaj osjećaj ometenosti, izgubljenosti i nesnalaženja tako da je ta tema kojoj je Nehajev i u kritici i u svojim originalnim proznim djelima dao najviše mjesta, ta tema je najpotpunije izražena u romanu B i j e g , koji se odigrava upravo u Senju. Taj osjećaj izgubljenosti svakako nije mogao nastati u vašem gradu. Taj osjećaj izgubljenosti to je tema koja lebdi nad evropskom književnosti toga vremena, to je tema modernistička koja se javlja i na drugim terenima i taj osjećaj zapravo je još jedan od dokaza da je hrvatska književnost u taj čas krenula da tako kažem paralelno s ostalim evropskim književnostima. Kad Nehajev u eseju o Janku Leskovaru daje, po svojem uvjerenju, najpotpuniju i najvredniju karakteristiku tog osebujnog stvaraoca, onda se on čudi kako je taj zakutni pučki učitelj mogao osjetiti u svojoj provincijskoj zaturenosti sve one probleme kojima se nosi suvremena Evropa. To je dakle za Nehajeva glavna karakteristika Janka Leskovara; a to je ujedno i dokaz da je ta leskovarska problematika za Nehajeva bila također centralna problematika i da je on tu problematiku načeo za vrijeme svoga bečkog boravka, a — s druge strane — da ju je našao kao odraz objektivne stvarne situacije u hrvatskom javnom pa ako hoćete i u kulturnom životu; i činjenica da je B i j e g ambijentiran u Senj, samo je jedan od detalja koji karakterizira ovaj grad. Ta tematika čovjeka koji ne može da nađe svoje mjesto u

suvremenom životu, započeta je kod Nehajeva njegovim velikim novelama, prije svega *Veliki grad,* pa onda i *Zeleno more,* da bi se kasnije u potpunosti rascvjetala u romanu *Bijeg.* Međutim, djelo Nehajeva ne ograničava se samo na ta njegova prozna ostvarenja. Djelo Nehajeva, kao što je rečeno već na početku, djelo je koje zahvaća sva područja književnog stvaranja. Neću govoriti o Nehajevu kritičaru, jer o tome će uzeti riječ Vlatko Pavletić poslije mene, ali bih želio da istaknem, i kod Nehajeva istu pojavu kao i kod svih onih pisaca koji se bave i originalnim i kritičkopovijesnim djelima da im ta esejistika, da im ta kritika s jedne strane, i originalna proza s druge strane, pokazuju zajedničke karakteristike. To je sasvim prirodno. Ono što pisci-kritičari smatraju kao ideal kod drugoga, ono čime se oduševljavaju kod drugoga pisca, to oživotvoruju na neki način i onda kada stvaraju svoja originalna djela. Ipak bih želio istaknuti da je upravo ta kritička esejistika pokazala kako je Nehajev, a to je treća njegova osobina, pripadao među one pisce hrvatske Moderne koji su raspolagali veoma bogatom književnom i općom kulturom. To je još jedan dokaz da je književnik u taj čas u Hrvatskoj morao biti čovjek koji pozna zanat, koji pozna svjetsku kulturu i osjeća nacionalnu kulturu; da ukratko ne može književno stvarati onaj koji je običan diletant, i čije se osnovne inspiracije kreću oko nekoliko skromnih, »domaćih« tema. I po tome je Nehajev izrazit predstavnik svoje generacije. Nadalje, Nehajev je u svom djelovanju pokazivao još jednu neobično korisnu osobinu i koja je na neki način posve njegova. Književna, kulturna i prije svega naučna formacija Nehajeva jest formacija čovjeka koji se bavi egzaktnom znanošću. Poznato nam je da je Nehajev bio doktor kemije, da je dakle u svoju kulturnu širinu unio i jedan egzaktni naučni elemenat. Ono za čime su naši realisti ponekad uzalud težili, ostvario je Nehajev zahvaljujući svojoj naobrazbi pa je i time na skladan način davao protivtežu bolećivim raspoloženjima kojima se često u svojim umjetničkim ostvarenjima odavao. Ta egzaktnost dolazi naročito do izražaja u njegovim ne samo kritičkim nego pretežno književnim i povijesno-kritičkim esejima, kojima do njegova vremena nema ravnih u hrvatskoj književnosti.

To bi bila još jedna karakteristika Nehajeva. Nehajev je u svom razvoju, od pisca koji se bavio kritikom i pretežno originalnom književnom djelatnošću, naročito u razdoblju od prvog svjetskog rata do smrti, prelazio na esejistiku kakva je kod nas bila neuobičajena i kakve je zaista nedostajalo. Njegovi književni eseji, zatim politički eseji o književnim i političkim javnim radnicima naše prošlosti predstavljaju vanredni primjer erudicije i dubokog uživljavanja u likove. Kao naročitu vrijednost želio bih da istaknem njegovu sposobnost da se uživi i u likove koje je sigurno iskreno mrzio; njegov nažalost nedovršeni esej o Khuen-Héderváryju predstavlja briljantan primjer političke i naučne objektivnosti, pri čemu posebno ističem upravo činjenicu, o kojoj sam do sada govorio, da je taj naučni pogled, ta naučna objektivnost neprestano prisutna u njegovom tekstu. Ono što je pisao o Khuenu pokazuje da je Nehajev imao sposobnosti da se objektivira i u odnosu na ličnost koja je toliko zla nanijela upravo nama Hrvatima. Ali se Nehajev u svojim djelima, u svojim književnim političkim esejima, bavio prije svega ličnostima kojima je pripadao njegov zanos. Među takove naravno treba ubrojiti izvanredno poetički, izvanrednu humanu ljudsku figuru, nesretnog kralja-vatrenika Eugena Kvaternika. *Rakovica,* iako i ona nedovršena ali ipak zaokružena, kakva stoji pred nama, po mom je uvjerenju jedan od kamena temeljaca takve književne političke esejistike i historije kod nas. Treba taj tekst pročitati pa vidjeti s kojom snagom se udubljuje Nehajev u tu izuzetnu ličnost naše nedavne političke prošlosti. Međutim, ta je Nehajevljeva sposobnost kretanja kroz suvremeno i prošlo, kulminirala u njegovu drugom romanu *V u c i,* koji govori o jednoj značajnoj obitelji iz hrvatske prošlosti, o Frankopanima, i to u času kad oni predstavljaju veliku evropsku snagu, Krsto Frankopan kao žrtva glupog i besmislenog slučaja pogiba 1527, kad je u naponu snage i kad je zaista mogao da, recimo slobodno, dade sasvim drugačiji smjer hrvatskoj historiji; u onom prijelomnom času jedan dio hrvatskih velikaša bira Ferdinanda Habzburškog za kralja, a drugi dio Ivana Zapolju; u tom času kad se odlučivala naša, mi to znamo, 400-godišnja budućnost, u tom času pogiba ta izuzetna ličnost, i tu ličnost, tog izvanrednog, reprezentativnog čovjeka uzima Nehajev kao glavnog junaka svog romana. Tu on na neki način, ako hoćemo, odgovara sam sebi, polemizira sam sa sobom, u ime upravo matoševskog kulta energije, borbenosti, čvrstoće, u ime svega onoga što je bilo negirano u njegovim ranijim djelima u romanu *Bijeg* i ostalim njegovim novelama. Ali upravo u tom rasponu između *Bijega* i *Vukova* prisustvujemo razvoju koji se ne može pratiti u njegovim pretežno originalnim književnim ostvarenjima. Taj razvoj možemo pratiti u onim rijetkim ali izvanredno finim i kvalitetnim tekstovima, onim novelama koje se zovu recimo *Doktorova noć* ili *Iz neznanog kraja;* novele koje su pisane jedna za vrijeme rata 1915. g. a druga pod kraj samog rata, koje najbolje pokazuju da je Nehajev krenuo novim putem. Ja taj put neću analizirati, ali ću samo reći da je taj put društvenog aktiviziranja, negiranja one izgubljenosti, one smetenosti koja je bila glavna inspiracija njegovih mladenačkih djela. *Doktorova noć* pokazuje na izvanredan psihološki iznijansiran način krizu jednog čovjeka koji se našao da tako kažem na rubu neljudskog akta, a onda u toku jedne noći u kojoj njegovo zanimanje i njegovo zalaganje i njegov polet dolaze do punog izražaja, doživljava očišćenje, ponovno osvajanje ljudskih

kvaliteta. To je zapravo ono što sam htio da kažem, ono vraćanje Nehajeva aktivitetu od neaktivnosti koja je kao inspiracija dolazila u prvo vrijeme hrvatske Moderne. Ili novela *Iz neznanog kraja* koja je dodirnula istu temu, ali s drugim tonom, s drugim zvučanjem, i koja će kao motiv inaugurirati čitav niz ratnih novela u hrvatskoj književnosti između dva rata, da spomenem samo najpoznatiji motiv vraćanja iz rata i ratnog zarobljeništva koji se javlja u romanu i drami kod Milana Begovića.

Konačno, bilo bi nepotpuno završiti ovaj letimični, ovaj nadzvučni let, kroz ovo bogato djelo, a da ne spomenemo esejistiku Milutina Nehajeva, koja se odnosi na strane književne kulturne probleme. Već je Matoš pisao, i to neobično mnogo i izvanredno rafinirano, o stranim književnim kulturnim pojavama. Ali ono što Nehajev unosi u našu esejistiku, u našu kritiku o stranim piscima, to je veća produbljenost. Ne želim uspoređivati ta dva pisca, i nije ovo prilika za takovu usporedbu. Mi treba ovdje da govorimo pozitivno o jednom zaista pozitivnom doprinosu. No, treba spomenuti i istaknuti da ti eseji koji govore o stranim piscima svjedoče ne samo da je Nehajev imao široku kulturu, nego da je imao punu sposobnost da se u tu kulturu udubi, da se sa njom saživi, da piše tekstove koji imaju karakteristiku ne samo iznošenja materijala, nego i stvarnog ličnog stava prema predmetu. Toliko puta spominjana studija o Hamletu, da spomenem samo jedan naslov, možda najznačajniji, govori kao što je i prirodno ne samo o temi, ne isključivo o temi, nego i o svome tvorcu, i o Nehajevu. Jedan od ključeva za razumijevanje Nehajeva, za razumijevanje djela u prvoj fazi, u prvoj polovini njegova stvaranja, jest upravo ta studija o Hamletu. Hamletovski tipovi koji su dominirali u hrvatskoj književnosti devedesetih godina pa grubo rečeno do početka prvog svjetskog rata, ti hamletovski tipovi nalaze svoje najpotpunije racionalno intelektualno objašnjenje upravo u studijama Nehajeva, a pogotovu u njegovoj studiji o Hamletu.

Najzad, taj je čovjek pisao izrazom, služio se stilom, jezikom, vokabularom, koji se apsolutno može i mora nazvati individualnim, u najboljem smislu riječi. Nehajev je ostvario ono za čim teži svaki umjetnik, a to je ne samo sadržajno nego i oblikovno ličan pristup građi. Njegova rečenica i njegov leksik, rast njegove rečenice, to je nešto po čemu Nehajeva možemo jasno prepoznati. To više nije bezlična jezična masa koja stoji svakome na raspolaganju, nego je to zaista lična i individualna upotreba toga od tada veoma podatnog i veoma pruživog materijala koji se zove hrvatski književni jezik. Novinarska, kazališna, kritika, publicistička i recenzentska djelatnost Nehajeva tolika je da bi o njoj zaista bilo vrlo teško ne samo govoriti nego i započinjati razgovor. Spomenemo li da je trinaest svezaka njegovih djela zapravo, okruglo rečeno, tek

polovina onoga što je Nehajev stvorio, onda je mislim jasno da u tom djelu koje ima tako izvanrednih kvalitetnih ostvarenja, nalazimo zaista širok raspon, kvantitet koji nije išao na štetu vrijednosti i kvaliteta umjetničkog stvaranja. Imamo dakle djelo, imamo ličnost, imamo čovjeka koji je ostavio dubok trag u hrvatskoj književnoj povijesti, čovjeka koji je djelovao do svoje prerane smrti. Nehajev dakle, kako je rečeno na početku, nije nikako bizarna, slučajna tema nekih provincijskih književnih večeri, Nehajev predstavlja u svojim najboljim ostvarenjima djela koja su živa, koja se ne čitaju samo zato da se o njima govori na ispitima, na književnim večerima ili u nekim eruditskim člancima, nego su njegova najvrednija djela takova da za njima može čitalac posegnuti mirno i onda kada želi da pročita nešto što bi ga obogatilo i oplemenilo. Ukratko, čovjek koji nije samo kulturna historijska vrijednost, nego realna živa snaga hrvatske i jugoslavenske kulture. I mislim da ovo što vi, dragi Senjani, radite od vremena do vremena, što radite večeras, proslavljujući zaslužnog sina svoga grada, da vas to obavezuje ne samo na to da se pobrinete da i ostalim sinovima ovoga grada iskažemo sličnu počast. Zato danas u našem socijalističkom društvu, postoje svi uvjeti, i ja mislim da ovakvu proslavu treba shvatiti ne samo kao pogled natrag; jer ako je to već po nuždi pogled natrag, treba ga shvatiti kao poziv da čvršće i snažnije prionemo da nam budućnost bude snažnija, ljepša i bogatija negoli je naša prošlost.

MILUTIN NEHAJEV

U agoniji

BILJEŠKE O DRAMI MIROSLAVA KRLEŽE

I

Branimir Livadić opazio je jednom veoma tačno, da bi hrvatska narodna pozornica trebala imati sasvim drugačije ciljeve, metode i sredstva, nego što ih je imala u posljednje doba, ako bi htjela da ostane vjerna svom imenu. Narodno kazalište, tako je otprilike glasila misao Livadićeva, mora biti izražaj duše, dakle cjelokupnih prosvjetnih i opće društvenih napora naroda; kopiranjem inostranog repertoara, imitacijom neurođenog dramskog stila u prikazivanju, potpourrijem svega onoga što Beč, Pariz i London, pa i Prag i Varšava i Moskva donose u svjetsku pozorničku fabrikaciju, nećemo nikad postići teatar narodni, nego ćemo ostati na nivou kazališta koji se u najboljem slučaju može nazvati gradskim. Teza ova vrijedi pogotovu za našu dramu u kojoj bi, i po dosadašnjem iskustvu, mogla uspjeti nastojanja oko sustavne izgradnje domaćeg repertoara i stvaranja n a š e g deklamatorskog načina. U operi nedostatak produkcije i neorganizovanost reproduktivnih mogućnosti (npr. instrumentalista za orkestar imamo tako malo, da su gotovo svi naši »filharmoničari« stranci) pruža bar neku ispriku za ono lutanje, koje doživljujemo tijekom sezona, pored neprestanih promjena u opernoj upravi; u drami — danas, gotovo stotinu godina iza Demetrove »Teute«, a stoljeća iza Marina Držića i Gundulića — ovakvo sasvim besciljno, diletantsko i prave zadaće hrvatske narodne pozornice nesvijesno vođenje ne da se ispričati ničim. Hrvatski repertoar spasavaju — diletanti »Hrvatskoga sokola«! — i kad ne bi bilo nikakvog inog argumenta za opravdanje teze Livadićeve, bilo bi dosta

navesti da je npr. u ovoj sezoni naše »narodno« kazalište zaboravilo pače i na obljetnicu jednoga Janka Jurkovića! Prošla dramska sezona, pored svih brojaka kojima se hoće opravdati etički i estetski njezin deficit, znači pače prelaz od gradskog na p r e g r a d s k o d r a m s k o k a z a l i š t e. Daleko je od nas misao da zagovaramo neki teatar odabranih, neku pozornicu koja bi se po svojoj prefinjenosti sasvim odijelila od osjećaja puka. Ali ovaj put kojim je sada pošla naša drama vodi naprosto do toga da se stvori zabavna večernja pozornica, koja bi ugađala onoj našoj zagrebačkoj klasi što ne stoji ni u kakvoj vezi s našim općim narodnim životom. Naše kazalište postaje svakim danom sve više nečim, što Nijemci izvrsno zovu »Betrieb«; no sav taj »Treiben«, kako smo ga gledali i slušali u prošloj sezoni, nema nikakva posla s visokim, historijskim i tradicionalnim idealima naroda. Što je učinjeno za čistoću jezika, za pedagogiju deklamacije, za stil? Ništa. Predstava »Kralja Edipa« (N. B. jubilarna!) bila je upravo užasan negativan primjer. A za uzore, koje traži sadašnja dramska uprava, može biti klasičnim primjerom predavanje onoga Francuza koji nas je u Zagreb došao poučavati kako se pišu drame za Grand Guignol, dakle za pozornicu perverznog izmeta čitavoga svijeta!

O toj agoniji, u koju smo doduše zapali također uslijed groznice financijskog kraha, ali svakako i uslijed potpune neorijentiranosti onih koji bi po svojoj poziciji morali ipak imati bar kakvu-takvu ideju o zadaći »narodnoga« kazališta, trebat će povesti opširniju anketu, jer je — ne bojimo se reći — veliko pitanje, d a l i o v a k v a d r a m s k a s e z o n a kakvu smo imali prošlih deset mjeseci, sa tim tobože modernim, a u stvari šarenim i gdjekad sasvim varijetetskim repertoarom, sa raspadom ansambla i na preskok skrpanim predstavama, v r i j e d i u o p ć e u z r u j a v a n j a r a d i f i n a n c i j s k i h b r i g a. K a z a l i š t e, k o j e n e d j e l u j e e t i č k i, n e m a r e z o n a k a o n a r o d n o i n a r o d n i m ž r t v a m a p o d u p i r a n o. Ovo je krupna riječ, ali ju je — po duši — iza svih vrludavih eksperimenata jedne potpuno promašene dramske sezone, trebalo reći. Firma narodnoga kazališta ne smije služiti kao izlika privrednog »Betrieba«. A pogotovu ne smije biti u ovo današnje doba, kad smo i onako kudikamo odviše zaraženi neobičnom zarazom poratnom, i kad — uočivši čitav naš narodni položaj — moramo da š t o l j u b o m o r n i j e č u v a m o i b r a n i m o n a š u v i s o k u p r o s v j e t n u t r a d i c i j u.

II

U agoniji prošle dramske sezone Krležino djelo znači oživljenje, kontrast je nalik onomu koji postoji između »narodnog« cimera i nenarodnog repertoara prošle sezone. Krležina »Agonija« jest i za

samoga autora čvrst, siguran korak — Krleža je ovim svojim djelom od nerava prešao k srcu i misli; neka bude dopuštena i presmiona prispodoba, da je od autora mladića postao autorom mužem.

Navalna je nota njegovih prvih djela praćena stenjanjima prevrelog srca i, bez sumnje, genijalnog duha. Krleža je godinama pjevao i pisao u uskličnicima; fanatičar istine, on je kidao masku sa gotovo sadističkom nasladom, koja je imala nešto od onoga što Rusi zovu sladostrašćem samorazora. Bio je književni Goya koji nije dospijevao da nakazne grimase svojih lica ublaži podjelom svijetla i sjene. Jači kao moralista nego kao umjetnik, ovaj rušitelj svih zbiljskih ili umišljenih idola, bio je — psihički — sam igračkom »vom jeden Druck der Luft« (Goethe). Njegova je izreka vibrirala u napetosti, da prsne svaki čas; njegov je čovjek bio toliko krv od njegove krvi da je — projiciran u pozorničko djelo — ostao lirskom tužaljkom. Weltschmerz čovjeka Krleže, koji je propatio rat kao možda nikoji ini autor čitave Evrope, obraćao se u gorčinu koja je gušila njega samoga. »Pjesnik stražnjih stepenica« bijaše daleko od Zolinske hladnoće — te stepenice njemu su smrdile strašnije negoli i istim onima što stanuju s ulične strane. U poraznoj bolećivosti svoje fantazije, Krleža se je godinama borio da postigne ovaj »drugi doživljaj«, o kojem smo govorili prigodom prve izvedbe njegova »Vučjaka«. »Doživjeti umjetnički« znači doživjeti po drugi put — to jest, sa neposrednog, makar i jačeg dojma, skinuti trnje prvih uboda i bilinu zagledati u odaljenosti, koja boli samo još u zamisli, ali ne više u fiziološkom dodiru. Krležina nova drama jest takav »drugi doživljaj« — pisac »Adama i Eve«, »Vučjaka« i »Michelangela« sada je umjetnik, riješen neposredne »boli svjetske«. U razvoju ovog osobitog duha, ovog pregolemog talenta, drama »U agoniji« znači prekretnicu. Nisam se nimalo začudio, kad mi je sam Krleža poslije premijere ispripovjedio da će se »sad zavući nekamo, raditi dugo i dugo i stvoriti nešto, što će ostati«. Krleža osjeća, da je prekoračio Rubikon svoga stvaranja. To je, u ogromnom i zasluženom uspjehu njegove drame i za nas najljepši, drugi doživljaj.

NAPOMENA: Ovaj prikaz napisao je Milutin Cihlar Nehajev povodom prikazivanja Krležine drame (1928). Do rukopisa sam došao u godinama pred rat, u vrijeme kada sam skupljao građu za veću radnju o Nehajevu. Ja sam se tada obratio također književniku Juliju Benešiću za koga sam znao da je dobro poznavao Nehajeva. On se vrlo ljubazno odazvao mojoj molbi. U razgovorima koje smo vodili iznio je mnoge uspomene i dojmove

iz brojnih susreta koje je imao s Nehajevom. Tom prigodom predao mi je u prijepisu tekst koji ovdje objavljujem, a uručio mi je i prijepis pisma što ga je kao urednik časopisa »Književnik« dobio od Nehajeva. Pismo glasi:

»Predvor pri Kranju

17. VII 1928.

Dragi, šaljem Ti početak Krleže, jer bi bilo predugačko, a još nisam ni uredio konac. Upotrebi kako znaš.

Ovdje vruće i teško raditi. Kod Vas svagda isto.

Ako je *ikako* moguće, pošalji mi korekture. Vratit ću isti dan (korekturu ili reviziju) tako da ćeš treći dan imati u Zagrebu.

Pozdravlja Te Cihlar.«

Nehajev je namjeravao dati širi i cjelovitiji prikaz Krležine drame. Očito je da je o njoj imao vrlo pozitivno mišljenje, pa se to može razabrati i iz uvodnog dijela članka. Međutim, Nehajev nije samo u ovom momentu pokazao mnogo razumijevanja za Krležino stvaralaštvo. Sa puno priznanja pisao je također o Golgoti (Jutarnji list, Zagreb, 1922. 30 IX), a naročito o Vučjaku (Jutarnji list, 1924, 4. I). Osvrćući se na recenzije koje su izašle povodom izvođenja Vučjaka, A. Cesarec napomenuo je u prikazu ove drame da je jedna »od najslabijih kritika« ona koju je napisao Eustahije Jurkas, a kao jednu »od najboljih« istakao je Nehajevljevu (Borba, 1924, 24. I, br. 1). Nehajev se vrlo pohvalno izrazio i o Krležinoj knjizi Izlet u Rusiju. Clanak koji je objavio pod karakterističnim naslovom »Jedan literarni događaj« (Jutarnji list, 1926, 4. VII) završio je ovim riječima: »Krležina knjiga je događaj, a bio bi događaj i u mnogo većoj literaturi nego što je naša. U njegovu razvoju ona je znamenit dokumenat da Krleža nije još rekao svoju posljednju, možda i vedriju riječ. Ona traži da se čita ne jedanput — i kad bi se u ovakvom slučaju smjela reći vulgarna hvala, ovo bilo bi dosta«.

U prikazu drame »U agoniji« Nehajev je namjeravao još jače istaći Krležine stvaralačke kvalitete. Međutim, domalo je napustio svoju namisao da dade detaljniju analizu djela, pa ne samo što članak nije dovršio već je, štaviše, zatražio da mu se upućeni rukopis vrati. Zašto je tako postupio? Svojim stavom on se umnogome razlikovao od većeg dijela onih koji su u građanskoj štampi vodili kazališnu kritiku. Među kazališnim recenzentima zapaža se ovih godina sve češće istupanje protiv Krleže, a ogleda se u podcjenjivanju ili pak u prešućivanju njegova književnog stvaranja (vidi o tome u Krležinoj knjizi »Moj obračun s njima«, 1932). Listovi u kojima je Nehajev djelovao kao novinar isticali su se u toj hajci i ispoljili su naročitu netrpeljivost prema Krleži i njegovoj naprednoj orijentaciji. Sve je to, nesumnjivo, pridonijelo da se Nehajev pokolebao i povukao. Nije imao dovoljno snage, kao ni pojedini njegovi junaci u belestrističkoj prozi, da se suprotstavi učmaloj konzervativnoj sredini.

Sudbina ovog rukopisa zaslužuje posebnu pažnju jer je podosta ilustrativna koliko za autora toliko za vrijeme u kojemu je živio.

Objavljujući sačuvani tekst,izvršio sam neke sitne promjene pravopisne prirode.

VICE ZANINOVIC

Obitelj Novaka u Senju 1902. g. Dva brata sa ženama, 4 sestre i 7-ro djece

VLADIMIR FAJDETIĆ

Bilješke o Vjenceslavu Novaku u odnosu na Senj

(Prema pripovijedanju njegova najstarijeg sina ing. V. Novaka)

Mnogi ljudi koji su prošli kroz život i ostavili svoj trag u obliku književnog, umjetničkog ili znanstvenog rada, ovjekovječeni su za buduća pokoljenja opširnim životopisima, analizama djela ili anegdotama, koje se kao slike iz intimnog albuma vade, pregledavaju i komentiraju, pa se opet vraćaju na mjesto, dok ih se netko drugi ne sjeti i ponovno oživljava njihov sadržaj. Svaki životopis nosi u sebi namjeru da što iscrpnije dade sliku onoga o kome govori i zbog toga je on plod dugih traganja po uspomenama, zapisima i arhivalijama, što se sve onda slaže po nekom određenom redu i shvaćanju. Međutim, u svakom takvom poslu dođe često do nekih nedostataka, a slika opisane ličnosti bude nekako previše fotografska i hladna, jer joj nedostaju neki sasvim obični elementi, koji bi je oživjeli i neposrednije prikazali u punini onog običnog ljudskog, što može izbjeći kod strogog nizanja faktografskih podataka o predmetu zanimanja dotične osobe u životopisu.

O Vjenceslavu Novaku napisano je dosta i još se piše, ali u nekim od tih rasprava nema onih podataka, koji su nastali naknadno, kao male bilješke o naoko neznatnim stvarima i događajima, ali koji na svoj način stvaraju neposrednu i živu sliku o Novaku čovjeku, u njegovu odnosu na rodni grad Senj i o nekim časovima, koji su odredili njegov životni put. Te bilješke su nastale neposredno u času sjećanja na pojedini događaj i nisu sređene po nekom osobitom redu, nego iznesene onako kako su primljene u razgovoru, a zapisi i oznake na papirićima ili bilježnici omogućuju ipak neki kronološki redoslijed. Iako su neke od tih stvari već poznate, ipak ih moramo spominjati uz one nepoznate, da bismo dobili neku logičnu vezu u njihovu slijedu.

Bilo je to jedne ljetne večeri u stanu ing. Vjenceslava Novaka. Ugodna tišina Mlinarske ulice u Zagrebu, omogućavala je da se misli srede i u nevezanom razgovoru uspomene su navirale i pretvarale se u bilješke, iz kojih je sinula slika prilika u Novakovu Senju, i događaja vezanih uz njegovu mladost u roditeljskom domu, a zatim uz njegov mladenački život i studije. Uz obligatnu crnu kavu, sin je pričao o svom ocu jednostavno i neposredno, kako to već biva kad se govori o roditeljima i iznose uspomene vezane uz njih.

»Moj otac, Vjenceslav Novak, rodio se u Senju 1859. Njegov otac Josip došao je u Senj početkom prošlog stoljeća kao putujući krojački obrtnik, čak iz sjeverne Češke. U ono vrijeme, naime, bilo je u manjim mjestima malo stalnih obrtnika. pogotovo boljih, te su takvi obrtnici putovali od mjesta do mjesta i zadržavali se u pojedinim mjestima samo tako dugo, dok su dobivali posla. Kako je Senj u to vrijeme bio bogati trgovački i prometan grad, vjerojatno je, da je pokojni Josip Novak našao tamo više posla nego u drugim mjestima i tako je stalno ostao u Senju. Mora da znate, da u to doba još nije bilo ni riječke željeznice ni riječke luke, pa je Senj bio glavna uvozna i izvozna luka za čitavu Liku i velik dio Banije sve do Karlovca, Petrinje i Siska. J. Novaka vezala je za Senj i ženidba sa Senjkinjom Ivanom Scheifel, pa je uskoro napustio svoj krojački zanat, te se od tada bavio isključivo trgovinom i zakupom šuma u Lici.[1] Kako se u poslu pokazao izvanredno sposoban, solidan i radin, stari Scheifel mu je zbog svoje visoke starosti prepustio sve svoje poslove, tako da je Novak imao veliko i razgranato trgovačko poduzeće, od kojeg se i danas vide ostaci, i to velika skladišta. Josip Novak i žena mu Ivana imali su mnogo djece, (dvanaestero), od kojih su odrasli samo njih sedmero: četiri ženske i tri muškarca, a ostali su pomrli u ranom djetinjstvu. Vjenceslav Novak bio je jedan od najmlađih. Otac mu je umro 1868., tj. kad je Vjenceslavu bilo devet godina. Tako je glavni dio njegova odgoja pao na majku Ivanu, koju je on neobično volio i poštivao. Tu svoju ljubav prema majci pokazao je Novak u više

1 Uz ovo dodajmo i bilješku dr Silvija Novaka iz Rijeke. On naime, dodaje da se otac Vj. Novaka oženio Senjkinjom bavarskog porijekla. Imao je dućan, a kasnije i pekaru. Kuća i dućan bili su kod velike crkve, kod tzv. Cimitera.

pjesama. Pročitat ću Vam jednu, koju je dao uklesati na nadgrobnom spomeniku svoje majke, a koja, koliko mi je poznato, još nije nigdje objavljena.

Hladan kamen! ah kolika
smrti ovdje pade žrtva!
Mila, dobra majko naša,
Ti si jadna ovdje mrtva.

Nisi mrtva! Tvoja duša
od začetka našeg žića
zadahnu nas tim, što jesmo:
Duša jesi naših bića.

Bogu si se odselila,
s neba čistom da ljubavi
budeš što si ovdje bila:
Svojoj djeci anđ'o pravi.

A bila je to hrabra i marljiva žena, koja je nakon smrti svoga muža preuzela vođenje trgovine i vlastitim radom odhranila i postavila na noge svoje sedmero djece. Umrla je 1887., upravo kad je Vj. Novak pravio diplomski ispit na Konzervatoriju u Pragu.

Kad je mali Vence (Vj. N.) bio još u kolijevci, zadesila je Senj najveća katastrofa od poplave, koja se u Senju pamti. Naime, voda iz čitave Senjske kotline, tvz. Senjske drage, slijeva se u more preko malog »suhog« potoka, koji utječe u more kod Arta, iza senjske luke. U normalnim prilikama to je korito dovoljno, da primi svu vodu koja se slijeva iz Senjske drage, ali taj put je, nakon proloma oblaka — koji nije trajao dulje od nekoliko sati — morala voda biti tako jaka da se izlila iz korita (tzv. »kolana«) i poplavila čitav donji dio grada. Novakovi su svu svoju trgovinu, skladišta i poslovne prostorije imali u gornjem dijelu grada — Malim vratima i Lopici — ali su za stanovanje nabavili jednu kuću u donjem dijelu grada, na tzv. Potoku. (To je ime i dobila ta ulica po ovoj katastrofalnoj poplavi, koja je tekla ulicom.) U toj se kući mali Vence rodio i na njoj i danas stoji spomen-ploča. Kad je voda počela da raste, stari Josip Novak pošalje brže kočijaša s kočijom, da na Mala vrata dovede ženu i djecu, a među njima i malog Vencu. Kad je kočijaš došao s kočijom do trga Cilnice, voda je već bila konjima do trbuha i strašno je derala, tako da se on morao vratiti natrag: »Gospodine, ne bi ni tica došla do njih«. Voda je i dalje rasla i doprla do prozora I kata. Elementarnom snagom i silnom brzinom nosila je sve, što je svojom silom otrgala: drveće, balvane, stoku i lijesove s mrtvacima, koje je usput iskopala na groblju sv. Vida u Senjskoj dragi. Ukućani su s prozora I kata spašavali po koju ovcu ili janje, što su u velikom broju plivale i blejale po vodi. Ipak je sve to sretno završilo i sutradan je osvanuo krasan, vedar dan, a sunce je sjalo po pustoši i razorenosti koje je voda prouzrokovala.

Kao dječak, Vence je bio živahan, veseo i nestašan. Volio je uz morsku obalu hvatati ribu, a za selidbe ptica pjevica hvatati ih u zamku

i izrađivati za njih krletke. Ta ljubav za životinje i interes za ribarstvo ostalo mu je cijelog života, što se vidi i iz njegova romana »Tito Dorčić«. Za školu nije mnogo mario, iako je bio bistar. Kad je bio lov na ptice, nitko ga nije mogao spriječiti da, mjesto u školu, s knjigama pod pazuhom ode na Nehaj i da obiđe zamke, nije li se uhvatio koji »gardelac« ili »faganelac«. U II razredu gimnazije direktor ga je radi nekog nestašluka privremeno isključio iz škole. Brižna mati ode do direktora, da ga pita što će biti s njezinim sinom. Ovaj ju je brzo umirio, objasnivši, da ga je morao malo kazniti, inače da je bistar i uza sav nestašluk dobro napreduje:

»Njihov mali ni loš, samo im je malo živ«. (U otmjenom senjskom dijalektu mjesto »Vi«, kaže se »Oni«.) »Neka smo dojde u školu«.

Toga dana, kad su se đaci vraćali iz škole, zavirili su glavom u »butigu« gospe Novakovice:

— Ča gospa, da će Vence opet u školu? —
— A ki van je to rekal? —
— Ravnatelj. —
— A kako je rekal? —
— Oni će van vrag opet doć u školu! —
— A kad je tako rekal, neće on meni više u senjsku gimnaziju! —

I tako su maloga Vencu otpremili u Gospić, gdje je svršio četiri razreda gimnazije dobrim uspjehom. Kako ni Senj ni Gospić nisu imali viših razreda gimnazije, mati je uputila Vencu u V razred u Zagreb, jer je imala ambiciju da ga pošalje na tehničke studije u Graz, gdje joj je već stariji sin Martin studirao pravo.

Zagreb je na Venca ostavio silan dojam, što je u jednoj svojoj noveli živo opisao, ali ta školska godina svršila je za njega kobno: na koncu godine pao je iz matematike. Navodno ga je profesor matematike, neki svećenik uzeo »na zub«, više zbog sukoba s njim radi ponašanja, nego radi neznanja. I taj svoj neuspjeh opisao je Novak u jednoj svojoj noveli.

Neuspjeh na gimnaziji tako ga je porazio, da je, na veliko razočaranje i ogorčenje svoje majke, odustao od daljnjeg polaska gimnazije, te se odmah upisao na učiteljsku školu. Nakon završene učiteljske škole zaposlio se kao učitelj u Senju, gdje je ostao sve do svog polaska na konzervatorij u Prag, (1883). Iako se Novak prihvatio učiteljskog zvanja s oduševljenjem i pun ideala, ipak s njim nije bio zadovoljan. On je imao previše živ i nemiran duh, previše je težio za širinom i prostorom, da bi ga taj ambijent i skučene prilike u Senju mogle zadovoljiti. On je sam to vrijeme proboravljeno u Senju kao učitelj smatrao izgubljenim, te na jednom mjestu spominje za sebe: »Do svoje 25-e godine nisam radio ništa«. A i njegova mati se tužila na njega: »Lump je, niš neće biti od njega«, ali zet Turina ju je uvjeravao protivno: »Vence će Vam mame proslaviti ime«.[2]

2 U takvim prilikama živio je Vj. Novak, boreći se s poteškoćama života. Razumljivo je, da u toj malograđanskoj obitelji kraj drugih nedaća, nije mogao dobiti osobitih pobuda za umjetnički rad. Izgleda, da je na njega mnogo utjecao Karel Kukla, orguljaš senjske crkve, a uz njega i prof. Wünsch, Novakov privatni učitelj glazbe, koji mu je kasnije izdao privatnu svjedodžbu, da potpomogne njegovu molbu za studij na Konzervatoriju u Pragu. (Dr. S. V.)

Iako je Novak taj period svoga života osuđivao, on ipak nije bio sasvim neplodan. U to vrijeme počeo se intenzivnije baviti glazbom. Kod kuće je vježbao na harmoniju i studirao je glazbenu teoriju, što mu je kasnije dobro došlo kod prijamnog ispita na konzervatoriju. Zatim mu je tiskana prva pripovijest »Maca«, (1881) i neke pjesme u »Vijencu«, »Napretku« i »Našoj slozi«. Konačno, sudjelovao je u to vrijeme u društvenom životu grada Senja. U Senju je tada društveni život bio dosta razvijen. Imao je čitaonicu, glazbeno društvo, gradsku glazbu, pjevačko i tamburaško društvo, a grad je držao i stalnog kapelnika. U dvorani čitaonice, a kasnije u dvorani hotela »Nehaj«, održavale su se često društvene zabave s glazbenim tačkama, deklamacijama, itd. kod kojih je Novak vrlo aktivno sudjelovao. Od tog njegova rada, sačuvana je djelomično jedino jedna humoristička pjesmica, (kuplet), koju je on sastavio i uglazbio, a odpjevao ju je na pozornici Mile Blažević, bariton, kasnije direktor Narodne banke u Rijeci. Naslov joj je »Senjski fakin«, a prve kitice glase:

Lijepo živi senjski fakin
k'o u praznoj kući miš,
njuši simo, njuši tamo,
al nanjušit nigdje niš.

Vrića brašna, bačva ulja,
petroleja late dv'je,
jedna gospa bez novaca
i to su ti konte sve.

Lipo živi senjski fakin
kaj u praznoj kući miš,
njuška simo, njuška tamo,
al nanjušit nigde niš.

/Prema dru Vilku Tauzaniju/

U Senju se družio i s književnikom Draženovićem, koji je ovdje služio kao sudac, a koji ga je potakao na književni rad. Ali, kako rekosmo, taj život je bio odviše skučen, da je mogao Novaka zadovoljiti, zato se oduševio kad je doznao, da je tadanja hrvatska vlada raspisala natječaj za jednu stipendiju na konzervatoriju u Pragu. U to vrijeme je upravo boravio preko praznika kod svoje sestre u Jablancu, gdje ga je privlačio ribolov. Kad je doznao za natječaj, odmah je unajmio dva čovjeka i odvezao se čamcem u Senj, da što prije pribavi potrebne dokumente.[3]

3 Kad se kasnije preselio u Zagreb, u Senj se stalno navraćao, tvrdeći da mu bolje prija senjski zrak. Odsjedao je kod sestara. Još kao momak i učitelj provodio je vedre dane u vrtu »Aleja« (Kneževićevo šetalište) i bio je poznat kao veseljak i uvijek dobro raspoložen. Iz tog vremena datiraju i navedene šaljive pjesmice, koje je on uglazbio za društvo i zabavu, kad je neposredno prije svoga studija, bio dvije-tri godine učitelj u Senju. Senj je tada bio u cvatu društvenog života. Novakovi kupleti o Senju i Senjanima, koje je Mile Blažević, (onda tajnik kod Trgovačke komore i orguljaš u katedrali) pjevao svojim zvonkim baritonom, kasnije su se još dugo pamtili kao uspomena na ugodne dane, kojima je Senj tada živio. U želji za ribarenjem Vj. Novak je često išao sestri u Jablanac na izlete, pa jedno mjesto gdje se odmarao i pisao, zove se »Vencino počivalo«. Tu su nastale »Podgorske pripovijetke.« Senj njegova vremena odrazio se u

Studijem u Pragu započinje novi period Novakova života. Kao da je u kratko vrijeme htio sve nadoknaditi što je do sada propustio, bacio se upravo požudno da užije sve prednosti, koje pruža veliki grad u kulturnom pogledu. Osim svoga studija mnogo je čitao strane pisce, filozofska djela i djela o estetici, polazio redovito kazalište, koncerte, izložbe itd. Kako je na njega Prag i život u njemu ostavio dubok dojam, vidi se najbolje iz njegovih romana »Pavao Šegota« i »Dva svijeta«. Zapravo od Praga počinje i njegov intenzivni literarni rad, koji nije napustio sve do zadnjeg dana svoga života. Ali Prag mu je donio i jednu žalosnu posljedicu, tuberkulozu, koja ga je pratila da kraja života i bila uzrokom njegove prerane smrti, a kriva je što njegov plodni književni rad nije bio još plodniji. U to je vrijeme naše krajeve počeo zahvatati val tuberkuloze. Neću se upuštati u stručna tumačenja, ali tako izgleda, da su u zapadnim krajevima Evrope, koja je taj val ranije pretrpjela, postali ljudi otporniji protiv tuberkulozi nego naši ljudi. Bilo kako bilo, svakako je činjenica, da je petero Novakove braće, koji su ostali u Primorju, doživjeli visoku starost, a dvojica koja su otišla van na studij, (Vence i Martin), obojica su razmjerno mladi umrli od tuberkuloze.

O daljnjem životu i književnom radu Vj. Novaka nisam u stanju da govorim, jer je to već dovoljno poznato, a to nije bila ni svrha ovog mog izlaganja, i konačno ne bih bio za to ni pozvan. Spomenut ću samo njegov utjecaj na sedmero djece, kojima je već u djetinjstvu dao takav pravac odgoja, da su svi sedmoro odrasli kao pošteni, karakterni i savjesni ljudi, a smisao za socijalnu pravdu bio im je, tako reći, od poroda u krvi i shvaćali su ga kao nešto što se samo po sebi razumije. Principi kao što su: »Ne stidi se siromaštva«, »Nije vrijednost čovjeka u bogatstvu, već u društvenoj vrijednosti«, »Svakog čovjeka treba poštivati«, »Cijeni tjelesni rad isto kao i duševni«, »Cijeni čovjeka po plemenitosti duše« itd. itd., to su bili principi, koje nas nije učio, ali smo ih odgojem usvojili tako, pa nam se činilo da drukčije nije ni moglo biti.[4]

Na koncu ću Vam kao ilustraciju njegove ljubavi prema svojoj djeci pročitati jednu njegovu manje poznatu novelu, u kojoj vjerno opisuje jedan istiniti događaj u svojoj obitelji. Ističem da su svi podaci potpuno vjerni, a pod Dr. W. označen je poznati zagrebački kirurg dr Wickerhauser.

Novela ima naslov »Moj mali junak«, a tiskana je u časopisu »Pobratim«, br. 10 od 15. I 1902.

Slušao sam novelu o dječaku, koji je u igri slomio desnu ruku i to tako komplicirano, da je bio potreban ozbiljan liječnički zahvat, kako bi

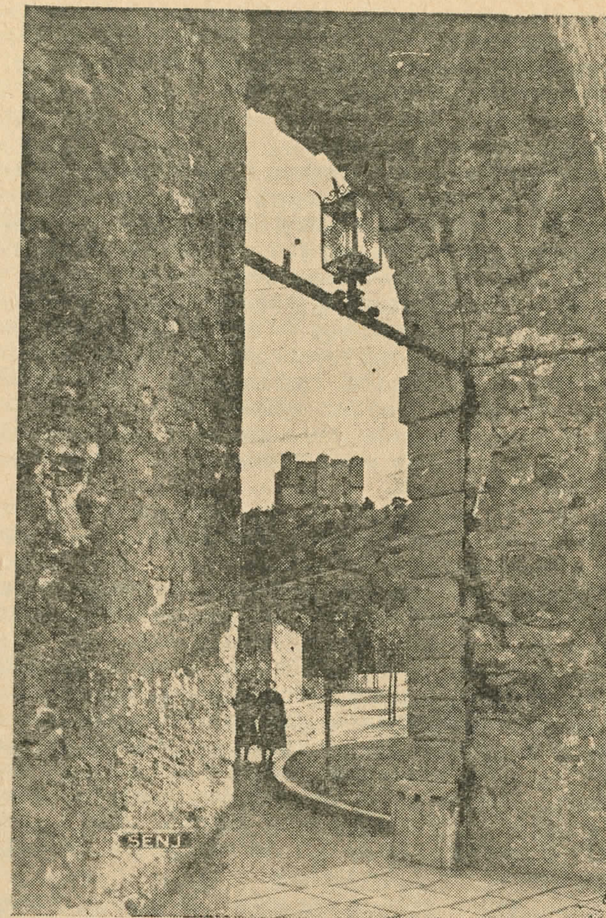
romanima »Pod Nehajem«, »Posljedni Stipančići«, »Tito Dorčić« i donekle »Dva svijeta«, i to posredno, u vezi s Kuklom, koji mu je služio kao model za Jahodu, i koji ga je oduševljavao za glazbu. Novak se oženio iz obitelji Tauzani s Ivanom Tauzani. Ta je obitelj porijeklom iz Furlanije, iz Gorice. Dok je živio u Zagrebu društvo su mu šačinjavali profesori Ivica i Milivoj Marović i prof. Lokmer, pisac »Englesko-hrvatskog rječnika«, zatim prof. Božo Ivšić, s kojim se osobito dobro slagao; dotični je znao mnogo usmenih zanimljivih zgoda o V. N., ali, nažalost, nije ostavio ništa zabilježeno, iako ga je na to nagovarao Pavao Tijan, tražeći da napiše svoje uspomene na Novaka. (Dr. Silvije Novak).

4 Vj. Novak je bio jako dobar i požrtvovan otac, što se može vidjeti i iz pisama upućenih iz Senja u Zagreb, dok se zadržavao u Senju, a i iz sjećanja njegove djece, koja to osobito ističu kao naslijeđeno. (Dr. S. N.)

se slomljena kost mogla smjestiti na pravo mjesto. Taj cijeli proces bio je vezan uz velike bolove koje je morao podnijeti osmogodišnji dječak. Ohrabren ocem, koji ga je očinski toplo i uvjerljivo bodrio, dječak se ponio junački i zadivio snagom svoje volje vlastitog oca. Bio je to jedan isječak iz života, iskren i neposredan, pun ljubavi, brige i osjećanja, a slike su se nizale jedna za drugom i u tom ispreplitanju uspomena, miješale se i ocrtavale lik požrtvovnog oca i dobrog čovjeka, Vjenceslava Novaka, što ga je sin oživljavao, čitajući tatin zapis o njegovu, sinovljevu djetinjstvu. I mali Davor iz novele prerastao je u zrelog čovjeka, koji s puno pijeteta iznosi dojmove o svom ocu, što su se sabirali po sjećanju, da bi na drugi način dopunili sliku o Vjenceslavu Novaku, kao prilog za njegov intimni životopis. Te kratke i koji put samo naznačene i neizdjelane slike prenosimo onako kako su nastale, da budu kao mali kamenčići za mozak, od kojih će se oblikovati lik Senjanina, koji je svojim idejama prerastao svoje vrijeme i dao djela, što nas oduševljavaju svojim dubokim humanizmom, a taj nam je tako potreban u današnjoj dehumanizaciji ljudske ličnosti.[5]

5 Iako je nazvan »Šeonom Senja«, on se stare senjske povijesti dotakao u pripovijesti »Na smrtnoj uri«, opisujući Uskoke, dok je u ostalim djelima opisivao suvremeni Senj iz polovice prošlog stoljeća, u doba agonije, u odnosu na propadanje vrednota u novim ekonomskim prilikama, pa su ga zato, prigodom izdavanja Sabranih djela (Minerva), nazvali »senjskim Thomasom Mannom«.

»Velika vrata« od gradske strane

VATROSLAV CIHLAR

Između Malih i Velikih vrata

NEKOLIKO USPOMENA NA MILUTINA NEHAJEVA I INTIMNIH PRIZORA IZ NJEGOVA ŽIVOTA

Kuća kod Malih vrata, u kojoj se rodio u Senju (25. XI 1880) Milutin Cihlar Nehajev, nalazi se pokraj nekadašnjih senjskih gradskih zidina, a preko puta historijskog Ferajna, sjedišta prve senjske čitaonice. Tu su stanovali njegovi roditelji sedamdesetih godina prošloga stoljeća, ali ne za dugo vrijeme. Preselili su se kasnije u drugu kuću. Tako su

glavne uspomene na Milutina Nehajeva u njegovo đačko doba vezane s jednom drugom starom senjskom zgradom, na Cilnici, na glavnom senjskom trgu, u blizini nekadašnje gimnazije starog senjskog kaštela, kasnije »Ožegovićianuma« te Velih vrata. Ta kuća na dva kata još i danas postoji kao jedna od zanimljivijih starijih senjskih građevina u arhitektonskom pogledu.

Roditelji Milutina Nehajeva stanovali su na drugom katu te zgrade, što je svojim glavnim pročeljem gledala prema Cilnici, trgu koji je po mnogim događajima iz daleke i blize prošlosti bio senjskom historijskom pozornicom. S prozora tog stana otvarao se pogled na tvrđavu Nehaj, po kojoj Milutin Cihlar nosi svoje književno ime i koja je bila tako reći prvi vidik njegova djetinjstva. U ovoj je kući Milutin Nehajev živio sve do svoje šesnaeste godine i u njoj napisao svoje prve literarne radove. U njega se već kao djeteta otkriva književni talenat, pa će tako već u desetoj mu godini izaći, u đačkom listu »Smilje«, njegova pjesmica »Siroče«, a gledajući senjsku tvrđavu na uzvisini napisat će kao gimnazijalac svoju odu »Senju gradu«, u kojoj se spominje i Nehaj, motiv, što ga u raznim izrazima neće gotovo napustiti kasnije kroz čitavo književno djelo.

Milutin Nehajev polazio je senjsku gimnaziju sve do VI razreda, kada je zbog jednog sukoba sa školskom disciplinom morao napustiti Senj da nastavi školovanje u Zagrebu. Milutin Nehajev bio je, naime, 2. siječnja 1897. isključen iz Senjske gimnazije »zbog demonstrativnog i renitentnog vladanja proti jednom učitelju, a kasnije cijelom zboru učiteljskom, te zbog demonstrativnog izostajanja iz škole«, premda je bio najbolji đak i »prvi s odlikom«, kako to bilježe školski katalozi od 1891. do 1896.[1] U malom provincijskom gradiću, kao što je bio Senj, ovaj je događaj, naravno, imao velika odjeka. On se duboko kosnuo njegovih roditelja. Ali je ujedno značio i veliki preokret u životu Milutina Nehajeva, koji je nakon svog odlaska u Zagreb, snagom svog talenta, upravo nepojmljiva za njegovu dob, zaigrao u tadašnjim književnim i umjetničkim krugovima jednu od prvih uloga u nastajanju onog književnog naraštaja, što će u hrvatskoj literarnoj historiji ostati zabilježen pod imenom Hrvatske Moderne.

Kad ga je njegova majka jednom posjetila u Zagrebu, poslije njegova senjskog »exodusa«, ona se čudom začudila kada je našla svog sina (stanovao je u Medulićevoj ulici br. 2) usred živa društva u elegantnom stanu, mnogo raskošnijem nego što je bio njegov senjski dom. A tada je Nehajevu bilo 17 godina! Majka ostade toliko snebita nad tom zagrebačkom »metarmofozom« svog sina Milutina da je o tome nadugo i naširoko pripovijedala kad se vratila kući u Senj. Njeno zaprepaštenje bit će nam utoliko jasnije ako uočimo da se u kući Martina Polića u Kraljevici, rodnoj kući Nehajevljeve majke, i na vrhuncu njene imućstvenosti polovicom XIX stoljeća, na primorski način skromno i čedno živjelo. I kod najboljeg stola »palenta« nije nikada uzmanjkala. Bilo je mnogo

1 U Glavnom imeniku VI razreda Kr. realne gimnazije u Senju za školsku godinu 1896/7. nalazi se kod imena Milutin Cihlar ova bilješka: »Isključen uslijed naredbe Vis. kr. zem. vlade od 2. siječnja 1897. br. 22.236 zbog demonstrativnog i renitentnog vladanja proti jednom učitelju, a kasnije cijelom zboru učiteljskom te zbog demonstrativnog izostajanja iz škole. Dobio polaznu svjedodžbu 8. siječnja 1897.« Potpisan razrednik Franjo Kučera, pravi učitelj latinskog jezika.

djece, i sve ih je trebalo prehraniti. Sjaj je iskazivala kuća Polić samo onda kad se održavala kakva svečanost ili kad su došli odlični gosti iz Zagreba, kao, na primjer, povodom dolaska u Kraljevicu Augusta Šenoe i Bude Budisavljevića 1874. godine.

Otada Milutin Nehajev navraća se svojoj kući u Senj samo za školskih praznika i kasnije za vrijeme sveučilišnih nauka u Beču. No možda više nego išta drugo, njegovo djetinje i đačko doba u Senju otkriva nam u njemu crte njegove kasnije fizionomije kao zrela književnika. Senjski dojmovi ostat će trajni u njemu. U Senju Milutin Nehajev nije samo napisao svoje prvence, koji već tada odišu osebujnim duhom i sklonostima, već je crpio u značaju i značenju tog grada, u njegovom kamenom i junačkom pejzažu, u njegovim vihorima i burama, što ne bijahu samo atmosferske eksplozije, one duševne elemente i poticaje, što oblikovaše njegov književni portret. U svojim djelima on se često sjeća tih svojih senjskih mladenačkih dana (mnogi događaji i fabule u njegovim romanima i novelama autobiografskog su karaktera) senjskih ljudi, bure i mora. U njegovom senjskom domu, dok bura kao pomamna zviždi i zavija dimnjacima i žicama, on još kao dijete prisluškuje toj bijesnoj igri elemenata kao nekoj čudesnoj glazbi, što je od davnine pratila život mu rodnoga grada. Gore, kod prozora na Cilnici, on će satima stajati iza stakla i zuriti u mrak, dok se čitava kuća trese pod vihrovima vjetra. Negdje se srušio dimnjak, uz prasak se razbila neka limena građa, u urnebesu noćnom što se čini da će slomiti sve, kao da se začuo neki bolni vapaj, između jednog i drugog refula zvuk zvona, što sablasno budi na požar. Ali to je samo časovito priviđenje. Nije bilo ni vapaja, ni zvona, ni požara, ni potopa, već u mašti jednog djeteta prvi začetak one njegove životne pjesme o moru, buri i elementima, što će u neprestanim varijacijama kao osnovni simfonički motiv zasvirati kroz čitavo njegovo djelo. »Meni živahnije teče krv kad je osjećam« - piše Nehajev opisujući senjsku buru. Jer, »ona nije kao požar, ne ubija, ne ništi onoga, tko se nje ne boji, nije kao poplava, jer ne guta bez milosrđa. Bura je nešto više i ljepše. Ona je elemenat za jake i smjele, ne za mudre i oprezne.« A u svom opisu Senja koji je trebao da bude skica jedne oveće ali nenapisane studije o kulturi ovog našeg primorskog grada i o senjskim ljudima i književnicima, Nehajev piše na jednom mjestu da bura daje ljudima i nešto od značaja. Rekli bismo, i nešto od one životne energije, što održa na goloj kamenoj stijeni čudesnu otpornost u narodnom i kulturnom pogledu ovoga grada kroz vjekove.[2]

2 U nekrologu, što ga je u povodu smrti Milutina Nehajeva napisao Ante Hikec (Hrvatska revija, god. IV, br. 6, 1931), također polaznik senjske gimnazije, on iznosi ovo svoje sjećanje na Senj i Nehajeva kao mladića:

»Kad se ona bliještava sablasna koprena nenadano spusti nad stravične grebene one silne, veličanstvene, surove, kršne golemosti nad sv. Jurjem, Jablancem s Karlobagom, zna se: domala će nahrupiti — ona, britka, nesmiljena, reska, oštra, nasrtljiva, strasna, i pravo s Vratnika preko proplanaka — borovi cvile! — u doline, preko pinusa, čempresa, zemlje crljenice, ružmarina, ravno preko groblja sv. Vida pravcem stare aleje na drevne mire starodrevnoga grada i urlajući: hu-u-u! i fijučući: fi-ju-uu! — oštrim nevidljivim plohama koje se presijecaju pod svim kutovima, započet će posao: mesti, čistiti, odnositi, odnijeti sve, što je jadnije od njezine siline. U takvo doba ona lica što u određene popodnevne sate proljeća, ljeta, jeseni, zime šeću starinskim trgom Cilnicom, znadu, da je njihovoj šetnji kraj. Zastaju, prisluškuju, gledaju, šute: Josip Geržanić, intimus dra Ante Starčevića, bivši narodni zastupnik, čuven zbog sudara

U Senju, Milutin Nehajev već kao učenik »pučke učione« i prvih gimnazijskih razreda zapanjuje sve svojim talentom, odgojem i duhom. U tim njegovim senjskim mladićskim danima mnogo je crtica zanimljivih i za njegovo kasnije djelo. On već tada izdaje svoj vlastiti list, kojega sam piše i umnaža, bilježi prve kritičke opaske, zanosi se umjetnošću i glazbom te stvara sa svojim »pajdašima« iz škole kazališnu družinu u kojoj će biti dramaturg i režiser. Uči glazbu, glasovir i violinu, kod značajnog muzičara, dirigenta, pedagoga i kompozitora Karela Kukle, dobrog prijatelja njegova oca, s kojim će kasnije kao sveučilištarac prirediti u Senju i samostalan violinski koncerat. Nehajev je bio u mladosti pasionirani violinist, u njegovoj se kući gaji glazba, njegov otac znao je svirati gotovo sve instrumente. Glazba i kazališna umjetnost već su tada privlačili Nehajeva, a njegovo potonje glazbeno kritičko djelo zasniva se i na praktičnom studiju i na poticajima iz njegovih senjskih dana. Senj je imao i jaku glazbenu tradiciju.

Nehajevljeva »dramatska družina« iz njegovih gimnazijskih dana u Senju vježbala je pod njegovim vodstvom i režijom na jednom senjskom tavanu. Trebala se prikazivati neka drama iz klasičnog repertoara, u kojoj je »glavna glumica«, također učenica još u kratkim suknjicama, imala da se uspne na stolicu postavljenu na neki rasklimani stol. Ali ona nikako da se podvrgne nalozima režisera, od straha da se ne sruši s tog traljavog prijestolja. Nehajev, narav već tada prilično samosvojna i nemirna, neobično se naljutio zbog neposlušnosti ove svoje mlađahne glumice. Bilo je mnogo tuče, plača i bijega s tavanske pozornice, te je čitav ovaj njegov teatar propao zbog onog stola i stolice. Mnogo je toga zaboravljeno, izblijedjelo i nestalo iz uspomena, u početku njegova života u Senju, ali ono malo što je ostalo, nekoliko pjesmica, zapisa i sjećanja njegovih suvremenika, govori možda više o Nehajevu, Senjaninu, književniku i liku, nego bogzna kako iscrpna biografija, jer u tom Senju, na kraju XIX stoljeća, u kojem su dom i porod Kranjčevića, Draženovića, Novaka i Ogrizovića, posljednji traci jednog zalazećeg sunca nakon tolike slave, junaštva i veličine u prošlosti, i sav je Neha-

Gržanić-Khuen u hrvatskom saboru (god. 1885.); profesor rimske teologije, ravnatelj konvikta Ožegovićianum, tip starorimskog senatora Dr Niko Veljačić; do njega impozantni gospodin s bradom, visoka, umna čela, živih očiju, a ruku koje su uvijek temperamentno gestikulirale: tajnik trgovačko-obrtničke komore od njezina postanka, bivši izvrsni pedagog, pisac, drug i prijatelj Ivana Filipovića, Skendera Fabkovića, jedan od utemeljitelja Hrvatskog pedagoškog-književnog zbora, umni, načitani Sebald Cihlar; kraj njega, slučajno danas, peti u redu, omalešan mladić poširokih leđa, ljepuškastog djetinjeg lica, plavih očiju, velikih zjenica, pomno počešljan i odjeven po savremenoj velegradskoj modi: osmogimnazijalac Milutim, koji je pred tri dana došao iz Zagreba. A u srcima starih i starijih je nemir vremena, koji preživljuje ova zemlja, a s njom oni, vjerna i dobra njezina djeca . . .«

»Ulice su puste, zamračiva. Hora je rastanku. Sine, Milutine, neobični moj Milutine, kamo gledaš ovaj čas? Što slušaš? . . . Gremo doma, bura je . . .«

»A iza prozora one dvokatne kuće, okrenute spram juga, dva plava radoznala oka s velikim zjenicama, dok grad i njegovi već spavaju, blude nebosklonom, tamnim onim visovima kraških formacija, krovovima kućica, kuća, ulicama, trgovima starodrevnog grada . . . Hu-u-u! — huči silovito i neprestano. Bit će, da je oduvijek ovako hukalo: pred pedeset, sto, tisuću, x-tisuća godina, uvijek sličnom melodijom. Otac ga je zapitao: što on to gleda i sluša? Sluti li otac, zašto njegov sin, čudesno dijete Milutin, prepametan, prenačitan, prezrio, premudar za gimnazijalske godine, ne spava u ove sate? Što sluša? Što?! . . . Što?! . . . Pa noć je, a praelementi pjevaju . . . Tko je, te ne bi proplakao osjetivši sve to, a znajući istovremeno, da je život ljudski jadan, bijedan, uzan, determiniran, zarobljen od samoga sebe? Zašto je tako? Zašto? . . .

Tu je početak uvertire, ključ u tajnu čudesnog talenta dra Milutina Cihlara Nehajeva.«

Ante Hikec nije dovršio ovaj nekrolog, usred pisanja je teško obolio, a zatim umro.

jev s prvim izrazima svoje još djetinje duše, s prvim izdancima svoga pera, jednostavnog u riječima, što su u mnogočem odjek njegovih književnih prethodnika, ali čudesne i zapanjujuje za njegove godine.

Nehajev nije dugo živio u Senju, ali je po sugestivnosti svojih senjskih osvrta, slika i opisa (narodna i ljudska bijeda, životni udesi potištenih u osiromašenu gradu, izmamljuju već iz njegova djetinja pera značajne odsjeve) jedan od najizrazitijih predstavnika one literature, što pod imenom »senjske književnosti« opravdano ulazi u našu književnu historiju kao posebno poglavlje, uzdižući se po svojim temama i sadržajima iznad lokalnog kolorita, ambijenata i postanka u sfere općeljudskih problema.

* * *

Pisati o uspomenama na mladost Milutina Nehajeva, naročito ako je riječ o primorskim motivima u njegovom književnom djelu, ne bi bilo cjelovito i potpuno kad se ne bi spomenula, osim one kuće na senjskoj Cilnici, i jedna druga zgrada u kojoj je Nehajev proživio značajne dane svog mladenačkog života. Doživljaji iz te kuće ostavili su mnogo tragova u njegovim beletrističkim spisima.

Njegovi roditelji redovno su boravili preko ljeta u Kraljevici, u staroj kući brodovlasnika Martina Polića koji je bio otac njegove majke. Martin Polić je rano umro, a ostavio je desetoro djece, devet sinova i jednu kćer. Njihova obiteljska kuća nastala je u prvoj polovici XIX stoljeća, u doba najvećeg procvata Kraljevice kao pomorskog mjesta i trgovačke luke. kao jedna od najvećih i najljepših zgrada u mjestu u to doba. Gotovo najveći dio te kuće zapremala su skladišta, sam tavan bio je nalik golemoj dvorani što je služila kao žitni silos u koji su preko kamena mosta sa stražnje bregovite strane ulazila izravno krcata kola žitom i drugom robom. Kraljevica je u to doba bila znatna uvozna i izvozna luka, s brodovima na jedra bila je u prometu sa čitavim svijetom. Ali i u narodnom i kulturnom pogledu Kraljevica je bila među prvim mjestima na Hrvatskom primorju; ta stara Polićeva kuća valjda je jedna od najznatnijih ognjišta svih narodnih i kulturnih akcija na Primorju već od ilirskog pokreta. U toj kući kraj mora (koja je kasnije nadogradnjom gotovo sasvim izgubila svoj prijašnji izgled) mnogo je zanimljivih i značajnih uspomena i zgoda iz vremena našeg narodnog preporoda, naročito po ljudima koji su se tu sastajali i po raznim narodnim i kulturnim akcijama koje su u toj kući imale svoj začetak. Inicijatori narodnog ustanka na Primorju u prenagodbeno doba potekli su iz te kuće. Kad je sedamdesetih godina prošloga stoljeća buknuo ustanak u Hercegovini, u toj se kući sakuplja novac »za hercegovačku tužnu braću našu.« Većina sinova Martina Polića, starinom iz Hreljina, potomka razgranate uskočke obitelji, koja se nakon pada Klisa naselila u ovim primorskim stranama, bili su pomorski kapetani, nekolicina pisci, novinari i pedagozi, jedan je bio asesor hrvatske županije na Rijeci. Poneki su od njih po svojoj javnoj djelatnosti ostavili dublja traga u životu primorskog svijeta u prošlosti. Martin Polić (pisac »Parlamentarne povijesti Hrvatske«) i njegov brat Nikola bili su osnivači i urednici »Primorca«, lista koji je sedamdesetih godina izlazio u Kraljevici kao jedan od naših najbolje i najsvestranije uređivanih listova u to doba zastupajući načela slavenske politike u habsburškoj Monarhiji i

demokratizacije javnog života. U tom listu bio je suradnikom, pošto je napustio svoje prijašnje učiteljsko zvanje, i Sebald Cihlar, otac Milutina Nehajeva, pišući pregled iz slavenskog svijeta. Nikola Polić će kasnije, nakon ekonomskog i narodnog sloma na Primorju, zajedno sa svojim bratom pomorskim kapetanom Vičencom Polićem, nekadašnjim zapovjednikom jedrenjaka »Kraljevica«, čovjekom šira obrazovanja i kulture koji je govorio sedam jezika, osnovati i uređivati prvi hrvatski list u Americi. Mnogo je naših pomoraca u to doba, nakon propasti našega narodnoga brodarstva na jedra, moralo napustiti rođenu grudu i naseliti se u Americi u potrazi za kruhom.

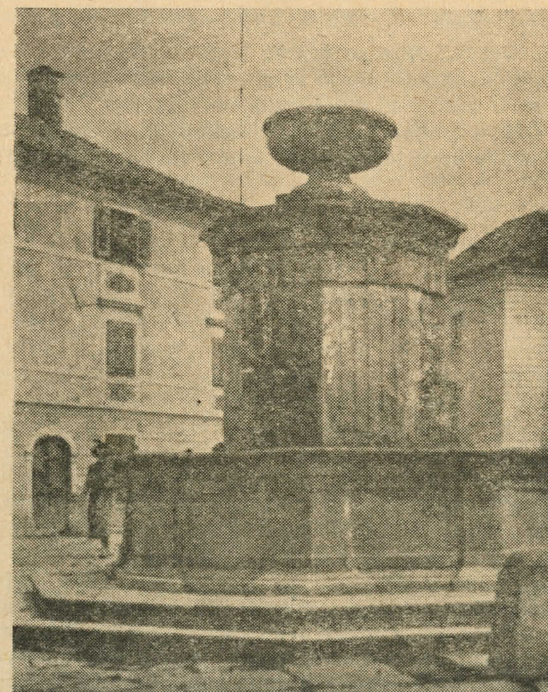
List »Primorac« (što je, uzgred rečeno, bio jedna od najzanimljivijih pojava u historiji našeg žurnalizma) značio je tada i neobično razvijenu izdavačku književnu djelatnost (redakcija lista i edicija nalazila se u spomenutoj Polićevoj kući). Pokretači novog pravca u našoj književnosti štampaju svoja djela u kraljevičkom poduzeću, prvi roman Ante Kovačića »Baruničina ljubav« izlazi u Kraljevici, da ne spominjemo čitav niz drugih izvornih knjiga i prijevoda. U toj Polićevoj kući i oko tog izdavačkog poduzeća kupe se najviđeniji ljudi iz političkog i kulturnog života onoga doba; August Šenoa boravi u tom domu kao gost, nalazeći pod ovim primorskim krovom ne samo toplo gostoprimstvo, već i mnogo susretljivosti u njegovu literarnom radu (spremao je u to vrijeme materijal za svoj roman »Čuvaj se senjske ruke«). Sebald Cihlar, prijatelj Augusta Šenoe već iz svojih praških dana, na čiju je inicijativu i došao u Hrvatsku kao mlad učitelj, te češkog pjesnika i pisca »od dvije tisuće feljtona«, Jana Nerude, koji se također navraća u Kraljevicu, razvija u to doba zajedno sa braćom Polićima, svojim rođacima, prije svog polaska u Senj na novu dužnost, znatnu narodnu i kulturnu djelatnost, tajnik je kraljevičke Narodne čitaonice, a kasnije će (1897. g.) biti organizatorom i vodičem prve veće ekskurzije čeških turista na naš Jadran. Ova ekskurzija, u čijoj je organizaciji sudjelovao i Kraljevčanin Srećko Švrljuga, kao predstavnik parobrodarskog »Ugarsko-hrvatskog društva«, posebnim se brodom »Pannonia« dotakla svih naših većih luka i gradova od Rijeke do Kotora, a zatim krenula na Cetinje, u Crnu Goru. No taj izlet bio je ujedno i velika manifestacija slavenskog bratstva o kojoj su pisale u ono doba sve naše novine. Postoji o tom događaju omašna knjiga, opremljena mnogim ilustracijama, koja je izišla u Pragu na češkom jeziku.

U tom kraljevičkom ambijentu, nasljeđu i uspomenama, Milutin Nehajev naći će već kao mladić mnogo poticaja, spoznaja i sjećanja na razdoblje, što rijetka je, poučna i sugestivna slika iz privredne i kulturne prošlosti našeg Primorja.[3] Iako je u Nehajevljevo mladićsko doba, na kraju XIX stoljeća, propašću domaćeg brodarstva te pomorske trgovine u našim primorskim gradovima i mjestima već nestala materijalna podloga te narodne i kulturne aktivnosti, u njegovom kraljevičkom domu žive su još uspomene, u pričanjima starijih, u uokvirenim narodnim manifestima, u slikama i gravirama što vise na zidovima prikazujući

3 Opisao sam opširnije ovaj kraljevički ambijenat u članku: Martin Šumić (Vatroslav Cihlar): »Primorski svijet i zavičaj. Povodom 25-godišnjice smrti hrvatskog književnika Milutina Cihlara Nehajeva.« »Pomorstvo«, God. XI Br. 6. 1956.

razdoblja iz naše narodne prošlosti, posebice iz historije Hrvatskog primorja, u knjigama i spisima što se čuvaju kao naslijeđena baština. Nehavljevi opisi Primorja, njegova razmatranja o primorskim ljudima i stvarima, djelomično su odsjev njegovih dana iz mladosti, proživljenih na primorskom tlu, u Senju i Kraljevici. Primorski kraj naći će u njemu vjerna tumača, duhovita i misaona interpreta. Jedno moje sjećanje na njegov boravak u Kraljevici još mi je danas u pamćenju.

U onoj staroj Polićevoj kući, što sam je prije opisao, nalazila se velika hrvatska zastava, što je bila dizana na stijeg kod svih važnijih narodnih zgoda, vijući se gore od tavanskog prozora do prizemlja. Vijala se i burne godine 1903. U ljeti iste godine vraćao se Milutin Nehajev s dovršenih sveučilišnih nauka u Beču, nakon položenog doktorata iz kemijskih nauka, napisavši disertaciju koja je ušla i u anale bečke Akademije. U kući je bilo veliko slavlje, njegov otac dao je izvjesiti zastavu u čast njegova dolaska. I opet je bila »sva kuća vesela«, kako on piše u jednom pismu. U taj čas Milutin Nehajev već je književnik od imena. U živoj mi je uspomeni, kako smo ga dočekali na pristaništu, kod parobroda što je stigao u jutarnje sate iz Rijeke. Živa, poletna i puna duha, u crnom širokom šeširu. Poslije podne, na »šterni«, taraci iza kuće, što je u primorskim kućama bio ljetni »salon«, u hladovini, uz kavu i veselje, što je ispunila čitavu kuću, Milutin Nehajev donio je iz Beča pregršt doj-

»Nehajevljev prozor« na senjskoj Cilnici (gore u lijevom uglu)

mova, anegdota i doživljaja, neiscrpiv kozer i zabavljač. »Od čitave Moderne najviše mi se sviđa Milutin«, znao bi reći njegov ujak, brat njegove majke, prof. Stjepan Polić, posljednji od sinova starog Martina Polića, koji je u svojoj mladosti bio izvrstan feljtonist, napisavši u zagrebačkim, gradačkim i bečkim novinama niz feljtona i putopisa o Primorju i prirodnim ljepotama primorskih krajeva. Bilo je to u vrijeme kada se na našoj obali počeo razvijati turizam, pa su ti članci trebali u neku ruku da pobude zanimanje i u vanjskom svijetu za naše krajeve uz more. Stjepan Polić bio je jedan od najtipičnijih primoraca koji je više volio šetnju između pustih primorskih gromača i umejaka nego versaljski park.

Vruć je ljetni dan, cesta iz Kraljevice u Šmriku sva blješti od sunca. Milutin Nehajev i Stjepan Polić uputili su se gore, na brdo, ja pokraj njih slušajući njihove razgovore. U Šmriki postojala je u to vrijeme čedna primorska gostionica s kamenom natkritom »šternom«. Bila je poznata po svom naravnom domaćem vinu i bodulskom siru. U hladovini i polumraku te »šterne«, dok je vani još sijalo sunce spuštajući se polagano prema Učki, dva su čovjeka zaljubljena u primorski kraj i pod krovom ovog domaćeg i intimnog ambijenta, u tom skrivenom kutku i zatišju, raspreli razgovor, čudesan razgovor, o primorskim ljudima i događajima, o filozofiji i literaturi, o književnim pojavama vani i kod kuće. Začas se ovaj natkriti zdenac, što nije bio veći od kabine na brodu, pretvori kao u neki književni konverzacioni salon, prštajući od duhovitih zapažanja, dosjetki i radosti u susretu dviju srodnih duša.

Vraćali smo se natrag kući, u Kraljevicu, već je bio sumrak, utonulo sunce gasnulo je svojim posljednjim odsjevom iza Učke. Nastala je noć. U Bakru su svjetlucala prva večernja svijetla. Nehajev je šutio, zamišljeni s mislima nekud daleko. Bila je to ona magična i silna primorska noć koju je opisao u jednoj od svojih primorskih novela.

* * *

A onda Rijeka, u lučkom zamoru i vrevi, s pomorcima i brodovima, s krčmicama u starom gradu, s tipovima iz naroda, njegova simpatija. Opisat će jedno njeno sunčano jutro impresivnim riječima. Milutin Nehajev odslužio je u Rijeci, u nekadašnjoj staroj kasarni u gradu, svoj vojni poziv. Bio je obični vojnik, »baka«, jer nije htio biti rezervni oficir našto je po svojem školovanju imao pravo. Kako je vladalo iznimno stanje njegovo se vojnikovanje proteglo i preko roka.

Krajem prvog svjetskog rata, Nehajev se nalazio u Rijeci na prolazu iz Trsta. Jedne večeri šetajući gradom zavirih slučajno u gostionicu »Leon d'oro«, u ono vrijeme poznatu primorsku kuhinju, te već s vratiju ugledah Nehajeva za stolom, u dnu lokala, vedra, raspoložena i radosna. On se u Rijeci uvijek ugodno osjećao; i njega i mene povezivale su s tim gradom mnoge uspomene iz djetinjstva. Za one koji su živjeli u malim primorskim mjestima ili udaljeno od mora, Rijeka je sa svojim životom, svojim velegradskim izgledom (činila je svojim građevinama i svojom pomorsko-privrednom dinamikom mnogo jači dojam od činovničkog Zagreba), temperamentnošću i pokretnošću svojih ljudi, slobodnijim ozračjem u dodiru sa svijetom, bila uvijek poseban doživljaj. Unatoč

našoj nepovoljnoj narodnoj situaciji u tom gradu, u Rijeci se zbog njena posebna položaja mnogo slobodnije disalo nego u Zagrebu, naročito u vrijeme političkih pritisaka u Hrvatskoj. Samo se tako može razumjeti da se Frano Supilo preselio iz Dubrovnika u Rijeku, nalazeći u našim ljudima od mora, brodova i lučkog prometa, neovisnijim u materijalnom pogledu u odnosu na vladajuće opće prilike, mnogo šira shvatanja, mnogo svjetskije vidokruge, mnogo borbenije elemente nego u skučenim, privrednim i političkim, ambijentima drugih hrvatskih gradova. Mnoge važne narodne akcije potekle su u to doba iz Rijeke, a i literarni pokreti nalazili su u Rijeci svoje najslobodnije i najpovoljnije tlo. Više nego što se misli, Rijeka je u našem narodnom životu u prošlosti imala značenje jakog političkog i kulturnog centra. Supilov »Novi list« bio je najslobodnija žurnalistička tribina u Hrvatskoj, jer je izlazio u Rijeci koja je uživala u Monarhiji najšire štamparske sloboštine. Unatoč zatrovanoj sasvim lokalnoj situaciji u Rijeci, Supilove novine i njegove političke koncepcije, i u dane najveće narodne žuči kao odraz zapostavljanja, šikanacija i bespravlja u riječkom komunalnom životu, bile su daleko od svakog šovinizma. U Supilovim novinama piše Gina Lombrose, žena talijanskog historika Guglielma Ferrera, s kojim riječki političar podržava najprisnije veze, cijeneći svako kulturnije i liberalnije nastojanje i kod svojih riječkih protivnika. Bio je širok, svestran i slobodarski duh. Imao je puno smisla i za literaturu, otvarajući stupce svog lista mnogim književnim nastojanjima i idejama. U »Novom listu« piše u svojoj mladosti feljton o problemima hrvatske književnosti i Milutin Nehajev.

Naš sastanak u riječkoj gostionici, slučajan i neposredan, u ozračju jednog riječkog svijetlog proljeća, bio je Nehajevu, koji je volio imati u časovima svojih unutrašnjih dubljih doživljaja, da li se to radi o kakvom koncertu, kazališnoj predstavi ili o kakvoj njegovoj putnoj impresiji, uvijek nekoga uza se, s kojim će podijeliti svoje časovite zanose i dojmove, kao naručen. Naravno, po običaju, bio je to beskrajan razgovor. Na spavanje se uopće nije pomišljalo. Ostali smo čitavu noć zajedno u noćnim šetnjama lukom, u nebrojenim krčmicama u starom riječkom gradu, i kao u hipu protekao je taj razgovor sve do jutra. Ne znam više gdje nas je zatekla zora. Znam jedino to, da je Nehajev ujutro pošao izravno na kolodvor, otputovavši jutarnjim brzim vlakom u Zagreb. Bio je kao preporođen, ali to nisu moje riječi. Bilo je sunčano jutro. Nehajev je volio noć, ali još više primorska jutra u prvim svijetlima, u praskozorju, u tišini, na cesti između Senja i Spasovca, pogled na »na ljepši od Amalfija Krk«, na gole hridi u ružičastom mramornom odsjevu prvih sunčanih zraka iza Velebita. Oj turne moj lipi!

Ali to su samo kratki dojmovi. Kao bljesak. Bljesnut će usred fabule, u romanima i novelama, usred eseja i feljtona, portreta i opisa čovjeka, pod njegovim perom sugestivnom slikom, sažetim, zgusnutim riječima i bez mnogo dekora i širine, ali s mnogo snage u izrazu, često je taj sasvim jednostavan. »Začaran slušam pjesmu mora i u njoj me rodni žal pozdravlja ljepotom nad ljepotama«, piše Nehajev o jednom svom putu na Primorje, kamo se nakon svog odlaska iz Senja nije mnogo svraćao proživivši gotovo čitav svoj život »iza bregova«, u Zagrebu. Po-

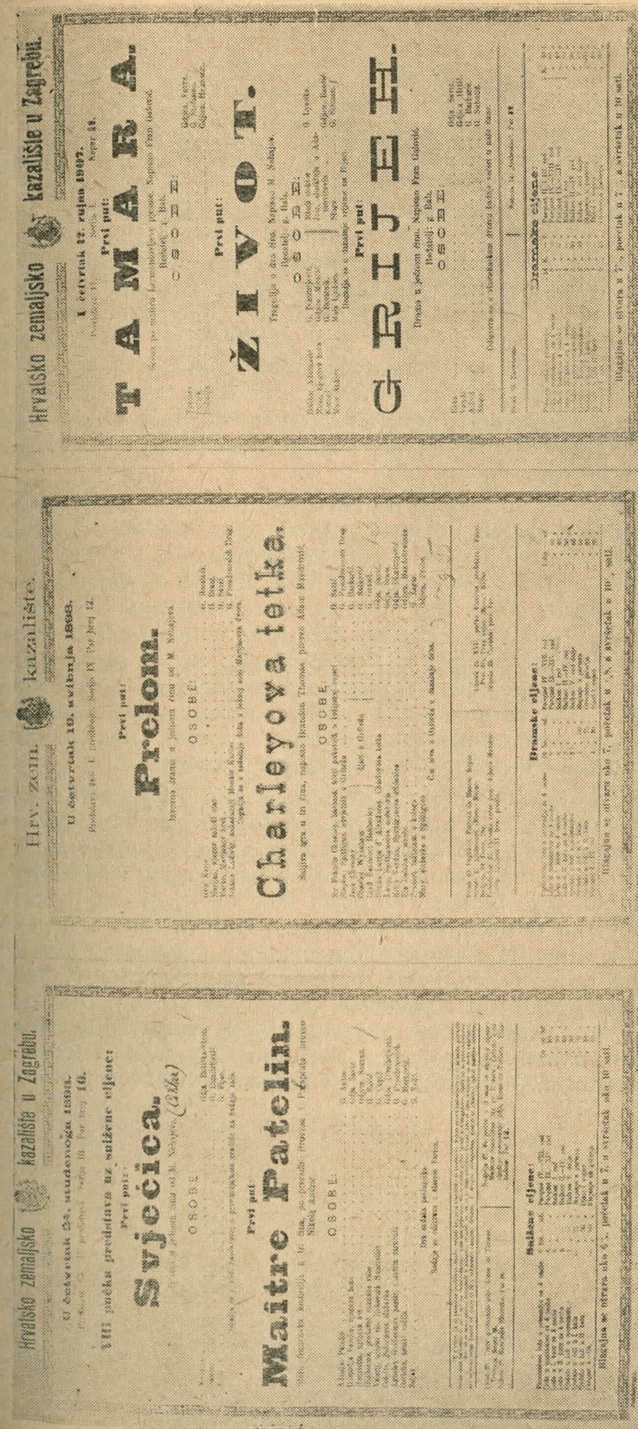
čev od suradnje u zagrebačkoj litografiranoj »Nadi« i prikazivanja njegove prve drame u kazalištu, kad mu je bilo sedamnaest godina, njegov je literarni rad u Zagrebu, gdje su i sjećanja na njega, naravno, najživlja. Prof. Kombol, njegov kolega i prijatelj s univerze, znao je mnogo pričati o Nehajevu i o njegovim mladim danima, te o snazi njegova pera. Dao je i jedan nepoznati podatak iz njegova života.[4] Kombol je pripovijedao kako su jednog dana on i Nehajev sjedili u kavani, u ne baš osobitim materijalnim prilikama. No Nehajev je ubrzo popravio tu neugodnu situaciju. Sjeo je za pokrajni stol i u tren oka napisao onaj članak o impresionizmu, koji je pobudio veliki dojam i koji još i danas nije izgubio na svojoj svježini. Tako, spontano kao u misaonom bljesku, nastala je i njegova studija o Hamletu. Šetajući se nekog dana zagrebačkom Ilicom, oko mu zapne o malu Reclamovu knjižicu u izlogu knjižare. Vratio se kući, zatvorio u svoju sobu i na dušak napisao, od početka do svršetka svoj šekspirski esej. Jednako se tako udivljenjem sjećao Nehajeva i Milan Marjanović, njegov prisni književni suradnik i prijatelj iz zajedničke mladosti u Zagrebu. Nešto prije njegove smrti, šetao sam se s Milanom Marjanovićem opatijskim žalom. Govorio mi je nešto o Kastvu, svom rodnom mjestu. Ali najednom je pala riječ o Nehajevu. »Bio je to izvanredan um i duh, jedno od naših najsnažnijih i najtalentiranijih pera« — rekao mi je Milan Marjanović. A takvim ga pamte gotovo svi njegovi suvremenici.

Milutin Nehajev toliko je intenzivno proživljavao literaturu, umjetnost, kazalište i muziku, da nijedna pojava nije prošla pokraj njega bez dublje rezonanse. Noć poslije kakve predstave i koncerta bila je njegova noć. Poslije jedne Čehovljeve predstave u kazalištu, za prvog svjetskog rata, dugo će još šetati zagrebačkim ulicama zajedno s Andrijom Milčinovićem u jednoj od onih njegovih beskrajnih noći provedenih u neposrednim dojmovima nekog umjetničkog doživljaja. Kad je pisao svoju dramu u stihovima »Juda Iškariot« (čiji je rukopis nažalost netragom nestao), Milutin Nehajev znao je glumiti čitave scene padajući u dramske efekte kao pravi glumac. A publika sam bio ja, mnogo puta ga prateći na tim njegovim noćnim ekskurzijama u krajeve književnosti, poezije i umjetnosti. Bilo je nešto od senjske bure u tim njegovim noćnim odušcima kojima se opajao usred životne proze. Nije imao bogzna kakav život, kao svi naši ljudi od boljega pera u prošlosti. Poimence senjske književnike ne obdari život. Često je govorio o krhkosti ljudskog srca kao da je slutio svoj skori kraj.

Velika njegova noć bila je »Doktorova noć«, novela što ju je napisao u jednom hipu za prvog svjetskog rata. Nehajev mi je do kasnih sati pričao o genezi te novele dočarajući dramatske prizore sa željezničke postaje možda sugestivnijim riječima nego perom. Sjećam se, da sam morao te noći nebrojeno puta otrčati do » kamenita stola«, noćne krčmice u Boškovićevoj ulici (gdje je Nehajev tada stanovao), da donesem vino i jamničku kiselicu. Nehajev se te noći nalazio u »drugom svijetu«.

Jedne večeri uputismo se, ne znam više u kakvom povodu, do zagrebačke Mlinarice, u ksaverskoj dolini. U našem društvu bio je prof.

4 Ovaj podatak dobio sam od prof.. Draga Ivaniševića, a odnosi se na jedan njegov razgovor s prof. Kombolom.

Hrvatsko zemaljsko kazalište u Zagrebu
TAMARA
ŽIVOT
GRIJEH

Hrv. zem. kazalište.
Prelom.
Charleyova tetka.

Hrvatsko zemaljsko kazalište u Zagrebu
Sjećica.
Maître Patelin.

Plakati Hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu koji objavljuju dvije drame i jednu tragediju Milutina-Cihlara Nehajeva

P. J. također čovjek s mora, po struci biolog i kemičar. Nehajev i on isprva su raspravljali o kemiji, o izotopima, i ne znam više sve o kakvim čudnim kemičkim formulama i terminima (Nehajev je bio također po struci kemičar, ali je svoje zvanje napustio). Ubrzo je razgovor prešao na literaturu i umjetnost. Nehajev je bio i u razgovoru duhovit pripovjedač. Raspolagao je velikim znanjem o svjetskoj književnosti, znao je kao u nekim dramskim prizorima dočaravati pojedine slike iz života braće Goncourta, Zole i drugih, ali je najviše simpatija gajio prema Tolstoju. Znao je gotovo naizust svu klasiku u stihu i drami, ne služeći se kod pisanja gotovo r nikakvim priručnicima i pomagalima. Njegova lična biblioteka bila je vrlo oskudna. Nije sakupljao ni svoje vlastite radove. Pisao je uglavnom po pamćenju, začuđujući svojom memorijom. Kad je govorio o poeziji, za koju uostalom nije imao mnogo sklonosti, smatrajući prozu u književnosti najvećom umjetnošću, znao bi kao rijetkost citirati jedan sonet Tina Ujevića, napisan kao pjesnikov kavanski »štimungsbild« iz Pariza.

I ovaj put nas je jutro zateklo na povratku, prašnjava cesta, pokraj voćnjaka i šljivika u punom jesenskom plodu, potočića što se ljeskao na suncu, u svježini rana seoskog jutra. Na cesti seljaci i seljakinje iz Šestina i Gračana u bijelom ruhu koji su hitali u grad. Nehajev kao da se opajao mirisom rana jutra. Bio je neobično razdragan, veseo i radostan, zbijajući šale poput kakva djeteta. Bila je to valjda posljednja noć koju sam proveo s njime u društvu. Posljednji put smo se sastali jedne večeri, u kavani. nedaleko njegova zagrebačkog stana, prije mog odlaska, u inozemstvo. Ali već tada bio je blijed, šutljiv, upalih obraza, život je u njemu polagano gasnuo. Nedugo zatim, u tuđini, otvorih slučajno zagrebačke novine i u podlisku nađoh njegov nekrolog.

Pitali su me, da nešto napišem iz svojih sjećanja o intimnom Nehajevu, ali ja gotovo pisah više o Primorju, primorskim ljudima, primorskom kraju i o njegovim književnim refleksijama nego o njemu. Ali i to je bio njegov intiman život. Većina onih koji bi znali nešto više o njemu nisu više na životu. Bilo bi jamačno dosta toga od njega i s njegovih boravaka i putovanja u Beču, Pragu, Parizu i Ženevi. Ostale su samo njegove knjige, a u mojim zapamćenjima nekoliko primorskih i zagrebačkih uspomena. Ostao je, da, i onaj prozor na Cilnici, u Senju, Nehajevljev prozor, Nehaj na brdu, s pogledom na senjske krovove i na grad, u kojem se, na uskom prostoru između Malih i Velih vrata, rodila senjska književnost i u njenom krilu i elementu Milutin Nehajev kao jedan od njenih najneposrednijih, najsugestivnijih i najglasnijih govornika.

MIROSLAV VAUPOTIĆ

Nekoliko varijacija na temu: NEHAJEV

UVOD

Pisati o nekom piscu potpuno hladnokrvno i indiferentno mogu samo nažalost mnogi hrvatski književni povjesničari i kritičari. Ovaj istiniti paradoks potvrđuju bezbrojni primjeri kojima se još Matoš duhovito izrugivao, ali sigurno on ni kasnije pa ni danas nije sasvim izišao iz upotrebe. I zato sada kad dobijam priliku da konačno nešto više napišem o jednoj od mojih najintimnijih književnih simpatija i slabosti — Milutinu Cihlar Nehajevu (25. XI 1880. do 7. IV 1931)[1] čije sam prve napise otkrivao u »davnim danima« srednjoškolskog doba, zastajem sretan, ali ostajem i zbunjen pred tim trenutkom reći nekoliko svojih iskrenih toplih, ali i kritičkih misli o piscu. Ipak pokušajmo izreći barem nekoliko vlastitih varijacija na temu »Nehajev«.

1. ILI PANONSKO-SENJSKA VARIJACIJA

Godinama je mene čistokrvnog Panonca, rođenog u Srijemu, a vjetrovima očeva činovničkog službovanja ili porijekla, a kasnije vlastitog naukovanja ili profesorovanja omeđenog trima rijekama Savom, Dravom i Dunavom, u stalnim putovanjima na liniji Novi Sad (Petrovaradin) — Zagreb — Križevci, u tim našim prigorsko-slavonskim ambijentima zaokupljala jedna misao o izvjesnoj neizbježnoj monotoniji i sličnosti svih tih gradića i varoši, koji se zvahu svejedno Koprivnica, Vinkovci ili Ruma. Pa čak su mi i katedrale Novog Sada i Osijeka izgledale i u stvarnosti i na razglednicama djetinjstva na vlas jednake, ali nisam tom fenomenu ipak ozbiljnije tražio rješenja. Čudilo me; međutim možda i naivno, zaboravljajući da ekonomski prosperitet i materijalno prvenstvo ne mora značiti i kulturno-duhovni primat; što ti naši krajevi procentualno daleko manji broj istaknutih i osobenih književnih fizionomija izbacuju na vidjelo nego gradovi i sela Hrvatskog primorja, Dalmacije i Boke Kotorske. Međutim kad sam pročitao prvi put izvanrednu uvodnu me-

1. U prvom svom kraćem portretu M. C. Nehajeva u »Književnom godišnjaku« (1961) str. 57—58 jednom od prvih napisa o njemu poslije 1945. prema dr Barcu krivo sam naveo datume rođenja i smrti što sada ispravljam.

ditaciju Senjanina Cihlara Nehajeva u »Nekrologu Milanu Ogrizoviću«, jednom drugom sugrađaninu[2] shvatio sam djelomično barem razloge i jednoličnosti panonskih naselja i nestašicu većeg broja pjesničkih individualnosti u njima. Možda raznolika osebujna mjesta i duge tradicije primorske kulture s jedne strane a također i posebna situacija u krajevima ekonomski pasivnim, stvaraju prije preduvjete za onaj socijalni i nacionalni revolt, koji se pretvara u izvrsni književni izraz, koji je izgleda teže očekivati iz plodnih ravničarskih sredina. Doduše i Matoš i Krleža i drugi proistekli su iz našeg nepatvorenog »panonskog blata«, ali ipak u prosjeku osnovni ton hrvatskoj literaturi daju pisci kraškog i mediteranskog kompleksa sve od Marulića do naših dana. Razmišljao sam o tome možda i u istom mjestu — Križevcima — gdje je i Nehajev boravio (1909—10) i sanjario o svom rodnom Senju »sigurno najindividualnijem gradu poslije Dubrovnika« — samo preko 40-tak godina kasnije. Sjetio sam se ponovno toga, kada sam 5. VII 1962. stajao u parku zaslužnih Senjana, dok je duhoviti kozer Gustav Krklec, također izdanak gornjih krajeva, evocirao sjećanja na Cihlar Nehajeva i otkrivao bistu piscu, koju mu je darovao njegov grad[3]. Da, trenutak je bio neosporno patetično svečan, ali za mene i neposredno intiman; osjećao sam i znao da se nalazim u Senju, gradu Rittera Vitezovića, Mateše Kuhačevića, V. Novaka, S. S. Kranjčevića, M. Ogrizovića, Nehajeva i drugih manje značajnih trudbenika na polju književnosti i umjetnosti, a kao daleko eho i kao ponovna stvarnost odjekivale su mi riječi samog autora Cihlar Nehajeva. o razlici panonskih i primorskih gradova, koje sam uvijek i neprekidno verificirao u bezbrojnim turističkim lutanjima ili kulturnim hodočašćima ovim riznicama naše povijesne i književne tradicije. I tada sam osjetio nužnost onog unutarnjeg moranja, htijenja i željebavljenja piscima tog kraja, svakog literarnog historika i kritičara, pa čak i nas iz »gornjih strana«, jer naš zavičaj je naša cijela nacionalna književnost u kojoj vitlaju snagom svog izraza i misli, jako kao divna i bijesna senjska bura, i takvi naši primorski geniji — od titana poetskog revolta S. S. Kranjčevića, preko psovača lažnog morala J. Polić Kamova do intelektualnog poniranja u životne probleme M. Cihlar Nehajeva. Ovom posljednjem senjskom portretu i liku posvećene su i ove usputne marginalije.

2. ILI VARIJACIJA O PISCIMA-INTELEKTUALCIMA

Naša je književnost imala, u skromnim relacijama 500-godišnjeg kontinuiteta umjetničke literature i teškim uvjetima okova društvenih zbivanja, niz idealnih romantičnih zanesenjaka i nerealnih bundžija i oporbenjaka, ali je uvijek postojao minus i nedostatak ljudi koji bi mudro i jasno sagledavali suštinske probleme sudbonosnih »zvjezdanih trenutaka« određenih razdoblja života nacije i pojedinih društvenih slojeva. To znači — kratko i bez okolišanja — imali smo na buljuke osjećajnih i sentimentalnih poetskih dušica, ali nam je nedostajalo mislilaca — racionalnih konstruktora — onih koje bi mogli uvjetno i nazvati — intelektualcima. Ako letimično promotrimo recentniju književnu i političku historiju XIX i XX vijeka, brzo ćemo konstatirati da su idealne čežnje i težnje E. Kvaternika ili Stjepana Radića u surovim konstelacijama postajale maglovitim utopijskim maštanjima ili tragikomičnim uzaludnim farsama, da su snovi i zanosi pjesnika padali oskrnavljeni u blatnoj svakidašnjici okaljani gorčinom uskoće i bijedom kolebljivosti, ali ipak se htjelo i kretalo ka svjetlijim horizontima (»eppur si muove« — M. Krleža). Pisci koji su u časovima svijesti i odlučnosti u svojim »lucida intervalla« kritički razotkrili ograničenosti svakodnevnih zabluda, koji su smiono skalpelom razuma secirali mizeriju našeg provincijskog kaosa, bili su oni koje možemo slobodno tretirati inteligentnim vjesnicima novih stremljenja — zvati ih piscima i intelektualcima u pravom smislu tih riječi. U galeriji imena od Šenoe preko Starčevića, Matoša do korifeja marksističkih zasada Krleže i Cesarca, jedno će mjesto usprkos nužnosti i granica individualnih mogućnosti ostati sigurno i za M. C. Nehajeva. I što dalje kovitlac životnog trajanja kreće naprijed, dubinska izvornost i vrijednost njegovih ideja i suzdržana stilska ljepota njegova jezičnog oblikovanja doći će sve više do izražaja. Svaki dobar i vrstan pisac kompleksan je karakter i lice, a takav je neosporno i Nehajev. U komponentama njegove stvaralačke i intelektualne fizionomije kriju se jednako vječne iskre tradicije i mobilne klice modernih traženja, u njegovu duhovnom organizmu imanentno su usađeni u nužni amalgam i kozmopolitska radoznalost skeptičnog Europejca i neophodna lokal-patriotska svijest malog obrambenog hrvatskog zaljubljeničkog mentaliteta, u njegovim venama teku usporedo i crvena krv cjelovitije humanističke progresivne sinteze i razvodnjena tekućina idealističkih zastranjenja građanskog liberala. Ipak iz njegova cjelokupnog grandiozna opusa koji bi iznosio dvadeset knjiga može se izabrati korisni i vrijedni estetsko-ideološki brevijar misli, koje možemo citirati uvijek kao hrabre i nove autohtone intektualne zahvate. Još 1906 on je intuitivno naslutio ovo nemirno i divno vrijeme najfantastičnijih ostvarenja i najluđih bestijalnosti (»Zar da zaboravim to što dnevice čitamo i doživljujemo- čim nas potresa svaki sat vika u kojem se događaju čudesni preokreti politički i tehnički, društveni i znanstveni?)[4], a dvadesetak godina kasnije u »Eseju o dva morala« (1931) neposredno pred iznenadnu i preranu smrt, rasuo je pregršt aforizama koji svojom aksiomatičnošću i mudrošću zaslužuju da ih se posebno istakne.[5] Dok u napisu »Moderna štampa« (iste godine) izvanredno analitički zapaža ulogu brzine i reklame u mijenjanju psihologije čovjeka (»čitav je svijet jedno selo«), a također uočuje i ekonomsku računicu sile i financijske nadmoći kapitalističkih koncerna koji kao mlinski žrvnjevi — molosi štampe i tehnike niveliraju ljudsku individualnu svijest u kazanu takozvanog »javnog mišljenja«. Ali iz ovih inteligentnih marginalija ne može se uzdići iznad tipične humanističke sumnje individualiste — jer i u socijalizmu vidi samo jednu novu varijantu kolektivne etatističke uniformiranosti. Naravno on nije bio marksist, ali je po nizu svojih misli i ideja bio daleko nad standardnim građanskim mentalitetom mišljenja koje je carovalo u tadašnjoj žurnalistici u kojoj

2. »Nekrolog Milanu Ogrizoviću« — Savremenik 1923 — str. 356 — »Za razliku od mjesta naše ravnice (Podravine, Posavine) i naših brda (Gorski kotar) gradovi Hrvatskog Primorja imadu svoj karakter. Sisak, Koprivnicu, Križevce, Bjelovar, mogli biste među se premjestiti, da ni ne osjetite promjene. — zamijeniti se dadu pače i Delnice sa kojima slavonskim trgovištem. Sva su ta naselja na isto brdo tkana . . . U Primorju je drugačije — od Bakra do Senja mijenja se tip mjesta i mještana . . .

3. Na toj ploči urezan je dio ovog završnog citata ove male senjske uverture, I poglavlja članka o Ogrizoviću: — »Ta naša Siena i naš Gent, taj Senj Krste Frankopana i Silvija Kranjčevića dostojan je ne samo sinovske ljubavi moje, koji imam češko ime, ali pseudonim Nehaja senjskog, nego i priljažnog studija svih onih koji ljube i traže duboke oznake Hrvatstva«.

4. A mi živimo u godinama, kada se odigravaju ratovi, prema kojim su igrarija vojne Napoleonove — živimo u vremenu jedne moderne revolucije i strahovitih socijalnih trvenja — sve citati iz članka »Canossa Moderne« — Hrvatska br. 74—75 — 1906.

5. Samo neke: — Činjenice gospodare u školskoj povjesnici, ali historiju stvaraju odnosi ljudi — XIX vijek obilježen je idejom nacionalizma, XX idejom socijalizma. — Vremensku epohu valja promatrati u svoj njezinoj cjelosti; podaci o ljudima i bojevima ne znače ništa prema poznavanju duha koji je vladao društvom i po kojem čovjek u vremenu dobiva svoje mjesto. — Ubiti babu lihvarku — to je gadan i nizak zločin, to ga ljudi kažnjavaju robijom i vješanjem; ubijati kartušama u masama ljude, kao što su činili Napoleoni historije, to je događaj i znamenitost povijesti, itd. — Esej o dva morala — Hrvatska revija 1931. br. 4.

je i on djelovao. Koji god njegov bolji esej ili studiju spomenuli, kao jednu od osnovnih komponenti otkrićemo razboritu, promišljenu misao kao regulator cjelokupnog stvaranja — i ako možemo dati uprošćenu definiciju njegova književnog djela — onda je najbliža istini jednostavna konstatacija, više puta već ponavljana »Nehajev je u prvom redu bio tip intelektualca, a ne tip beletriste« (Barac). Ova maksima ne znači pejorativnu kvalifikaciju — naprotiv — stvaralac ne mora biti samo romantični quasi genij nego svestrani, ozbiljni inteligent, kakav je bio i Milutin Cihlar Nehajev, a kakvih bi mi više, ne naravno po svim pogledima, već po sintetskoj polifonoj koncepciji i dijapazonu, željeli daleko više i našoj današnjoj literaturi.

3. ILI VARIJACIJA NA TEMU RELACIJE NEHAJEV — MODERNA

Naša je književna povijest puna shematskih kliševa, površnih i nesmotrenih uopćavanja od kojih nisu imuni ni najznačajniji likovi kritičara naše književne prošlosti i sadašnjosti. Danas ako razmišljamo o nizu famoznih aureola lovorova lišća i fiktivnih floskula bodljika i kopriva oko teoretskih postulata, grupa i pokreta i stvaranja pojedinih pisaca, dolazimo i najobičnijim bibliografskim provjeravanjima do kategoričkih imperativa potrebe bezbrojnih korektura i mogućih novih devijacija i skretanja koje bi trebalo učiniti. U slučaju Nehajeva postoji nekoliko tipičnih i već uhodanih, da ne kažem, okamenjenih fosilnih pseudo-istina koje se kao papiginin oponašajućim krikovima emitiraju već decenijima od svih nas koji se bavimo našom književnom historijom. Jedna od tih vidljivih uprošćenih stilizacija je ona o romanu »Bijeg« kao karakterističnom romanu »hrvatske moderne«, čak jedinom simptomatičnom predstavniku te vrste u doba dok je nadmoćno cvjetala lirika i kritika. Možda je taj roman u svoje vrijeme i imao neki pečat izuzetnosti, koji ga je takvim idealnim uzorkom tragedije intelektualca u maloj zaparloženoj sredini, i stvorio atmosferu oko njega. Ali samo statističko-deskriptivna metoda bibliografskog verificiranja svih romana od početka stoljeća do 1914 ukazuje na proizvoljnost ove tvrdnje i ne samo da je kvantitetom naslova sada ta teza poražena već bi i literarnim izrazom i temama i neka druga djela bila barem jednako prijemljiva za ovu periodizacijsku oznaku »roman hrvatske moderne« (spomenimo samo roman J. Polić Kamova Isušena Kaljuža, a i neke druge (Šimunović: Tuđinac itd). Druga je pomoćna poštapalica kojoj smo svi manje ili više nasjedali — ona o dva oštro ili barem prilično jasno odijeljena razdoblja njegova stvaranja, (prof. Barac među prvima u poglavlju o Nehajevu u »Hrvatskoj književnoj kritici« (1938), o takozvanom modernističko-kozmopolitskom u prvom i drugom deceniju XX vijeka i kontrarno pri kraju života o povratku kako bi se reklo nacionalnom duhu i kultu hrvatstva. Ta se natегnuta analogija pravila samo na osnovu nekoliko primjera — na jednoj strani vage modernističkoj-iracionalnoj stajali su eseji i napisi o Leskovaru i nekim stranim modernistima, zatim simbolističke natruhe u nekim beletrističkim tekstovima pisanim u doba Moderne (napr. njegova izreka da mu je nemila riječ — realističan, itd.) a na drugoj obično njegovi politički eseji o porodici Mažuranića, »Rakovica« mozaična freska o E. Kvaterniku, i druge. Međutim kao što on ispravno uočava »relativnost etičkih pojmova« u jednom svom eseju, tako i mi možemo zapaziti istovremenu raznolikost Nehajevljevih interesa u različitim i istim periodima življenja i književnog djelovanja. Ostanimo samo kronološki omeđeni širokim vremenskim rasponom Moderne (1895—1914) pa ćemo samo s nekoliko primjera ubrzo pokolebati

tvrdnju Dr Barca iz »Hrvatske književne kritike«, da je u prvom deceniju svog rada bio izraziti modernist«, što neposredno kasnije u istom poglavlju »HKK« i sam priznaje da nije tako, jer je htio »dovesti u sklad svoje modernističke simpatije s hrvatskim nacionalnim potrebama«. U isto vrijeme dok je kao esteta pisao suptilno o Leskovaru kao piscu novih modernih strujanja duše, on surađuje u »Hrvatskoj misli« publikaciji izrazito mesarykovski orijentiranoj na praktično prosvjetiteljstvo, piše zajedno s Marjanovićem političke brošure naglašeno didaktično-seciološke (»Poraz i slavlje«), uređuje razne novine i časopise i u njima objavljuje i političke racionalističke analize naših prilika i nijansirane refleksije o modernističkim piscima. Taj njegov eklekticizam nužni je produkt onoga vremena kada je hrvatski pisac posebno publicist i kritičar morao otvarati i »prozore u evropsku umjetnost« i krpati rupe lokalnih sitnih oderotina, prometejski težiti za eteričnim vrhuncima novih umjetničkih perspektiva i antejski biti prikovan za sitničavosti i nužnosti nacionalnog društvenog kretanja. Zato nije čudno, već duboko logično i jedino moguće njegovo podudarno bavljenje i Strindbergom i Przybuszewskim, Šenoom i Nazorom, političkim reminiscencijama na svoje suvremenike iz khuenovsko-koalicionaško obzoraških dana (Mazzura, Supilo, Derenčin) i ličnim estetskim uronjavanjima u majstorske radionice Flaubertovog filigranstva ili olujnih katarakta duše u slavenskog bjesomučnika Fjodora Dostojevskog.

Svaki dobar pisac protivurječna je ličnost ne samo biološkom polifonom urođenošću svestranog talenta, već i uklapanjem u slojevite i složene tokove i strujanja svoje epohe. Na svoj način i Nehajev nije bio samo jedan od piona ili redova u modernističkoj diviziji već samosvojni i osobeni stvaralac, čije se vrsnoće, i slabosti, kvaliteti i anomalije ostvarenja i padovi moraju tek svestranije pretresti i ocijeniti. U nekrologu »Epitafij Matošu« (1914)[6] posljednjoj počasti ličnosti pisca koji je simbolični prototip našeg modernog pisca s početka stoljeća, ali koji je bio još manje vezan nego Nehajev sponama i konvencijama uslovnosti hrvatske moderne. Nehajev je ukazao na neke specifičnosti Matoševa djela (čovječnost, hrvatstvo, literatstvo) od kojih se jedna stoprocentno može primjeniti i na samog Nehajeva — to jest zapažanje o »snazi intelekta«. Cihlar-Nehajev bio je fleksibilan, živ duh ne tako stilski raskošno bogat i impresionistički briljantan i ležerno duhovit kao A. G. Matoš, ali slojevit, duševno trepetljiv i cerebralno zanet razumom kao modifikatorom svih zbivanja, ali svakako obojica ne pripadaju »Modernoj« zato što su bili vjerni sljedbenici određenog sistema ili pravca, već što bijahu svoji izvorni, dakle suštinski moderni i modernistički stvaraoci vlastitog umjetničkog svijeta. Tema »Nehajev i Moderna« ili »Nehajev i moderno« čeka još svoje autore.

4. VARIJACIJE ILI TEZA O IMANENTNOM ESEJIZMU NEHAJEVLJEVOG KNJIŽEVNOG DJELA

Misao Vlatka Pavletića da je »esej upravo suštinski oblik književno-kritičke proze u kome raznorodni talenti ostvaruju svoj najčišći izraz«[7] izvanredno je primjenljiva i primjerena baš za osnovnu oznaku cjelokupnog Nehajevljeva književnog djela. Hrvatska literatura već je u XIX stoljeću imala u likovima jednog Lj. Vukotinovića, F. Kurelca, M. Pavlinovića da ne govorim o I. J. Tkalcu, A. Starčeviću i A. Šenoi koji su svojim sposobnostima bili bliže tom pojmu, rudimentarne naivne

6. Epitafij Matošu — Jutarnji list, 1914. br. 620.
7. V. Pavletić — Bitnost eseja — Izraz 1957. br. 7—8.

začetnike esejističkog tretmana koji nisu mogli izaći iz okvira svoje siromašne još uvijek nacionalno-budničarske i prigodničarsko-filološke obaveze i htijenja. Prodor esejističko-kritičkog kompleksa u proznu strukturu hrvatske književnosti uslijedio je i intenzivnije nakon decenija približavanja kontinuitetu evropske literature, a napose djelotvornije pojavom A. G. Matoša i njegova svestranog kritičkog razaranja i sintetskog oblikovanja tojest stvaranja koordinata hrvatske moderne kritičke svijesti, koje su hrvatsku literaturu uključile u cirkulacioni krvotok savremene literature XX vijeka. O tom izvanredno zanimljivom kompleksu pojava koje bi uslovno mogli nazvati »esejiziranjem« suvremene srpskohrvatske književnosti, opsežnije sam pokušao razglabati u studiji »Esejistički elementi u suvremenom srpskohrvatskom romanu«[8], a tamo sam među desetak osoba koje srpskohrvatsku esejistiku XX vijeka uz imena I. Sekulić, M. Ristića, M. Krleže, T. Ujevića i drugih daju zavidni dignitet i vrsnoću usputno spomenuo i M. Cihlar Nehajeva. »Unatoč značenju njegova romana i njegovih pripovijesti, od cijeloga je njegova rada najznačajniji esejistički i onaj koji je najbliži formi eseja« koncizno je nagovjestio ovu bitnu, imanentnu karakteristiku već prije dr A. Barac. Nehajev je bio predestiniran za ovaj književni, prelazni hibridni rod; između znanstvenog objektivizma formula i definicija, koje je kao kemičar poznavao i urođenog pjesničkog senzibiliteta, koji je zatomljivao i provodio kroz kemijski filtar rasudne moći intelekta; slikom svog književnog temperamenta na sredini između umjetničkog nerva proisteklog iz burne osebujne senjske tradicije i smirenosti činjenica praktičnog češkog podrijetla. Već od prvih koraka u literaturi on je organizator i usmjeravač »književne politike« mladih u đačkim časopisima (Nada, Nova nada), a u svojim prvim mladenačkim dramama više je zaokupljen etičko-filozofijskim reminiscencama o smislu i svrsi življenja nego kreiranjem teatarski uvjerljivih karaktera, da bi u zrelim godinama stvaralaštva ne samo u mnogobrojnim kritikama, studijama i esejima[9], već i u beletrističkom djelu, romanu »Vuci« (1928) pružio raskošni spektar esejističkog poniranja u sokove nacionalne epopeje. On je kroz analitičku psihološku studiju porodice Frankopan dao i sintetičnu viziju sudbine hrvatskih ljudi kroz vjekove, a i također preko te romansirane historije projicirao misli i raspoloženja našeg i evropskog intelektualca poslije I svjetskog rata. Ovaj rasni esejista nije bio ni ideološki ograničen ni estetski bigotan, kada je 1926 pozdravio ditirambski oduševljen pojavu jedne od najboljih ako ne i najbolje esejističke proze suvremene hrvatske književnosti knjige M. Krleže »Izlet u Rusiju« u napisu »Jedan literarni događaj«[10]. I kad smo već kod pojave M. Krleže kojemu Nehajev u tom prikazu odaje poštovanje ne samo kao umjetniku već i revolucionaru etički usmjerenom[11], asocirajmo naravno en passant, bez dublje analize, neke elemente esejističkog zahvata u oba ova tako estetski i ideološki različita pisca. Obojica posjeduju unutrašnji organ za nijansirano osjećanje problematike i trenutnim publicističkim reagiranjem i suptilnijim meditiranjem nad bitnim pitanjima. Samo dok Krleža vulkanskim neobuzdanim sintetskim negativnim reflektorom osvjetljava tragična i tragikomična naličja hrvatske zaostalosti ili jalovosti (u esejima o Kranjčeviću, Križaniću, o lirici Lj. Wiesnera) Nehajev, zaokupljen učvršćivanjem pojma kontinuiteta naših trajnih vrijednosti koje su se odhrvale efemernoj prolaznosti, veze pronicljive opaske o likovima naših preporoditelja (Gaj, Vraz, Mažuranić) ljudski toplo, ali i analitički egzaktno razmatra naučnu i književnu fizionomiju Vladimira Mažuranića. Međutim da je i Krležin revolt i prividni nihilizam proistekao iz unutarnje ljubavi i saznanja o vrijednosti našeg životarenja i održanja na ovim olujnim vjetrometinama historije, svjedoče njegove kulturno-historijske ekspertize i prolegomene za današnje leksikografskoenciklopedijske poduhvate poslije oslobođenja. Ako bi htjeli i dalje uspoređivati neke osobenosti Nehajevljeva esejističkog stila i strukture, lako ćemo uočiti jednu drugu sličnost s esejističkom prozom Tina Ujevića, koja je najvidljivija u izvjesnim podudarnostima pri davanju značenja, u biografsko kulturno-historijskom tretmanu, životopisnim detaljima pojedinih umjetnika i ličnosti o kojima obojica pišu naravno transponirajući ih individualno u svoja razmatranja. Trebalo bi usporediti tekstove T. Ujevića o Baudelaireu, Rimbaudu i Stendhalu s Nehajevljevim esejima »Studija o Hamletu«, Zoli, Flaubertu, Ibsenu itd.). Nehajevljevu esejistiku uopće odlikuje poslovična češko-germanska pedantnost i odanost historijsko znanstvenim činjenicama, koja ne postaje sama sebi svrhom već je odabranom selekcijom citata, anegdota, aforizama kroz individualno rešeto inspiracije i interpretacije podignuta na viši stvaralački lični niveau, koji njegovim, kulturno-historijskim eruditivnim materijalom, često zatrpanim esejima daju ipak aromatični šarm vlastitog okusa i izgleda. Ipak osnovni sukus njegovih eseja nije direktno ni ideološko-racionalno propovjednički ili direktivni, niti je njihova privlačnost u briljantnim stilističkim virtuozitetu i kalamburima, već u nekom posebno suzdržanom mudrom ali i impresivnom meditiranju kontemplativnog, izrazitog »home de lettres«, kako je on nazivao s pravom prvog Stanka Vraza. Na njega se, da još jednom citiramo s punim pravom može primjeniti i druga primjedba V. Pavletića o karakteristici eseja, da »esej nije definicija, ali bez sumnje posljednja etapa do nje«. Cjelokupni Nehajevljev književni rad a posebno uže esejistički koncipiran dokaz je da je baš esej imanentni oblik u kome će Nehajev ostati trajni svjedok zrelosti i vrijednosti hrvatske i jugoslavenske književnosti XX stoljeća.

8. M. Vaupotić: Esejistički elementi u suvremenom srpskohrvatskom romanu — »Razlog« — I br. 4 str. 332—350.

9. Spominjem samo usputno izvrsnu seriju »političkih silhouetta« o Radićima (Stjepan, Ante i Pavle), o Starčeviću, Khuenu, Supilu, Trumbiću i Derenčinu, zatim tada u nas rijetke studije takvog kvaliteta o velikim imenima svjetske literature (Zola, Ibsen, Strindberg, Tolstoj, Flaubert, Dostojevski), ali i primjere dubokoj odanosti životvornoj tradiciji nacionalne kulturne (S. Vraz, Mažuranići, Šenoa, Gjalski, Nazor).

10. Jedan literarni događaj (Krleža: Izlet u Rusiju): — Jutarnji list — 1926 br. 5173 — samo neki citati; Veličinu svojega unutrašnjeg doživljaja ne žrtvuje nikakvim obzirima — Ekspresivnost njegova izazivlje sugestiju kod nas nedostignutu . . .

11. Ibid: Krleža je sa smionošću onih, kojima se buni savjest i zato moraju da je pobune čovječanstvu . . . stao pred nas rekbi kao osvetnik sve one grozne realnosti, koju je sam ćutio u svakoj svojoj žilici . . .

ZAKLJUČAK

Pišući ovaj kraći improvizirani esej o književnom liku i djelu M. Cihlar Nehajeva često sam mislio na nezgodnu nehotičnu sudbinu njegova književna opusa zadnjih petnaestak godina. Njegova »cjelokupna djela« počela su izlaziti u okupiranoj »NDH« pod uredništvom takoreći nepoznatog i beznačajno literarno, a politički kompromitiranog urednika (Mirko Matijević) u isforsiranom »korjenskom« pravopisu, tako da nisu opravdano mogla da služe poslije oslobođenja svojoj svrsi u bibliotekama i automatski s time je bilo i njegovo književno djelo potisnuto u nepotrebni i žalosni zaborav. Koliko mi je poznato od tada (1945) do danas nije napisana ni jedna veća ili manja studija ili prigodni članak o tom izvrsnom piscu, i tek će u budućnosti kroz izbor njegovih djela u dvije knjige (M. H. — Hrvatski pisci u 120 knjiga) biti ona barem djelomično pristupačnija i široj publici. Ali međutim i već sada moralo bi se po-

mišljati na eventualno planiranje kasnijeg kritičkog izdanja njegovih »Cjelokupnih djela«, koja su neophodni inventar našeg recentnog kulturnog i estetskog naslijeđa. Prostor i opseg ovog zapisa ne dozvoljava daljnje detaljnije razmatranje i ilustrativne primjere, ali samo kao dokaz njegove stvarne svestranosti, upozoravam na memoarske zapise V. Nazora[12] gdje je on plastično iznio podatke o svestranom znanju Nehajeva koji je istovremeno i s žarom oduševljenja ili gnjevom, čovjeka i znalaštvom stručnjaka govorio o problemu pomorstva na Jadranu, o značajkama talijanskog opernog »belkantizma«, o ulozi M. Laginje u historiji Istre ili o kemijskim osobinama plinova s jednakom akribijom i temperamentom. Ta velika enciklopedijska svestranost (suvereno kretanje istovremeno naukom, politikom, novinarstvom, glazbom, likovnim umjetnostima, teatrom i književnošću) dosada prezentirana nama je kroz desetak knjiga, a u časopisima i novinama razasuto je građe za skoro isto toliko knjiga jasnije i efektnije svojim kvalitetama zablistat će u potpunosti tek kada bude otrgnuta od zaborava, sakupljena i objavljena u knjigama »Sabranih djela«. Ne zaboravimo i danas ponovno parafrazirajmo misao dvadeset godišnjeg mladića Nehajeva koju je on jetkim tonom optužbe uputio na naše kulturne faktore početkom stoljeća (1901) prilikom proslave 400 godišnjice hrvatske književnosti (tj. postanka Marulićeve »Judite«) — :»U nepriznavanju smo veliki« — I nastojmo da ova poslovična uzrečica tako često primjenjivana na prilike u našoj književnosti ne ostane žalosna činjenica baš u slučaju onog autora koji ju je tako pregnantno formulirao. Dakle ne zaboravimo na književno djelo M. Cihlar Nehajeva.

12. V. Nazor: Milutin Cihlar Nehajev u Trstu — Djela knjiga XV — str. 399—402.

JULIJE ŠOLTIĆ

Psihološki roman Milutina Cihlara Nehajeva

Matoš je zauzeo negativan stav prema svome mlađem suvremeniku Milutinu Nehajevu, inače jednome od naših najobrazovanijih i najinteresantnijih književnika. Ocijenio je negativno njegov psihološki roman *Bijeg*, koji je i do danas općenito smatran najboljim romanom naše modernističke generacije.

Evo kako je Matoš o njemu pisao:

On smatra (Djela XVI, str. 317./taj roman *moralnim, ali ne umjetničkim uspjehom*. Tumači ga kao uspjeli moralno-literarni protest proti našim malogradskim prilikama. Naročito se zaustavlja na *stilu romana:*

»... djela mnogih moćnih hrvatskih duhova, kao što je Vraz, Gjalski, a jamačno i Cihlar-Nehajev, samo zato *imaju prolaznu vrijednost* jer nisu pisana čistim hrvatskim jezikom, jezikom Mažuranića, Pavlinovića, Botića, Martića, Šenoe i Vojnovića, — jer zbog nepoznavanja jezika *nemaju stila, hrvatskog stila.* Hrvatski književni stil je naime čist hrvatski jezik, diferenciran individualnošću istančanog temperamenta, pa je to ljepši, što je taj temperamenat bliži kolektivnoj duši narodnoj, geniju narodnom, kojemu je baš jezik najtočniji simbol i izraz.« (Hrv. sloboda, 9. listopada 1909; XVI, 319).

Na drugome mjestu kaže, da mu se više od originalnih sviđaju Nehajevljevi *kritički radovi.* Spominje, da se Strindberga može smatrati njegovim duhovnim ocem (što se ne može u cjelini prihvatiti). Na tome mjestu Matoš nešto povoljnije piše o Nehajevu navodeći, da posjeduje duhovno bogatstvo te da je uz Lunačeka jedini on pogodan za konverzaciju s Matošem. Žali, što u Bijegu »*odnos intelektualca* prema našem današnjem životu... *nije ironičan.*« Spomenuvši srodnu problematiku hrvatskog intelektualca u djelima Gjalskoga, Novaka, Leskovara — nastavlja: »... aber Nehajevs Romanfigur Gjuro Andrijašević ist packender, weil er bei aller Idealisierung seiner intellektuellen Eigenschaften als moralische Erscheinung in seiner Niedrigkeit viel wahrer ist.« — Andrijaševića Matoš smatra dekadentom, slabićem, alkoholičarom. On je, po njemu, egoist, koji ipak ne može živjeti bez drugoga, bez ljubavi. Gjuro

sumnja u vrijednost umjetnosti. Andrijaševića Matoš smatra idealističkim materijalistom usprkos njegovim filozofskim negacijama materijalizma. Motiv romana Matoš smatra starom temom *borbe superiornoga s glupošću*, Evropejca s malogradskom sredinom, bohema s novcem. Uspoređuje ga s Oblomovom (Slavenom bez energije), Flaubertovim junakom iz Sentimentalnog odgoja, Frederikom. — Matoš svakako pretjeruje, jer je, uza sve moguće eventualne srodnosti i izvjesne utjecaje, Andrijašević ipak potpuno naš domaći čovjek, što ćemo kasnije detaljnije objasniti. — »Andrijašević ne voli svoju domovinu i naciju, i to uzima njegovoj kritici gotovo svu težinu.« Nastavlja, da njegov protest romanom nije na mjestu, jer nas — veli — samo kritičari, koji vole, mogu privući i oduševiti. — »Die grosse Liebesgabe — der grosse Talent der Sympathie fehlt fast gänzlich diesem Buche und was ist ein literarisches Genius anderes als ein Sympathieüberfluss? — sagt Nehajev...« Poslije tog citata još mu zamjera, što navodno Gjuro sve svoje profesore kolege prikazuje kao karikature. (Ni ta tvrdnja nije precizno donesena). Veli da je djelo *originalno*, ali *»ein sehr schlecht geschriebener Roman«*. — »Die Flucht« (Bijeg) ist journalistisch, wuchtig geschrieben und deswegen macht sie einen zwar erlebten warmen, *aber gänzlich unkünstlerischen Ein — druck.«* Također veli, da je *Gjurina ljubav* nedovoljno motivirana, a Vera Hrabar opisana konvencionalno — po ruskome receptu. Zamjera, što u djelu nema fizičkih, slikovitih opisa zemlje i ljudi, pa je zato gotovo bez ikakvih boja. — Ovo je zamjerka, koju je Matoš stavljao i drugim našim, pa i velikim piscima: Kovačiću zamjera nedostatak opisa zagorskog pejzaža, a Milanu Begoviću nekonkretnost opisanog pejzaža u Knjizi Boccadoro. Elemenat domaćeg pejzaža je, naime, jedan od konstantnih elemenata Matoševe kritike, kada ocjenjuje naše pisce. — Za Nehajevljev roman također veli, da nema kompozicije. — »Aber lebst in diesen improvisierten Unvollkommenheiten ist dieser Roman *ein sehr interessantes und empfehlenswertes Buch*... Es ist ein Protest, den alle fühlten, aber zu dem sich nur ein energischer und starker enschliessen konnte. Ein Buch, das nur die Unvollkommenheiten *eines echten Talentes, das noch nicht reif und stylisiert ist*, offenbar auf jeder Seite trägt. Nehajev ist ein vorzüglicher Seelenchemicher, ein guter Psychologe, *der leider noch nicht ruhig betrachten und rugih beschreiben kann.«* (Agramer Tagblatt, 16. listopada 1909.)

U članku »Literarni bilans«, 1911. god., Matoš ponovo iznosi svoje kritičko mišljenje o *Bijegu* ne odstupajući načelno od ranije ocjene. Iste godine polemizira s Drechslerom povodom njegove Antologije hrvatskih pripovjedača, a Nehajevljev »mnogo bolji roman« Bijeg ne ističe tom prilikom. (Drechsler je među pripovjedačima sasvim izostavio Nehajeva i Matoša.) U svome odgovoru, Drechsler u svoju obranu spominje Matoševo negativno mišljenje iz 1909. god., a Matoš mu odgovara: »... dr. Drechsler pobija moj prigovor *mojom zaboravljenom, tobože negativnom kritikom*, u kojoj je Nehajevljev Bijeg, usuprot jezičnoj i umjetničkoj djelomičnoj nedotjeranosti, preporučam kao vrlo uspio moralan protest.« — Tu Matoš misli na svoje mišljenje iz Agramer Tagblatt-a, ali ovaj put nastoji dvosjeklim mačem svoje ocjene ublažiti sud u svoju korist. — još se jednom prilikom Matos usput vraća Bijegu tvrdeći, da je po naslovu karakterističan za vrijeme svoga postanka i za slučaj Janka Polića Kamova. (Opaža se, da je 1911. god. Matoševo mišljenje ipak nešto bolje od onoga iz 1909.)

Još jednom prilikom Matoš spominje Nehajeva ističući neuspjeh slabo poznatih njegovih mladenačkih drama, koje nemaju neke veće književne vrijednosti.

Matošev je sud o Bijegu, po mome mišljenju, nepravedan, netočan, pogrešan i kontradiktoran. Ako uzmemo zajedno sva njegova navedena

mišljenja, vidimo, da je u prva dva prikaza odsječeno negativno ocijenio umjetničku i stilsku stranu djela priznavajući, međutim, samo moralni uspjeh romana. Spominje ,doduše, u tim prikazima i njegovu originalnost, ali gdje ćemo onda povući crtu te originalnosti i umjetničke vrijednosti djela? Već u tome se očituje izvjesna površnost te Matoševe ocjene. U polemici s Drechslerom, uza svu svoju izvanrednu sposobnost uzmicanja, kada je to trebalo, Matoš ipak posredno priznaje nepravednost i preveliku oštrinu svoje ocjene i pokušava je nekako uviti u nove riječi, jer je jamačno djelomično bio i pod utiskom veoma zrelih Nehajevljevih sudova, koje je ovaj u međuvremenu napisao o nekim piscima. Dok je Matoš u početku govorio samo o »prolaznoj vrijednosti« djela i o navodnom nepoznavanju hrvatskoga stila, iz očite kritičarske »dosljednosti« postaje tvrdoglav, pa tjedan dana kasnije iste osnovne svoje tvrdnje ponavlja u svojoj njemački napisanoj kritici. No tu ipak već jače naglašava, da je djelo proživljeno i da uspješno odražava odnos našeg intelektualca prema zaostaloj hrvatskoj sredini onoga vremena (Zagreb, Senj i Zdenci), dakle, on tu već nešto malo popušta od ranijega oštrog suda.

Što se tiče njegove zamjerke, da stav pisca prema našoj društvenoj sredini toga vremena nije ironičan, već sentimentalan, mogli bismo kazati ovako:

Ako je Nehajev zaista išao za tim, da prikaže našega tadašnjeg intelektualca onakvim, kakav je on zaista bio, t.j. razmjerno veoma sentimentalan i nemoćan da se bori s onim nerazvijenim prilikama, onda od Nehajeva ne možemo zahtijevati neki drukčiji način prikazivanja, nego što je on stvarno iskreno učinio u svome djelu.

Matoš u ovom slučaju zapravo nije sam sebi iskren i dosljedan, naročito ako se uzme u obzir redoslijed njegovih mišljenja o Bijegu, koja, što su vremenski dalja, većma pokazuju njegovu nesigurnost. A uistinu on zbog prvoga netočno izraženog suda nastoji i trudi se da pronađe *slabosti romana, kojih nema*. Jer nekako je teško i komplicirano spojiti tvrdnju, da je djelo originalno, ali da je to vrlo loše napisani roman. Ima doduše originalnih djela s lošim stilom (primjer Dostojevski), ali ta opća misao ne vrijedi za Nehajevljev slučaj. Matoš naime osim te opće tvrdnje o lošemu stilu, stilu, koji navodno nije hrvatski, ničim drugim, nikakvom preciznom analizom, nije pokušao dokazati, da taj stil zaista nije umjetnički. To se, naravno, ni ne može dokazati o ovome djelu. Kako nema ničega, osim nekih sitnijih mjesta, što bi obrazovanog čitaoca pri ponovnome čitanju toga djela moglo smetati u stilu toga romana, to je dokaz, da je taj stil naš, da je adekvatan onim psihološkim i ostalim stanjima, koja su tamo izražena. To pitanje stila, koje drukčije izvrsno dominira u većini Matoševih književnih kritika u pozitivnom smislu, ovdje je Matoš odveć nategnuo neprirodno preoštro povlačeći granicu između sadržajnosti i forme toga romana. Zato mu i zaključak zvuči neprirodno: i to Matošu, kome je logička bistrina i konsekventnost mišljenja jedna od bitnih osobina kritičke lucidne misli. Matoš uostalom nije naveo nikakvih uvjerljivih primjera kao dokaz za svoju općenitu tvrdnju.

Evo pogledajmo sami kao primjer protiv Matoševa mišljenja neke odlomke iz romana:

Sâm — sâm — svi drugi imaju kuda da odu; ja nemam ni doma ni rođakâ... i ne ću ni imati nikad. Pust, prazan život... ah, da se samo hoće svršiti...« (To je opis Gjurina raspoloženja povodom Božića.) I dalje: »Ovaj siromah, što se mučio čitavu godinu, opio se danas u slavu badnjaka, i to ga veseli. Viče, pjeva, sretan je. Vele da su bijednici vrijedni milosrdja. Ah, što je sva bijeda prema ovakvoj užasnoj boli duše...«

To je opis Andrijaševićeva očajanja, dan sažetim adekvatnim stilom i lirski intoniran.

Dodajmo još tome snažni izraz njegova protesta prije tragičnog završetka:

»Andrijašević osjeti bijes u sebi i volju, da nešto razbije. Oči mu se zaliju krvlju i suzama.

Vi, vi ćete pomoći! Vi ste krivi, što ste me ubili, uništili, — vi — vi — i vama slični! — zaviče dignuvši ruku drhtavo, gotovo u plaču. — Andrijašević opazi u crtama ravnateljeva lica strah. Ogroman prezir i samilost u isti mah ispuni mu svu nutrinju. — Suze mu poteku niz lice: cijelo mu je tijelo drhtalo.

— Ne boj se, ne — ne ću ti ja ništa! Maknut ću se ja sâm, — otići — ću — p o b j e ć i s â m — reče polako.«

Tim i takvim stilom pisan je Nehajevljev roman, pa nije potrebno da iznosimo drugih primjera sugestivne snage toga pisca. Djelo je besumnje, po svome moralnome protestu i po originalnome stilu, dakle u sadržajno-tematskom i formalnom pogledu, najbolji, upravo jedini uspio roman Hrvatske Moderne. Ta proza ima na sebi p e č a t r i t m a d u h a jedne veoma obrazovane i osjećajne s t v a r a l a č k e i n d i v i d u a l n o s t i, kakva je bio Milutin Nehajev, odražavajući bolnu i bolećivu dušu ne samo svoju, nego i čitave svoje generacije, generacije mladih intelektualaca, koja je stvarno bila daleko ispred svoga zaostalog vremena u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća. Nehajev je, kao i njegov Andrijašević, tip našega intelektualca na prijelomu iz starih društvenih, idejnih i umjetničkih shavaćanja u nova moderna, iskrenija, još sav u traženju i nesnalaženju, ali barem naslućujući nešto bolje i novo, što mu tadašnje naše kulturno naslijeđe nije moglo pružiti. Idući novim tragom, spotakao se o staro, koje je u okolini još, prirodno, bilo jače od njega. Zato se slomio Upravo je takav sugestivno i u razmjerno sažetoj formi (roman je kratak) naslikan u Bijegu — ni više star konzervativan, ni još posve nov moderan, nego baš na tome pregibu i na tome lomljenju između posvećenih starijih i još neprihvaćenih novijih shvaćanja: mijenjanje moralnih, idejnih i umjetničkih pogleda neophodno je ovdje, kao i uvijek, obilježeno okrvavljenim novim stazama snažnih pojedinaca u učmaloj sredini. Jer je među prvima u onome razdoblju, neke vrste pionir i krčitelj, nije još mogao biti dovoljno jak ni odlučan, pa je zato sentiment, a ne ironija, kako bi htio Matoš, jedna od temeljnih njegovih karakteristika.

Te i druge rečenice i odlomci romana pisani su s dušom, što se iskreno sukobila, s našom legendarnom zaostalošću. Ako je s t i l, o kome Matoš toliko govori, odraz piščeve individualnosti, onda pogotovu Matoševa tvrdnja o stilu romana nije na mjestu. Svojim stilom Nehajev je uspio odraziti konkretan trenutak (socijalni i psihološki) ondašnjega našeg stanja, pa je zato mogao biti samo takav, kakav jest. A što taj stil djelomice buja reminiscencijama na suvremene i moderne evropske pisce (Tolstoj, sjevernjaci i Baudelaire), koji u duši zagrebačkog ili senjskog malograđanina još ne nalaze svoga mjesta, *nije nikakav žurnalistički elemenat toga stila,* jer je i to prirodno utkano u tkivo romana. I sama forma dnevnika, autobiografske ispovijesti, kao i izvjesni subjektivizam — prirodno su srasli s čitavom radnjom romana, koji je u osnovi psihološka analiza jedne osjetljive dublje ličnosti, divne u moralnom smislu i toliko mnogo obrazovane, da jednostavno ne pristaje u ondašnju sredinu u Hrvatskoj: ličnost, što krči putove i brodi ispred svoga vremena.

Matoš pogrešno smatra Gjuru samo slabićem i egoistom. Sav njegov odgoj i obrazovanje su takvi, da mu nisu dopustili, da smiono preskoči naše tadanje malograđanske i polupatrijarhalne pragove: u svojoj svijesti daleko viši od njih, još uvijek i sâm podliježe starim navikama i gledanjima. Ne dostiže svoju iskrenu ljubav (Veru), zato, jer se povinuo pred materijalističkim u vulgarnom smislu gledanjem na brak njezinih roditelja. Od takvog shvaćanja do onog raspravljanja o smislu Tolstojeve Ane Karenjine postoje nepremostive zapreke. Stoga Matošev izraz »gänzlich unkünstlerische Eindruck« nema opravdanja.

Ni spomenuta Matoševa tvrdnja o pomanjkanju pejzaža u romanu nije osnovana. Jer ima dobrih opisa pejzaža u tome djelu (opis bure, Senja, mora, krčme), a što je taj Nehajevljev pejzaž redovito škrt i kratak u opisu, to je crta njegove modernosti) povucimo razliku prema dugačkim Šenoinim opisima!), a to je uostalom i sasvim prirodno u jednome p s i h o l o š k o m r o m a n u. Tu su daleko važniji, da se tako izrazimo, pejzaži duše od pejzaža prirode.

Matošev prigovor, da u Gjure nema osjećaja domovinske ljubavi, također nije točan, jer Gjuro voli ovu našu zemlju, ali u onim prilikama još ne vjeruje, da narod može razumjeti neke njegove više težnje. Radi se dakle o eventualnoj nemoći ili nesposobnosti približavanja društvenoj sredini i okolini, a ne o stvarnome nedostatku same ljubavi za zemlju i narod.

Hoću još da istaknem, da se pitanje stila i izraza ne može uzimati simplicistički i općenito, kao što je tu učinio Matoš. Mišljenja sam, da na izraz i stil treba da se gleda kao na sposobnost nekoga pisca u adekkvatnom reflektiranju nekoga cjelovitog stanja: ako je to stanje dobro izraženo, to jest i istinito i dovoljno sugestivno, onda je i izraz i stil dobar.

Matoš je u svojoj kritici izostavio dobre osobine djela kao na pr.: odličan opis tragične ljepote iskrene Gjurine ljubavi prema Veri; niz izvrsnih opisa primorskog pejzaža; zatim značajne razgovore i mišljenja o umjetnosti uopće i razmišljanja o našoj domaćoj književnosti i njezinoj ulozi u našem narodu, koje misli bi se mogle još i danas mnoge primijeniti na naše književne prilike. Citirao sam mjesto u romanu, gdje je s divnom sugestivnošću prikazan osjećaj praznine u duši intelektualca, što više ne može osjećati ljepotu onih velikih praznika, koju je nekad osjećao i koju još uvijek osjećaju drugi. Takva srodna stanja u razvoju naših intelektualaca nalazimo istovremeno i kod Šantića i kod Cankara. Ona označuju jednu sasvim novu duhovnu klimu koja se na prijelazu stoljeća javlja u našemu kulturnom životu: nezadovoljstvo sa starim vrijednostima i iskreno traženje novih. To predstavlja i Nehajevljev junak romana. — Toga svega nije vidio Matoš u svojoj kritici.

Hrvatsko primorje i Senj, predstavljeni ranije tako eminentnim književnim ličnostima, kao što su Vitezović, Novak i Kranjčević, s Nehajevom je dobilo dostojnoga modernog nastavljača jedne zavidne literarne tradicije u smislu književne kvalitete i u onoj naročitoj privrženosti rodnome tlu, koja daje osobitu boju djelima tih pisaca. Taj momenat će još daleko jače nego u Bijegu (gdje je tek škrt i sporadičan) Nehajev pokazati u svome najzrelijem djelu, u romanu Vuci, koji je dostojan takmac Šenoe u tome genreu i ujedno jedini naš moderni historijski roman u pravome smislu. Da ga je čitao, Matoš bi jamačno bio oduševljen i autorovim stavom prema legendarnome prkosu krčkih Frankopana i naših Primoraca uopće protiv talijansko-mletačkog ugnjetavanja naše obale, i bio bi zadivljen onom silnom narodnom i individualnom energijom, što u svim prilikama izbija iz ličnosti neokrunjenoga vladara, što se — zahvaljujući nesposobnosti većine našega plemstva u Cetinu 1526. god. — tragično slomio kao štit nacije, koja ga nije znala sačuvati. Habzburška neman proguta tako našega primorskoga kneza, koji pade žrtvom domaće nesposobnosti, potpomognute novim zaokretom habzburškog razdoblja evropske povijesti, Brojne umjetničke, psihološke, na-

cionalne i historijske osobine romana Vuci, do danas još gotovo nikako ocijenjene u našoj kritici, da je srećom poživio, bile bi u Matošu našle svoga sjajnog hvalitelja. Tada bi se bio sjetio svojih riječi o neljubavi prema domovini, koju je 1909. spočitavao ondašnjem Nehajevljevu junaku. Primorac instinktivno voli svoje krševito tlo jače i privrženije ne samo zbog ljepote mora, već još više zbog onoga usađenoga vjekovnog osjećaja čas borbe s Mlečanima za to kamenito tlo, čas zbog straha seljenja u tuđinu, čas jer čezne da se opet vrati rodnome žalu, čas, jer ne može zaboraviti trenutke svoga djetinjega ili mladenačkog nezamjenljivoga doživljaja modrine Mora.

To su stvarni elementi književnika Cihlara Nehajeva, koji u prvome njegovu romanu nisu toliko naglašeni, jer je to poseban psihološki roman o intelektualcu, kao i stoga, što je u njemu Nehajev želio izraziti jednu osobitu klimu našega kulturnog razvoja 1900-tih godina. Od vremena Moderne do danas, Bijeg još uvijek ostaje najboljim romanom o hrvatskome intelektualcu. Njegova su duhovna braća u »Rukama« Ranka Marinkovića (ali to su novele) i u romanu Vladana Desnice, koji ga međutim ni izdaleka nije dostigao. Tako je kasniji pisac najboljeg modernoga hrvatskoga historijskog romana i brojnih briljantnih eseja i rasprava i drugih djela — već u doba Moderne pokazao svoju umjetničku snagu i intelektualnu dubljinu.

Matoševa negativna kritika o Bijegu ide u red manje skupine njegovih kritika, u kojima je donio svoj pogrešan sud, bilo da je upotrebio pogrešno književno mjerilo, bilo da su prevladale njegove simpatije ili antipatije prema nekim piscima. Prvi kritičar Hrvatske Moderne tako je pogrešno ocijenio Vladimira Vidrića, Milana Begovića, Augusta Harambašića i dva Primorca: Milutina Nehajeva i Janka Polića Kamova.

Srećom, to su samo rjeđi izdvojeni slučajevi:

Quandoque bonus dormitat Homerus!

VLADIMIR FAJDETIĆ

Problem opere u prikazu Milutina Cihlara Nehajeva

Početkom 1921. u članku pod naslovom »Suton opere« Milutin Cihlar Nehajev dotakao se jednog osjetljivog pitanja, što je mučilo estetičare i kritičare, i stvaralo mnogo protivnih tabora iz kojih su jedni na druge upućivali svoje oštre polemičke strijele. To je pitanje i danas aktuelno i o njemu čitamo u mnogim listovima i časopisima. Govori se o krizi opere, prave se razne protuslovne prognoze, ali budućnost ostaje prilično nejasna i neodređena, utoliko više što se u tradicionalne. prirodne zvukovne efekte miješaju i umjetni, izazvani tehničkim putem, pa prijete da će postati redovna izražajna sredstva i potisnuti u smislu tehničkog napretka »stari zvuk«, a donijeti za novo doba »novi zvuk«. U mnogim takvim polemikama i raspravama često se i nehotice prisjećamo onih žučnih kritika uperenih na Wagnera od strane uvaženog estete Hanslicka, i ujedno zaključujemo, kako se Hanslick grdno prevario, a Wagner je ipak uspio da zakorakne novim putem i nakon pola stoljeća dobio je konačno priznanje. Danas umjetnost luta i traži svoj pravac, ali zbog navedenih revolucionarnih zahvata u srž tona, kao sredstva umjetničkog izraza, teško je dati neke prognoze i još je teže sagledati put kojim će se krenuti, zbog zvukovnih efekata, što se danas proizvode kao sredstva za novi umjetnički tonski govor. Ipak izgleda da će se nakon svih zastranjivanja ostati na upotrebi prirodnog zvuka, koji se neće dati podrediti onom umjetnom, ali će se stvarati nove boje, nove orkestralne kombinacije, i možda će u bližoj budućnosti npr. simfonijski orkestar izgledati nešto drukčije nego danas. Međutim, to ne znači da i umjetno stvoreni zvučni izvori neće također dobiti svoje mjesto. Film će biti sigurno onaj, koji će ih obilno koristiti, kao što to čini i danas, i oni će svakako biti adekvatan komentar nekim specifično filmskim efektima. To su problemi koji nam se danas živo nameću, a u vezi s njima muči nas misao, kojim će putem krenuti opere i hoće li taj oblik moći da izdrži u ovom vrtlogu. Da li će se taj rod scenske umjetnosti — koji ima iza sebe tradiciju od skoro četiri stoljeća — izroditi, ili će opet doći do nekog velikog revolucionarnog reformatorskog zahvata, koji će biti prijelomna faza u daljnjem razvojnom procesu?

Već pred četrdeset godina takve misli mučile su književnika, publicistu, novinara i kritičara Milutina Cihlara Nehajeva, ostavši zabilježene u mnoštvu njegovih prikaza, od kojih su mnogi teško pristupačni, budući da su razasuti po raznim časopisima, a prikupljeni u posebne knjige, nisu još do kraja izdani u okviru njegovih sabranih djela. Tu činjenicu potvrđuju njegove izdane kritike u I knjizi Sabranih djela pod naslovom »Iz mladih dana« i one pripremljene za izdavanje pod naslovom »Razmišljanja o glazbi«, »Kazališna kronika I«, »Kazališna kronika II«, kao i u još nekim svescima o umjetnostima, pogledima i doživljajima.

Nehajevova razmišljanja o operi potaknuta su premijerom Lhotkinog »Mora«, koje je označeno kao »muzička vizija«, a nastalo je na Nazorove stihove, što ih je ovaj spjevao po ideji samog Nehajeva. Na otklanjanje naziva »muzička vizija«, koji »kao da znači izliku, a ne namjeru«, Nehajev reagira s nekoliko općih opazaka, smatrajući da to »makar i instiktivno odupiranje samoj ideji jedne »muzičke vizije« na pozornici, treba da ponuka na razmišljanje; možda je i tu u pitanju tradicionalan pogled naprama jednom hotice postavljenom problemu.« — Trebalo je, naime, jednom snažnom tekstu o dolasku Hrvata na Jadran dati adekvatan tonski okvir, koji se nije mogao oblikovati u smislu tradicionalne opere, budući da je sam tekst zahtijevao simfonijsko-koralnu obradbu, koja bi kao neki oratorijski oblik najbolje odgovarala pjesničkoj viziji himničkog karaktera. Moglo se sve to doduše staviti u stare tradicionalne okvire, ali bi osnovna misao bila time ipak promašena i brzo bi se opazio stilski nesklad između pjesnikove namjere i skladateljeve obradbe. U slučaju ovog libreta jasno se nametao novi oblik, ali je taj ostao nejasan gledaocu naviklom tradicionalnoj operi.

Pa ipak, uza sve to privremeno neshvaćanje jednog dijela slušatelja, novi oblik je morao biti predočen kao jedino moguće rješenje i u ovom slučaju je na neki način negirao »operu«, budući da ideja »vizije« nije mogla biti »operom«. Jasnoća problema se otvara pogledom u budućnost. »Forma simfoničko-koralna, čini mi se, neće se dati u budućnosti odbiti jednostavnim slijeganjem ramena »operi« naviklog gledaoca. Ona nije sigurno ni definitivna, ni jedina moguća. Ali radi se upravo o tome, da li je za današnjega komponistu, a još više za sutrašnjega, uopće moguća ona forma opere, koja još vlada svjetskim repertoarom. Teza je ova: kakav će biti »libretto« budućeg velikog komponiste, koji se bude služio pozornicom, hoće li on uopće moći da sklada »operu« ili ćemo doživjeti (držim još i mi) oblik, koji će na pr. sa Scribeom imati zajedničku crtu samo u tom, da je muzikalan i da se na večer sa pjevačima i orkestrom izvodi u kazalištu?« S ovog stanovišta Nehajev razvija dalje misao o promjeni opernog oblika koji se mijenja i mijenjao se na oči jedne generacije, i ističe da je novi stil diktat današnjice. »Najnovija škola tzv. Sprechgesanga (»Jenufa«) već je i u teoriji gotovo zanijekala pjevanje — orkestar sa svojim crtanjem ili i samim »apsolutnim« čuvstvovanjem postaje svaki dan sve više nosiocem opernog djela. Kapelnik, negda pratilac dive, danas je glavni stvaralac muzičkog djela.«... Taj novi stil ide prema evociranju ugođaja, u čemu i sama dramatičnost dobiva drugo obilježje, a s tim u vezi i sami operni stvaraoci traže oblik koji sa dramatičnošću nema više posla. »U čemu je sav taj preokret? U lirizmu. Moderno doba voli dvije poglavite forme: pjesmu (u svim gradacijama od »Lieda« do Ravelovih pričanja u orijentalnoj »guslarskoj« recitaciji) i simfoniju«... »Forma direktnog pozivanja osjećaja (u pjesmi) i prelijevanja svih otajnih glasova duše (u orkestru) bit će za budućeg muzičkog historičara značajna po naše vrijeme. »Veliku ariju« u operi ubila je pompa njene spoljašnje dramatičnosti. Još pred nekoliko decenija »junak« opere bio je najmanje vojvoda, — danas je spas opernih libretta ili u bizarnosti ili u orijentalizmu (Japan) ili u pučkoj noti (slavenski sujeti). Komponista se sve manje daje vezati sujetom, radnjom — on čuvstvuje, on zalazi u sebe, on prisluškuje nutrašnjosti. Meyerbeer je vrhuncem efekta držao to da se na binu postave (u taboru sa »L'etoile du Nord«) tri vojničke glazbe, krunitbena povorka ili autodafé. Danas bi to bilo smiješno, danas dok Tristan i Izolda bez gesta »pjevaju« na jednoj klupi najveći »operni« čin, što je napisan. Još više: Stravinsky u znaku du dernier cri u opće više i ne će ni pjevanje ni govorene riječi: bina njemu (to je forma nekog novog baleta) naprosto daje svjetlom, bojom i slikom pomoć za štimung orkestra. Liričar je do kraja zanijekao dramatičara.«

Te postavke imaju još i danas svoju vrijednost i aktualne su, iako je od tog izricanja prošlo skoro pola stoljeća. Ali u njima se otkriva i široka kultura i upravo ona skoro nepogrešiva intuicija koja je autoru omogućila dalek vidik prema naprijed i oslobađala ga spona, tako da je, nasuprot konzervativnom shvaćanju mogao svoja poimanja približiti našem vremenu. Usporedimo s ovim stavovima i režijske koncepcije pojedinih starijih djela, pa ćemo jasno uvidjeti da se one zapravo čiste od balasta koji je odgovarao ukusu svoga vremena i ide se za tim, da likovni koncept bude što bliži zvukovnom komentaru pojedinog djela, u čemu se isto provode izvjesne korekture u smislu ispuštanja nepotrebnih ponavljanja koja su samo oduljivala i usporavala tok, a koja je i sam stvaralac predvidio i označio kao fakultativna.

I u Nehajevljevo vrijeme traženje novih tonskih izražajnih mogućnosti bilo je također značajno i odražavalo se u propagiranju četvrttonskog sustava. Alois Haba je izradio potpuni instrumentarij da praktički dokaže vrijednost tog naziranja, koje ipak nije do danas uhvatilo dublji korijen. Nehajev se nije ustručavao da prizna i ta nastojanja, obrazlažući to činjenicom da su se naši očevi zgražali nad nečim što je za nas danas potpuno normalno i obično. On piše: »... muzika, umjetnost najmlađa, kojoj još nismo ni približno uspjeli utvrditi estetskih preduvjeta, razvija se neslućeno...«

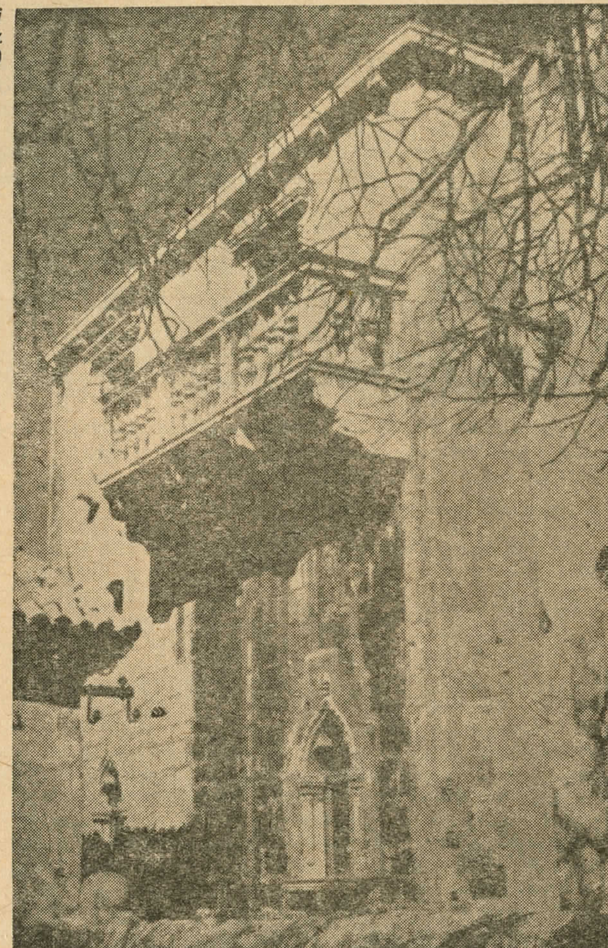
Zatim: »Ni pred samom, da tako rečem, fizikalnom apsolutnošću ljestvice ne staje duh, koji u svemirskom moru tonova traži svoj adekvatni izražaj. Zar da se »operna« forma otme ovom tonuću u samog sebe? Zar će pozornica, na kojoj se danas sve više (u inscenaciji drame) opaža pokret protiv patosa i pompe, zadržati svoju tiraniju nad umjetnošću, koja s objektom ima najmaje posla, sa samim govorom duše u najsublimiranijoj formi oluje ili lahorenja suzvuka? Ne mislim.«

U odnosu na to Nehajev smatra, da je put operne scene sličan putu romana, koji se sve više psihologizira, i da će i u operi sentiment i vizionarna intuicija nadvladati dramatičnost, te nastavlja: »Put do toga može biti za sada i jedna miješana forma (na pr. oratorijalno-sinfonička), put taj imat će mnogo stramputica i skliskih strmogleda — ali problem je tu i — je ne juge pas, je constate — ne da se obići kliširanim izražajima osjećaja mase, koja je trebala pola vijeka da dozrije za simfoniju Beethovenovu ili »operu« Wagnerovu«.

Ako danas promatramo tzv. krize u operi, onda se uglavnom susrećemo s problemima o vitalnosti ovog oblika i konstatiramo izvjesnu stagnaciju, koja je uvjetovana općim lutanjem u zbrci stilova, tako da i opera želi također naći svoj put prema budućnosti, budući da se ona ne može vraćati na svoje već preživjele pozicije, koje danas u obliku spektakularnih predstava iskorišćuje film, a kome je to privremeni izlaz iz krize u kojoj se i on nalazi s obzirom na traženje novog stila, i veži s općim umjetničkim kretanjem. U toliko se može danas govoriti o »sutonu opere«, i taj stadij će vjerojatno potrajati koliko će to biti i kod drugih umjetničkih oblika. Baš zato je i vrijednost Nehajevljeve postav-

ke u činjenici, da je on priličnom jasnoćom, oštroumnošću i logikom već onda zapazio ono što nam još i danas ostaje tema za diskusiju. Da se nije prevario u svojim zapažanjima, vidi se po današnjim rezultatima, koja je on hipotetički nabacio, a što je u naše vrijeme stvarnost. Upravo na tim temeljima možemo s obzirom na traženje izlaza stvarati nove zaključke za budućnost, na način kako je to i Nehajev radio, da se ne bojimo novog, ali i da sretno povezujemo tradiciju, uočavajući u njoj one nužne promjene, koje su bile važne u stvaralačkom radu kao vječni pokretač čovjekova nemirnog duha, koji ga vuče uvijek prema novim vidicima. Zauzimanje stava o nekim ustaljenim estetskim principima uvijek se osvećivalo, jer nije značilo traženje, a samo oni koji su se upustili u takve avanture da idu naprijed, da stvaraju novo, pa makar ostali dugo i dugo nepriznati, usprkos svih stramputica i zastranjivanja, došli su do oblikovanja novog umjetničkog jezika, koji je često imao reformatorski značaj. Milutin Cihlar Nehajev je sve to izvanredno osjećao budući da je i sam bio u krugu »Mladih« i jedan od teoretičara hrvatske Moderne, ali ravnoteža njegova duha i pouzdan ukus nisu mu dopuštali da se zaletava u problematična područja više nego što je bilo potrebno, pa su po tome njegovi sudovi i danas sačuvali punu vrijednost. Zato je upravo prijeka potreba da se taj njegov rad preispita i ponovno osvijetli, a ova zabilješka o jednom aktualnom problemu samo je skica za jedan potpuniji rad, koji zahtijeva cjelokupni prikaz Milutina Cihlara Nehajeva kao muzičkog pisca i kritičara.

Gradski muzej Senj (Palača Vukasovića iz XV stoljeća)

ANTE GLAVIČIĆ

Iz kulturne prošlosti Senja

Grad Senj zauzimlje osebujno mjesto u kulturnoj historiji Hrvatske. U Senju je već u XV stoljeću bila prva hrvatska tiskara, a počev od Rittera-Vitezovića, enciklopedista, pjesnika, diplomata, historika i jezikoslovca u XVII stoljeću, Senj nije prestao da bude istaknutim žarištem pjesništva, književnosti i nauke poput drugog Dubrovnika na našoj ja-

dranskoj obali. U Senju se rodio niz književnika, pjesnika i naučenjaka. Unatoč neprestanim borbama za njegov opstanak u prošlosti, za Senj se može reći da njegove Muze nisu umukle ni usred oružja: obrana naroda i prosvjeta, mač i pero, išli su u Senju uporedo. Pokraj ostalog posvjedočuje nam to i historijat senjskog prosvjetnog, glazbenog i kazališnog života, o kome nam u povodu 120-godišnjice Gradske glazbe i 105-godišnjice kazališnog amaterstva u Senju govori i ovaj prilog.

Uredništvo

NARODNA KNJIŽNICA I ČITAONICA »SILVIJA STRAHIMIRA KRANJČEVIĆA«

Značajna dokumentacija senjske čitaonice nestala je tokom rata, a datirala je od 1835. godine. Bila bi nam važna za proučavanje narodnog preporoda. Sve što danas znamo o senjskoj čitaonici zapisano je u novinama i povijesnim djelima koja govore o Senju. Najvažniji podatak o čitaonici nalazimo u riječkom »Novom listu« od 17. I 1902. godine.

»Senj, 15. siečnja.

U nedjelju držala je naša čitaonica svoju godišnju glavnu skupštinu pod predsjedanjem njezinog predsjednika g. Sebalda Cihlara (otac književnika Milutina Cihlara Nehajeva, inače ugledna ličnost i poznati društveni radnik u Senju — Op. p.) U riječima, kojima je popratio otvorenje skupštine, osvrnuo se požrtvovni predsjednik na prošlost i poviest senjske čitaonice, koju je predočio iz nekojih vrlo zanimivih podataka. Pa je interesantno, da i javnost znade, kako Narodna čitaonica senjska potiče iz davnih vremena i kroz kakve se faze provlačila, dok je dobila sadašnje njezino obilježje. Samo šteta, što nema sačuvanog arhiva, iz kog bi se dala sastaviti čitava njezina podpuna poviest, koja bi bila zamašna vriednosti radi tako zvanog narodnog preporoda, u kojem je bezuvjetno čitaonica u gradu Senju igrala znamenitu ulogu. Čitaonica senjska, kako nam je to g. Cihlar predočio, po svoj prilici potiče iz dvajuh družtva, iz »Casino nobile« i »Casino mercantile«, od kojih je prvo bilo jače. Casino nobile, koliko se razabire iz isprava, imao je bi reć svoj začetak mjeseca siečnja 1835. Prvi mu je blagajnik bio Fridrik Fisher, koji je već koncem siečnja predao blagajnu Ivanu Konjikoviću u prisutnosti g. A. Domazetovića, koji je valjda bio prvi predsjednik toga družtva. Dalje su blagajnici bili od rujna 1835. do 1848: Karlo Kosović, Petar Steiner, Hesky, V. Vranicany. Od osnutka družtva »Casino nobile« do 1839. g. vodila se blagajnica na njemački, a od 1846. talijanski, onda u g. 1847. i 1848. opet njemački. Karakteristično je, da se istom 1849. prvi put vodila blagajnica na hrvatskom jeziku pod naslovom »Pregled računa slavnog družtva Kasina u Senju za 1849.« Blagajnik ili pjeneznik, kako se podpisuje, bio je opet Ant. Hesky do 1850. Onda od g. 1851. do 1857. Matija Čop i Toma Matić, koj posljednji je u trećoj godini svog blagajnikovanja — što je vrlo karakteristično — vodio račune opet njemački.

Broj članova bio je najveći pri osnutku družtva g. 1835. Onda je družtvo imalo 63 člana i seglo do 75, a poslije je broj spao izpod polovice (1850. g. na 36. članova), te nije se već nikada podigao do dvie trećine prvobitnog broja. Da se u tadašnjem Kasinu prilično igralo i dobro zabavljalo, to svjedoče svote, koje se pod tim naslovima nalaze u pri-

Glagoljski natpis iz 1483. g. u Hreljanovićevoj br. 4

mitcima i izdatcima za »balove i zabave«. Od godine 1858. dalje nema podataka družtva »Casino nobile«, ali budući je »Kasino« neprekidno postojao, to se izvor današnje čitaonice od preporodjaja datira.

Današnja naime »Narodna čitaonica« ima prva svoja, po bivšoj c. kr. general-komandi u Zagrebu od g. 1870. potvrđena pravila. Podpisani su pod njima: Vinko pl. Vranicany, ravnatelj, Konrad Zimpermann, pjeneznik, Joso Raslić, gospodar, prof. I. Ilaušek, Franjo Supančić i Ant. Vlahović, savjetnici, i Ant. Polić tajnik. Pravila su ista kao i današnja, koja su iznova izdana iz glavne skupštine 23. siečnja 1876., odobrena po vis. kr. zem. vladi u Zagrebu.

Uzme li se za početni osnov današnje čitaonice negdašnje družtvo Kasina, to traje ova udruga sada 67 godina. Uzmu li se za temelj prva pravila narodne čitaonice, to joj se kao takovoj broje pod dosadašnjim imenom 32 godine. Zatim je g. Cihlar izviestio o promjeni članova u prošloj godini, kojih početkom ove godine imade 66. Nadalje je priobćio kako je čitaonica u svim važnijim zgodam poslala svoje čestitke. Onda je spomenuo kako se čitaonica nalazi u vrlo povoljnom položaju, da su prostorije uređene i bojadisane, podovi popravljeni, da se uvađa acetilensko svjetlo, koje je odobreno u izvanrednoj skupštini mjeseca listopada prošle godine. A njezin podpredsjednik g. Mijo Poschich dao je za inštalaciju acetilenskog svjetla predujam, uz godišnji bezkamatni odplatak, što prisutni zadovoljstvom primaju na znanje. Osobito se ugodno dojmilo svih prisutnih, da je naš zemljak g. L. pl. Rubelli iz Filadelfije pristupio kao član čitaonice i poslao prinos za čitavu tekuću godinu.

Blagajnik g. Matija Kosina izviestio je o društvenom stanju na takav način, kako ne može da pruža ljepše evidencije o svim izdatcima i pokrićima družtvenim. Po tome se iskazu vidi da naša čitaonica, koja je pred dvije godine imala do 900 for. duga, danas materijalno stoji, kako ne pamtimo već odavna. Na prijedlog g. Roka Vučića izabrano je staro ravnateljstvo per aclamationem s na čelu mu predsjednikom g. Sebaldom Cihlarom, čast tajnika primio je g. prof. Ivan Šarić.«

Drugi novinski članak koji potvrđuje postojanost senjske čitaonice od 1835. god. je sušačka »Sloboda« od 22. XI 1882. godine iz kojega članka donosimo najvažnije podatke. »Neka raspusti! Čitaonica već opstoji 47

godinah, ona nije nigdar od političke oblasti bila opomenuta, jer nije ni zaslužila opomene. Pod istim Rauchom, u ono doba prenapete narodne borbe, pod vojničkom strogom upravom nije nitko »čitaonici« podmetao političke stranačke borbe, kad se Senj za politička prava do skrajnosti borio.«

Iz navedena dva novinska članka proizlazi, da je senjska narodna čitaonica osnovana sredinom siječnja 1835. godine i da je bila središte senjskog društvenog života. Navedeno se može potkrijepiti novinskim dopisima iz Senja u »Novom listu« od 15. I 1901. godine. »Ovaj kulturni zavod jedan je od najstarijih te vrsti u zemlji.« Isto ovo navodi sušačka »Sloboda«: »Senjska narodna čitaonica potječe iz ilirskih vremena i ima veliku tradiciju. Nekada je bila žarište senjskog rodoljublja, a zatim središte društvenog života.« Također »Vodič po Senju« za 1931. godinu (str. 20) navodi: »Zgrada Ferajn iz 18 st. u kojoj je imala svoje prostorije Narodna čitaonica, koja vuče svoje porijeklo iz ilirskog vremena. Dugo vremena je bila središte senjskog društvenog i kulturnog života.«

Iz navedenih podataka može se zaključiti, da je senjska narodna čitaonica bila osnovana 1835. godine. U to vrijeme pada naime osnivanje senjskog Kasina od strane senjskih građana. Naziv Kasino nadjenut je zato što u to vrijeme u Hrvatskoj ne postoji određeni naziv za institucije kasnije nazvane čitaonicama. Od svoga početka senjska narodna čitaonica imala je narodni karakter, koji su joj dali senjski građani Konjikovići i Vranicany.

—o—

Kako su dosadašnje prostorije čitaonice i knjižnice bile nepraktične i bez odgovarajućeg namještaja to je Općinsko prosvjetno vijeće potražilo nove, prikladnije. I, konačno, 9. I 1962. godine, otvorila se u novim prostorijama knjižnica i čitaonica. Sadašnje nove prostorije su zračne, prostrane i moderno uređene zbog čega se senjska čitaonica može uvrstiti u red naših najbolje uređenih čitaonica i knjižnica u Hrvatskom primorju. Čitaonica i knjižnica raspolaže s preko 4000 raznih knjiga. Tako senjska čitaonica postaje važan odgojni i prosvjetni faktor u gradu Senju nastavljajući svoju narodnu i prosvjetnu djelatnost od punih 125 godina u koje je vrijeme bila dosljedni čuvar i nosilac narodne kulture i pismenosti. Čitaonica nosi danas ime »Silvija Strahimira Kranjčevića«. Proslavila je svoju 125. godišnjicu s nizom svečanosti i kulturnih manifestacija 2. i 3. XI te 11. XII 1960. godine.

KAZALIŠNI ŽIVOT U SENJU

Prvi podaci, koji nisu direktno vezani ali imaju u osnovi veze s kazališnim životom staroga Senja datiraju unatrag 300 godina.

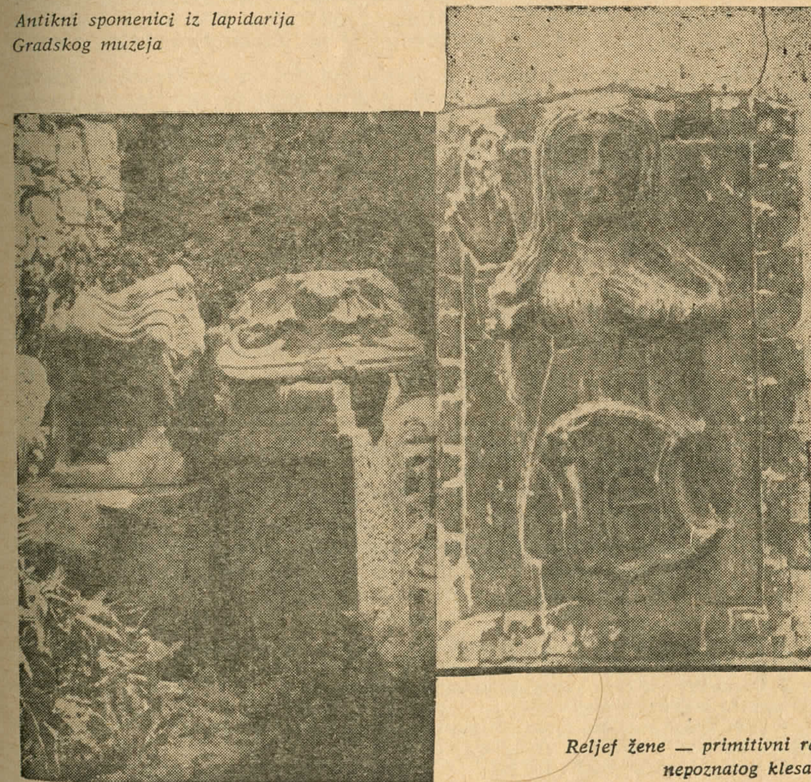
Valvazor[1] u opisu senjskih običaja pred 300 g. navodi: »Na pokladni utorak okrabulje se i zbijaju svakojake ludorije i šale kakve samo mogu čovjeku na um pasti. Na čistu srijedu iliti pepelnicu obuku se također u neobično i čudno odijelo, namažu lice čađom od tava pa tako lete okolo po ulicama, zvone na vratima i pitaju da im se donese brašna, ulja, kruha i vina. Kad se takvih krabulja priličan broj sakupi nalože na trgu ili ulici vatru, umjese od brašna i vode kolač, ispeku ga, pa onda sjedu jesti i piti zbijajući svakojake ludorije i oplakujući Bakovu smrt.«

1. Mile Magdić: Senj u XVII vijeku. — Hrvatsko kolo, VI/1910, str. 55.

Gotovo svi novinski podaci od 1842. godine donose vijesti o senjskim balovima (igrama okrabuljenih lica), koje se održavaju u Senju prema običajima koji vuku podrijetlo iz davnih vremena prije 1658. godine. Taj se stari običaj i danas održava, ali polagano nestaje i pretvara se u prigodne subotnje balove (plesove) koji počinju poslije svake nove godine, a na kojima se može vidjeti sve manje okrabuljenih i šaroliko odjevenih lica (maski). Današnji mesopust je blijeda reminiscencija običaja pučkih svečanosti u kojima je ranije učestvovalo čitavo građanstvo Senja i na koje su dolazili ljudi iz okolnih mjesta. Ovakove svečanosti imaju svoju daleku tradiciju. Taj zabavni život pogodovao je, da se u Senju prije nego drugdje moglo osnovati gradsku glazbu i mogla pojaviti potreba za kazališnim predstavama. Kod pisanja prvih početaka muzičkog i kazališnog života u Senju ne smije se mimoići narodna tradicija i živi temperament Senjana koji imadu mnogo smisla za šalu i humor, pjesmu i muziku. Vjerojatno, do 1857, godine u Senju nije postojalo domaće diletantsko društvo, koje bi građanstvu prikazivalo razne kazališne komade već su obično to bile putujuće družine njemačke ili talijanske.

Prvi sigurni podatak koji nam govori o izvođenju kazališne predstave u Senju datiran je sa 1734. godinom. Tu predstavu su izveli učenici senjske gimnazije i pučani. U tadašnjim klasičnim gimnazijama u Hrvatskoj

Antikni spomenici iz lapidarija Gradskog muzeja

Reljef žene — primitivni rad nepoznatog klesara

bile su uobičajene na kraju školske godine kazališne predstave. Vjerojatno su iste održavane prije i poslije 1734. godine u Senju. Donosimo kratak prikaz prve predstave na osnovu plakata, koji se čuva u knjižnici JAZU u Zagrebu. »Vrijedna školska mladež carskog i kraljevskog reda sv. Pavla u gimnaziji senjskoj iznijela je na daske sredovječnu legendu o Genovevi«. Ovo se doznaje iz sačuvanog tiskanog programa (plakata) na deset strana koji sadržava naslov, ime dobrotvora koji je snosio štampanje, sadržaj čitave drame i imena diletanata. U naslovu plakata, iza godine MDCCXXXIV..... mense.... die...., koji je ostao prazan (neispisan), dolazi sadržaj pripovjesti u tri čina, a svaki čin se dijeli na deset prizora. Između činova dolaze korovi, koji su poput prologa i epiloga imali alegorijski karakter. Igra je imala i tri baletna umetka (plesa), Orfeja, ribara i Turaka. Interesantno je, da su Turke igrali pučani-slobodnjaci uz pratnju glazbenog zbora. Iz ovoga se može zaključiti, da se kazališna predstava izvela u nekoj većoj dvorani uz učestvovanje većeg broja diletanata. Na strani 8—10 prikaza navedena su imena diletanata sa staleškim titulama, oznakom rodnog mjesta i razreda koji je dotični polazio. Uz Senjane, nazvane Dalmata, spominju se gimnazijalci iz Otočca, Bribira, Bakra, Perušića, Karlovca, Udbine, Oštarija, Trsta i Novoga. Ženske uloge tumačili su muškarci, a to znači, da ženama nije bilo dozvoljeno da aktivno učestvuju na sceni. Inače je u predstavi bilo dosta sporednih uloga mornara, glasnika, vještica i strašila. Dakle, ovdje je morao biti angažiran veliki broj učenika i građana (pučana) za koje je trebalo osigurati odgovarajuća odijela i rekvizite. Kakva je izgledala scena i gdje su bile te kazališne prostorije mi danas sigurno ne znamo.

O staroj kazališnoj tradiciji u Senju svjedoče i zabilješke u starim gruntovnim knjigama iz 1765. i 1856. godine, gdje su zabilježena imena starih senjskih patricijskih porodica, koje su bile utemeljitelji senjskog kazališta i gruntovni vlasnici (suvlasnici) pojedinih loža.[2] Da je u Senju prije 1856. godine postojala posebna kazališna dvorana i da su u istoj održavane kazališne predstave svjedoči I. Kukuljević Sakcinski u »Putnim uspomenama«. On navodi: »... padne riječ i na kazalište. Ona me na večer pozove u svoju ložu. Začudih se, da u Senju ima kazalište, a još k tomu i ložah. Kad udari sedma ura, premda je kiša lievala i bura puhala, eto mene u kazalište, to jest u dvorani gostione »Kod austrijskog cara«[3]. Prostor razi zemlje bijaše dosta prostran i dugačak, iz galerije načiniše otvorene lože, razdieljene na dvie i dvie, stiene bijahu urešene podobrom slikarijom. Stolice u ložah liepe i ukusne, nu pozorište bijaše maleno, čemu se nisam ni čudio kod toli provizornog kazališta, kao što je senjsko. Došavši u ložu moje poznanke, nađoh ju u živahnom razgovoru s onim častnikom koji je do nje ložu najmio. Uto se i zastor podigne. Malo talijansko družtvance iz Lombardije predstavljalo je »Sirotu od Geneve« ali takom žestinom i hitrošću, kakvom tadašnja njemačka družtva u Zagrebu nikada igrala nisu. Pretjerana deklamacija, dakako, da je daleko zaostajala za izvrsnom muzikom.«[4]

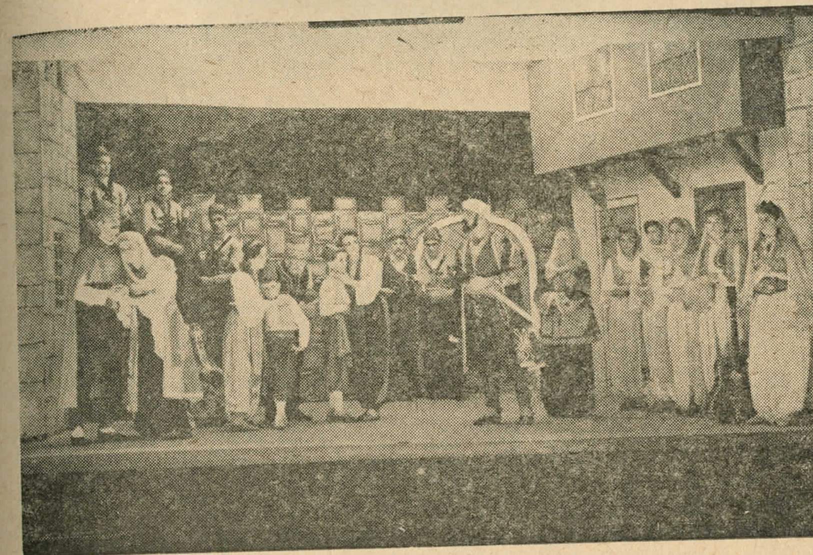
Nedugo iza gostovanja talijanske kazališne trupe osnovali su senjski građani 27. III 1857. godine »Društvo za prikazivanje slavjanskih igrokaza«[5]. Novinski članak o tome donosimo u cijelosti:

2. Milivoj Rihtarić: Kulturna djelatnost u Senju. — Vijesti muzejsko-konzervatorskih radnika NRH, V/1956, br. 6. str. 139.

3. Gostionica »K caru austrijskom« zatim svratište »Nehaj«, a današnji »Dom kulture« nalazi se na početku ulice Potok.

4. Ivan Kukuljević Sakcinski: Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije itd. Preštampano iz »Hrvatskog sokola« i »Vijenca« 1874. godine.

5. Narodne novine od 27. III 1857.

»Hasanaginica« u izvedbi amaterskog kazališta 1955. godine

»Dopis iz Senja. (A. K. Senjanin). I kod nas se je polag niekojih
miestah po Hervatskoj i posestrini Slavoniji utemeljilo »družtvo dobro-
voljačah za slavjanske igrokaze«. Uvidivši niekoji revni rodoljubi, da
narodnost cvasti i napriedovati nemože, ako se viekoma u mertvilu čami,
sklopiše se pod posebnim upraviteljstvom u društvo, koje bi u narodnom
jeziku niekoje komade predstavljati, i uslied toga obćinstvo zabavljati,
za cielj imalo. — Tako predstavljahu prošlih pokladah za pervi put:
»Viernost hervatsku«, koi komad od samih muškaracah igran, sveobćim
uzklikom i radostju primljen biaše. — Čega radi videć društvo zanešenost
građanah, ponovi za niekoliko danah isti pomenuti komad s niekom ma-
lom promienom. Biaše naime vidieti zbor serežanah u taboru namiešte-
nih u narodnom serežanskom odielu, koji svi na šarke naslonjeni biahu,
i narodnu začinku: »Pijmo bratjo, radujmo se itd.« pjevahu. Ovaj ta-
bleau jest svakog pojedinog ugodno dirnuo. — Za pervi put igraše svi
dobro, izmedju svih jako odlikovaše se g. Lovre Vr. i Vinko Hr. nu i gg.
Vanko C. i Jovica R. izigraše svoju rolu dobrim uspiehom. — Na Josipovu bi
igran takodjer komad pod naslovom: »Ljubomorna žena«. U istom igraše
takodjer krasni spol. Gdja. Lončarićeva kao »Ljubomorna žena«, i gdična
Raševićeva kao »Ljubica« sveršiše svoje role dobro. Osobitu revnost
pokaza g. Ivan B., ovdašnji tergovac i svi ostali članovi napeše sve svoje
sile samo da obćinstvu ugode. — Slava im! — Sad se opet iznovice sprav-
ljaju za novi jedan nam nepoznati komad pod naslovom »Grabancijaš
djak«, što žudjeno svedjer očekujemo.

Svakome domorodcu će se serdce uzigrati, kad začuje ovaj glas od obale sinjeg mora, i kad razumije, da i ovdje iskra narodnosti u žilah primoraca klija. S tim više je hvale vriedno ovo družtvo, pošto s nikakovog koristoljublja ili kakvog probitka, već iz čiste ljubavi prema rodu svomu igra, jerbo čist iznosak dobitka ulazne ciene opredieljen je za dobre i blage sverhe. — Igrokazi su po mom mnienju glavni činbenik

(factor) narodne prosviete i napriedka i zato neka Bog svekoliko kriepi u vriednom poduzetju i odluci!

Evo novog dokaza kako od nieko doba osobito odkako se opet predstavljaju narodni igrokazi u Zagrebu i na drugim miestima naše domovine pojavljuju društva dobrovoljacah koja se isto tako s predstavljanjem narodnih igrokaza baviti počeše. Vidi se dakle iz toga da se čustva za domaću umietnost sve više razvijaju, čim se većma uvažava i njeguje ono što je naše. I to bi trebalo da je vazda pred očima narodnom kazališnom odboru koi će stupajući tom stazom napred zaista steći hvalu obćinstva u obće i akcionarah društva napose.«

Iz navedenog dopisa ne saznajemo za imena svih diletanata ali sudeći prema imenima i početnim slovima prezimena kao i gruntovnim zabilješkama iz 1856. godine senjsko amatersko kazalište osnovali su vidjeniji rodoljubi grada Senja, vjerojatno isti ljudi, koji su 1835. godine osnovali narodnu čitaonicu i 1842. godine glazbeni zavod, kulturne institucije koje se ubrajaju među najstarije u Hrvatskoj. Senjski rodoljubi osnovali su kazališno društvo, da bi političku borbu i kulturni razvitak, sputavan od nenarodnih režima, prenijeli na pozornicu sa koje bi živom narodnom riječi uspješnije mogli suprostavljati se denacijonalizaciji Beča i Pešte.

Postojanje stare kazališne dvorane u Senju prije 1848. godine potvrđuje i podatak iz Kronike senjske gimnazije[6]: »Prilikom instalacije Josipa Jelačića za hrvatskog bana i proglašenja Senja slobodnim kraljevskim gradom« zavladalo je u Senju veselje i radost. Svi staleži uhvatiše se u narodno kolo koje se produžilo od Place kroz more do Malih Vrata gdje se plesalo pa okolo čitavog grada na salu od teatra (Današnji dom kulture).

U novinskim dopisima iz Senja u 19. i 20. st. raznim povijesnim djelima nigdje se poslije 1857. godine ne spominje kazališno društvo pod starim imenom, ali se zato unutar svakog senjskog društva[7] nalazi određeni broj diletanata koji su aktivni i održavaju izvođenjem brojnih predstava kontinuitet kazališnog amaterizma tokom proteklih stotinu godina.

Tako Mile Magdić u Programu kraljevske više gimnazije u Senju za godinu 1875/76 navodi da se u ulici Potok nalazi »i gostionica k caru austrijskom« s dosta prostranom i dugačkom dvoranom, u kojoj se zimi priređuju plesovi i kazalištne predstave.« (str. 15).

»Narodne novine« od 25. V. 1876. godine donose vijest: »Dvorana ovdašnjeg zabavnog društva »Posiela« je velika u kojoj je mnogo loža uprav prikladnih za svaku zabavu, osobito za plesne i kazališne komade. Trud i nastojanje tog je društva da njegovi članovi predstavljaju raznoversne hrvatske igrokaze, jer su diletanti vješti i okretni.«

Podaci koje navodimo o senjskom kazališnom životu nisu potpuni, jer nisu pregledani svi dopisi iz Senja u raznim novinama koje su izlazile u Hrvatskoj od 1835—1940. godine. Međutim na osnovu djelomičnih podataka dajemo ipak ovaj pregled izvedenih kazališnih predstava u Senju od 1734. do 1937. godine:

1734: Učenici senjske gimnazije izveli su sredovječnu pripovijest o »Genovevi«.

1856: Talijansko kazališno društvance iz Lombardije izvelo je predstavu »Genoveva«.

6. Viktor Rivoseki: Kronika senjske gimnazije, str. 20.

7. Tokom prošlih 105 godina kazališni amaterizam u Senju gajio se unutar slijedećih društava: Posielo, S. Juraj, Zvonimir, Uskok, Hrvatski sokol, Glazbeni zavod, kao i među učesnicima senjske gimnazije i konvikta.

1857: Članovi senjskog »Društva za prikazivanje slavjanskih igrokaza« izveli predstave: »Viernost hervatsku«, »Ljubomorna žena« i »Grabancijaš djak«.

1879: Članovi društva »Posielo«, »Sv. Jurja« i »Nehaja« izveli »Bračne ponude«.

1880: Diletanti nekog senjskog društva izveli veselu igru »Brzojav« u 2 čina.
Senjski diletanti izveli dvije vesele igre »Amanda« i »Bez bolova«.

1881: Senjski gimnazijalci izveli igrokaz »Izbiračica«.
Diletanti glazbenog zavoda izveli igrokaz u 3 čina »Tko je sluga«.
Članovi društva »Sv. Juraj« izveli veseli igrokaz u 3 čina »Ne igrajte se ognjem«.
Izvedeno je djelo »Ksantipa«.

1882: Izvedena vesela igra u 3 čina »Bračne ponude«, među diletantima se spominje Novak

1884: Izvedena opera »Faust« uz učešće gradske glazbe i diletanata. Senjska kazališna dvorana bila je puna.

1891: Skladatelj I. Zajc dozvolio je diletantima Hrvatskog sokola u Senju prikazivanje žive slike iz opere N. Š. Zrinski, a za koju je uprava Zemaljskog kazališta posudila odijela. Ista se slika poslije prikazivala na nekoliko predstava drugih senjskih društava.

1900: Diletanti društva »Zvonimir« izveli šalu u 1 činu »Medvjed«.

1901: Izvedena lakrdija u 1 činu »Posvatovci«.
Izvedena komedija u 1 činu »Ivan Ivanović je kriv«.
Izvedena komedija »Stranac«.
Građanski odbor za proslavu 300. godišnjice borbe senjskih uskoka priredio je u svratištu »Nehaj« zabavu na kojoj se prikazivala drama »Čuvaj se senjske ruke«- dramatizacija Šenoina romana u 5 činova od P. Krstinića (Krste Pavletića).

Novo uređene prostorije senjske knjižnice i čitaonice

1902: Učenici senjske gimnazije izveli malu dramu »Odpust«.
Diletanti glazbenog zavoda izveli komediju u 2 čina »Ženidba«.
1903: Izvedena lakrdija u 2 čina »Sveznalica i njegov sluga«.
1904: Izvedena šala u 1 činu »Usrećena porodica«.
Izvedena opereta »Medium« i igrokaz u 3 čina »Robinzoni«.
1905: Izvedena komedija u 1 činu »Čestitam«.
Gavrilovićeva kazališna družina iz Novog Sada izvela tokom sezone ova kazališna djela[8]: »Mala čokoladarica«, »Hasanaginica«, »Barun Trenk«, »Don Cesar«, »Gospodja s kamelijama«, »Krvna osveta na Korzici«.
1906: Unutar Hrvatskog sokola u Senju osnovan diletantski zbor, kojim rukovodi K. Pavletić. Isti su izveli više kazališnih komada.
1907: Diletanti Hrv. sokola prikazivali lakrdiju »Doktor«.
Diletanti izveli lakrdiju »Rastresen«.
Diletanti društva »Uskok« izveli šaljivu igru »Bakalar«.
Izvedena šala u 1 činu »U vlastitoj sjenci«.
Izveden igrokaz u 1 činu »Kolumbovo jaje«.
Ćirićeva kazališna trupa iz Beograda izvela u Senju ova djela: »Lutka, »Vesela udovica«, »Čar valcera«, »Jesenski manevri«, »Hasanaginica«, »Barun Trenk«, »Posljednji Zrinski«, »Gospođa s kamelijama«, »Gospođa Mongodena«, »Karlova tetka«, »Put oko svijeta za 80 dana«.
1910: Diletanti »Uskoka« izveli šalu u 1 činu »U civilu«.
Društvo »Uskok« organiziralo gostovanje Hrvatskog pokrajinskog kazališta, koje je izvelo »Ženske suze«, »Ljubav i žrtva«, dvije šale i živu sliku »Stara i nova godina«.
U Senju je gostovala mala kazališna družina »Babić«.
1913: Hrvatsko narodno kazalište iz Osijeka obraća se na društvo »Uskok« da u Senju organizira tokom sezone gostovanje.
U Senju je gostovala mala kazališna družina Freudenreich Aleksandra.
1920: U Senju je gostovalo Gradsko kazalište iz Subotice. Tada su izvedeni ovi kazališni komadi: »Plava mazurka«, »Hasanaginica«, »Graničari«, »Jesenji manevri«, »Šišmiš«, »Kneginja čardaša«, »Stanbulska ruža«, »Čar valcera«, »Đavao«, »Scampolo«, »Sumnjivo lice«, »Peg srce moje«, »Svet«, »Orlov«, »Petar Zrinski«, »Urota«, »Vukodlak«, »U haremu«, »Koštana« i »Đido«.
1924: Gostovalo je po drugi puta Gradsko kazalište iz Subotice.
1925: Članice Hrv. sokola povodom 1000 god. hrvatskog kraljevstva izvele su igrokaz »Na Duvanjskom polju«.
1929: Diletanti Hrv. sokola izveli prikaz »Seljaci u gradu«.
1933/34: Učenici senjske gimnazije izveli predstavu »Običan čovjek«.
1936/37: Pitomci konvikta izveli dramu »Mlinovi pod zemljom«.
1937/38: Članovi glazbeno-umjetničke sekcije konvikta »Ožegovićianum« izveli operetu u 3 čina »Knežević od Trebizone«.

Kako je u početku spomenuto, godine 1857. u Senju je osnovano »Društvo za prikazivanje slavjanskih igrokaza«, ali ne znamo kako dugo je djelovalo pod tim imenom. Vjerojatno je prestalo postojati kao društvo oko 1879. godine od kada se u novinskim dopisima navode pojedina senjska društva unutar kojih aktivno rade kazališne grupe, koje na taj

8. Prema pričanju Franje Olivijera, najstarijeg člana Gradskog amaterskog kazališta u Senju, koji je sa suprugom Bertom vrlo zaslužan za procvat senjskog kazališnog amaterizma zadnjih 40 godina.

način samo nastavljaju tradiciju. Takvo stanje trajat će sve do 1945. godine. Tada je u Senju bila stacionirana jedna manja vojna jedinica VI Proleterske divizije unutar koje je radila kazališna grupa, koja je prikazivala kazališne komade i za senjsko građanstvo. Vojnicima amaterima uskoro se pridružila grupa senjskih diletanata s kojima zajedno rade i predstavljaju se građanstvu. Odlaskom vojne jedinice iz Senja prestale su uobičajene predstave, ali već krajem 1945. godine grupa senjskih diletanata osniva stalnu kazališnu družinu za prikazivanje kazališnih komada. Pod ovim imenom družina dugo ne radi, jer je krajem 1946. godine osnovano Gradsko amatersko kazalište »Neda Knifić«. Godine 1948. formirano je u Senju kulturno-umjetničko društvo »Silvije Strahimir Kranjčević« unutar kojega djeluje više sekcija kao tamburaška, glazbena, pjevačka, literarna i kazališna. Kada je 1954. godine rasformirano društvo »S. S. Kranjčević« pretvaraju se pojedine sekcije u društva. Tada je osnovano i Gradsko amatersko kazalište »Milan Ogrizović«, koje pod tim imenom danas postoji i uspješno nastavlja tradiciju iz 1857. godine.

Kroz proteklih 17 godina senjski amateri izveli su pred senjskom publikom preko stotinu premijera i repriza, a isto su tako gostovali u obližnjim primorskim mjestima.

Ovom prilikom je vrijedno spomenuti da su i ugledni hrvatski književnici Senjani kao Julije Rorauer, S. S. Kranjčević, Milan Ogrizović i Milutin Nehajev nastupali i radili sa senjskim diletantima.

IZ PROŠLOSTI SENJSKE GRADSKE GLAZBE

Danas ne znamo kada je osnovana gradska glazba u Senju i kako je djelovala prije 1842. godine. Njezin bogati arhiv s cjelokupnim inventarom nestao je u požaru nastalom poslije bombardiranja Senja u rujnu 1943. godine a on bi nam u cijelosti mogao poslužiti za historijat glazbenog društva, koje je među najstarijima u Hrvatskoj[9]. U nedostatku ovog arhiva prošlost senjske glazbe prikazuju novinski dopisi iz Senja u toku niza decenija i razna povijesna djela. Na temelju podataka iz ovih vrela proizlazi da je senjska glazba osnovana 1842. godine. Da li je u Senju i prije toga postojala kakva manja glazba ili krug ljudi zainteresiranih za glazbu, to danas ne znamo, ali su svakako morale postojati izvjesne predispozicije za njezino osnivanje.

Velik je međutim broj podataka o senjskoj glazbi u novinskim dopisima ili u raznim djelima, pa ćemo neke ovdje navesti.

Mile Magdić navodi da u Senju postoji Glazbeni zavod i gradska glazba od 18 svirača.[10] Naročito su značajne vijesti koje donose »Ilirske narodne novine« o senjskoj glazbi već 1842 (7. XII) i 1843. (18. III) te »Novine Horvatske Slavonske Dalmatinske« 1845, 1846, 1847. i 1848. i poslije njih »Ilirske narodne novine« god. 1853. i slijedećih godina. Isto tako i kraljevički »Primorac« piše o senjskom Glazbenom zavodu i gradskoj glazbi (1874. i 1876.) a poslije njega sušačka »Sloboda« (1878, 1879, 1881) i »Hrvatska vila« (1884. str. 94). Nije izostao ni senjski tjednik »Radiša« u kome je senjski prof. Ivan Radetić u članku »Senj kakav je negda bio i kakav je sada« (Radiša I/1875. br. 1, 2 i 3) pisao i o Glazbenom zavodu za koji je kazao da »imade tu plemenitu namjeru, da promiče i

9. Božidar Širola: Hrvatska umjetnička glazba. Zagreb 1942, str. 119. Tu se kaže ovo: »Među ostalim za razvitak i napredak elementarne glazbene nastave brinule su se gradske glazbene škole, n. pr. u Senju 1842, u Petrinji 1843, u Karlovcu 1844. Varaždinska glazbena škola bila je starijega datuma, jer su je još osnovali redovnici Pavlini.«

10. Mile Magdić: Topografija i poviest grada Senja. Senj 1877, str. 36.

unapređuje glazbu, koja jedina može nam utrudjeni i umorni život razblažiti; a i zbilja poslje tolikih nezgoda, što ih ova doživila, napokon se na toliko podigla, da je i same strance svojimi zvuci gdjekada zadivila...« (Radiša, I/1875. br. 3, str. 20). Uz »Narodne novine«, koje su gotovo neprekidno donosile vijesti o Senju i senjskoj glazbi i gospićki »Hrvat« piše o Glazbenom društvu u Senju (20. IV 1895), kao što to čini i Supilov »Novi list« (31. I i 25. VII 1900, 31. III i 19. VII 1910). Senjski »Nehaj« obavještava nas također o Glazbenom društvu (5. I i 20. I 1907).

Iz početka ovoga stoljeća sačuvalo se ipak nekoliko zapisnika Glazbenog društva u Senju, iz kojih donosimo slijedeće:

Zapisnik redovne odborske sjednice Glazbenog društva u Senju održane 7. XII. 1907.: »Saznajemo, da je postignut kompromis na temelju kojeg kapelnik S. Grančarić prihvaća otpust. Nabavljeni su novi instru-

Gradsko amatersko kazalište — Ansambl iz operete »Mamzel Nituš« 1955. godine Gradska glazba 1957. godine

menti i komadi za limenu glazbu i orkestar, a stari popravljeni. Sada ima 6 učenika podmlatka. Vježbe se održavaju 3 puta tjedno, a povjerene su najstarijem i najboljem glazbeniku Franji Sečki u pomanjkanju kapelnika. Sada gradsko poglavarstvo doprinaša za uzdržavanje glazbe 2500 K. Društvo ima 79 podupirajućih članova.«

Zapisnik redovite odborske sjednice Glazbenog društva u Senju održane 4. XII. 1908.: »Glazbeno društvo je odlučilo, da se odazove molbi Bakrana i da ide tamo svirati. Isto je naša glazba sudjelovala na svečanosti u Kastvu. U Senju je održano više koncerti, a društvu Uskok je dana glazba. Glazbeno društvo iz Otočca moli neke partiture na prijepis. Ove godine je naša glazba isto bila bez kapelnika.«

Zapisnik redovite odborske sjednice Glazbenog društva u Senju održane 1909: »Josip Rulf bivši kontrabasista u Opatiji i učitelj pjevanja te bivši član ljubljanske filharmonije moli za mjesto kapelnika u Senju kod gradske glazbe. Prima se sa mjesečnom nagradom od 100 K. U našu glazbu pristupila su dvojica glazbenika, jedan iz Koprivnice i drugi iz Osijeka. Inače je glazba svirala u Kastvu, Jablancu i sv. Jurju.«

Zapisnik sa glavne godišnje skupštine Glazbenog društva u Senju održane 17. V. 1910.: »Danas glazba broji 21 glazbenika, naručeno je dosta novih muzikalija potrebnih za naš novi gudalački orkestar od 68 članova, a koji se osnovao prije 4 godine. Ovo naše društvo jedno je od najstarijih u Hrvatskoj, osnovano je požrtvovnošću i zauzimanjem najodličnijih osoba grada Senja i građana. Prema okolnostima društvo je raslo i padalo ali mu u najtežim časovima stanovništvo grada Senja nije dalo propasti. Naša glazba ne opstoji od jučer već od 1840. godine, a subvencionirana je po gradskoj općini 1872. godine sa 2000 K. Gudalački orkestar dobro napreduje.« —

Zapisnik sa glavne godišnje skupštine Glazbenog društva u Senju održane 8. V. 1911.: »Danas naša glazba ima 69 članova podupirajućih i 1 utemeljitelja. Glazba ima 20 muzikanti, a tokom godine učestvovala je na svim prigodnim svečanostima, koncertima, plesovima i izletima. Društvo je dalo odpust kapelniku Rulfu, a ispražnjeno mjesto do daljnjega ispuniti će glazbenik Babaček.«

Senjsko glazbeno društvo sigurno je jedno od najstarijih ove vrsti, jer po predaji postoji 100 godina ali nažalost zato nemamo nikakvih podataka. Ima potpisa i bilježaka na starim notama od bivših kapelnika. Postoji i dandanas jedna viola, koju je darovao dr. Božo Klemenčić, stara oko 150 godina, a imade starih limenih instrumenata, koji se i danas upotrebljavaju.

Najnovija pravila odobrena su 1883. godine, čiji par. 2 glasi za osiguranje opstanka ovog glazbenog društva i radi održavanja glazbene i pjevačke učione doprinosi općina grada Senja, glasom svog zaključka od 18. VI. 1873. član 4 (broj 862 gradskog poglavarstva u Senju) svotu od 1000 for. svake godine. Zato je glazba morala (par. 68) da svagda na zahtjev poglavarstva nastupa u svima javnim svečanostima, dok traje prinos općine.

Između dva rata Glazbeno društvo nije neko vrijeme ni radilo, ali je krajem 1929. došlo do obnove rada, pa sušačka »Naša sloga« donosi 3. XII 1929. poseban članak pod naslovom »Obnova senjske 100. god. glazbe« u kome se kaže i ovo:

Potpora Glaz. Društvu je tijekom godina rasla i padala, a pred 5 god. je nenadano i posve obustavljena, što je dalo povoda za obustavu svakog rada u Glaz. Društvu.

Tako je Glazbeno Društvo u Senju potpunoma bilo prestalo svojim stogodišnjim djelovanjem. Umjesto da se najsvečanije proslavi njegova 100-godišnjica, to su zamuknuli oni historički instrumenti, koji su kroz toliko godina odjekivali starim ulicama grada Senja i pratila ih uvijek masa senjske — već po ćudi — vesele publike. Svi pokušaji, da se glazba ponovo probudi nisu uspjeli: bilo je nešto nenaravnog u odnošaju između odbora i glazbenika.

Međutim je u kolovozu prošle godine Glazbeno Društvo — baš u svojoj stogodišnjici — pošlo novim zamahom naprijed. Išlo se s parolom »Glazba glazbenicima« — i uspjelo se. Odbor glazbe naime sastavljen je isključivo od samih glazbenika, koji su u kratko vrijeme pokazali zamjerne uspjehe. Obrtničko-radnička zadruga »Uskok« ustupila je besplatno dvije svoje prostorije za upotrebu glazbi, marljivo se vježbalo, tako, da smo prošle godine imali desetak uspjelih promenadnih koncerata kao i raznih istupa kod narodnih i državnih svečanosti. Glazbenici su se

lijepo uniformirali. Nabavljeno je 7 novih instrumenata za koje je Glazbeno Društvo zaduženo preko 8.000 dinara, koja se svota otplaćuje od članskih doprinosa.

Sad je glavni posao posvećen učenju podmlatka, njih 14, kojih veliki dio pokazuje sve uvjete za uspjeh, a čujemo da se radi i o organizaciji velikog gudalačkog orkestra.

Građanstvo je rad hvale vrijednih glazbenika i honorisalo i ponovno se upisao velik broj članova. Ovaj lijepi kulturni rad ostao je tako na brizi malog čovjeka (jer su glazbenici mahom obrtnici i radnici).«

Za prikaz rada senjske glazbe može poslužiti također izvještaj tajnika Vicka Bašića za 1933. godinu. U njemu se kaže:

»Poznato je većini od vas, da je Glazbeno društvo jedno od najstarijih društava u Senju, a možemo mirne duše kazati, da je to jedno od najstarijih glazbenih društava u čitavoj našoj domovini, jer njegov početak datira još prije 100 godina. Evo i opet jednog dokaza kako je grad Senj prednjačio i na glazbenom polju, daleko većim gradovima osnovavši prije 100 godina svoje glazbeno društvo. Ali je danas vrijedno za spomenuti, da je glazbeno društvo tokom svojeg stogodišnjeg života na širenju i upoznavanju glazbe, kulture i prosvjete u gradu Senju učinilo mnogo. Ono je kroz dugi niz godina odgojilo na stotine dobrih glazbenika. Odgojilo je pjevača i pjevačica. Mnogi uvaženi kapelnici obredali su se kod senjskog glazbenog društva kao kapelnici i kroz to vrijeme postigli značajne rezultate. Društvo je imalo limenu glazbu, gudalački orkestar i pjevački zbor.

Pa ipak uza sav taj trud dogodilo se je, da je to tako staro i za grad Senj važno društvo pred par godina prestalo sasvim sa svojim radom. Ostalo je bez svoje uprave. Članarina se nije ubirala, glazbe nije bilo, znači da nije bilo ni društva. Trajalo je to stanje skoro četiri godine. Kroz to vrijeme došla bi u Senj onako prolazno kakva glazba, koja bi sa sviranjem podsjetila Senjane na njihovu staru glazbu koja je nekoć postojala. U takovim zgodama pojavila bi se u građanstvu želja, da se ponovo uspostavi glazbeno društvo. Tražiti uzrok tko je kriv i kako se to dogodilo nije to danas na dnevnom redu. Sada je glazbeno društvo opet uspostavljeno.

Nas nekoliko glazbenika s Martinom Nellom na čelu kao Senjani i sinovi ovog grada videći kako nam propada tako važna kulturna ustanova u gradu pozvali smo čitavo građanstvo na sastanak 14. VII 1929. godine i to pod geslom: Uprava glazbenog društva glazbenicima. Sastanak je bio izvanredno posjećen i građanstvo je pokazalo interes i obećalo pomoć. Eto od tada datira naš rad. Tada se upisalo 257 članova s mjesečnim prinosom od 5 din., a 94 s prinosom od 10 dinara. Osim toga pristupila je ribarska zadruga »Šime Tijan i drugovi« s mjesečnim prinosom od 50 din. Trebalo nam je i prostorije za rad. Tu nam je priskočila u pomoć Hrv. obrtnička zadruga »Uskok« i dala nam besplatan stan.

Kako su limeni instrumenti bili stari i gotovo neuporabivi odmah se naručilo 8 novih komada. Kako je glazbenika bilo malo, a uprava da bar donekle podigne renome nekoć glasovite senjske muzike, koja je bila jedna od najboljih u Primorju zamolila je sve stare glazbenike u mjestu da nas pomognu u radu. Odaziva nije bilo. Zato se pristupilo učenju podmlatka. Najviše se tu založio predsjednik i kapelnik M. Nell. Rezultat je bio dobar, jer se podmlatkom popunila glazba.

U našem najvećem saniranju stanja Glazbenog društva zadesila nas je katastrofa na Sušaku 9. X. 1930. godine. U istoj je izgubio život jedan naš glazbenik Ivan Glavaš. Tom prilikom glazba je izgubila sve instrumente i zato se zatražila pomoć od banske uprave, koja je senjskoj glazbi dodijelila 20.000 dinara na ime nabave novih instrumenata. Isto tako je glazba dobila od gradske uprave iznos od 6.000 dinara na ime rada.

Kao važna točka koju je sadašnja uprava navela u svome programu bilo je donošenje novih i savremenih pravila. Današnja pravila datiraju još iz 1883. godine. Dužnost je uprave bila, da uz limenu glazbu ima i stalni gudalački orkestar i pjevački zbor. Ovo se nije ostvarilo iz opravdanih razloga.

Gradska glazba 1957. godine

Danas društvo ima preko 25 komada skoro novih limenih i drvenih puhaćih glazbala uz stare koji služe za vježbe. Nabavljene su dvoje gusle i jedan saksofon sa oko 100 kompozicija za limeni orkestar i Jazz-muziku.

Koncem 1932. god. imalo je društvo 104 člana. Kroz ovo vrijeme društvo je priredilo 3 zabave, a glazba je svirala u svima državnima i narodnim svečanostima. Priređivala je nedjeljne poslijepodnevne koncerte. Bila je pozivana i van Senja.« Prema izvještaju tajnika senjska glazba morala je biti osnovana prije 1833. godine.

Senjska gradska glazba postojala je i aktivno djelovala od 1933. do 1943. god. Kroz to vrijeme glazba je učestvovala na svima svečanostima, održavala povremene koncerte u Senju i okolnim primorskim mjestima. Iz tog vremena ne raspolažemo nikakvim društvenim dokumentima i muzikalijama, jer je sve nestalo u požaru nastalom prilikom bombardiranja Senja 1943. god. Tada su onesposobljene za rad društvene prostorije a prestala je svaka aktivnost glazbe sve do oslobođenja 1945. god.

Poslije rata teško je bilo obnoviti rad propalog društva. Nije bilo lako pronaći društvene prostorije i sakupiti potrebne muzikalije i instrumente. Međutim zahvaljujući upornosti i zalaganju nekolicine starih

glazbenika na čelu sa Franom Bašićem i Martinom Nellom obnovljena je stogodišnja senjska glazba. Smrću dugogodišnjeg predsjednika i kapelnika Martina Nella 1953. god. pretrpjela je senjska glazba težak gubitak. Zatim je kapelništvo senjske glazbe povjereno Milivoju Rihtariću, a 1957. god. Vinku Medvedu.

Kroz proteklih 17 godina senjska glazba aktivno je djelovala na širenju muzičke kulture. Ona je učestvovala u svim narodnim manifestacijama, a održala je veliki broj javnih koncerata u Senju i okolici. Također je senjska glazba nastavila i uspjela sačuvati renome jedne od najstarijih gradskih glazbi u zemlji.

Na kraju prikaza historijata društva potrebno je da se navede imena svih dosada poznatih kapelnika, koji su većim ili manjim uspjehom vodili senjsku glazbu kroz proteklih 120 godina. Većina kapelnika senjske glazbe bili su svršeni konzervatoristi, priznati kapelnici i kompozitori. Godine njehova djelovanja u Senju navedene su kronološkim redom premda ima i praznina nastalih uslijed nepotpune dokumentacije. Do 1864. god. ne znamo za imena kapelnika senjske glazbe ali sudeći prema nekim vijestima iz »Narodnih novina« čini se da je senjskom glazbom prvi ravnao dr Božo Klemenčić, koji je ujedno i član utemeljitelj Glazbenog društva u Senju (1842. god.). Prema sačuvanim podacima kapelnici senjske glazbe bili su ovi:

Godina	1842	Božo Klemenčić
„	1864—1874	Hendrich
„	1874	Bozotti
„	1874	Förster
„	1880	Tuček
„	1881	Morelli
„	1882	Müller
„	1884	J. Wensche
„	1884	G. Wego Brož
„	1893—1906	Drago Kukla
„	1906	Karlo Adamić
„	1907	Silvije Grančarić
„	1908	Franjo Sečka
„	1909—1910	Josip F. Rulf
„	1910	Babaček
„	1911—1914	Milan Con
„	1924—1928	Juraj Steich
„	1928—1953	Martin Nell
„	1953—1957	Milivoj Rihtarić
„	1957—1962	Vinko Medved

VINKO ANTIĆ

Tiskarstvo u Senju u XIX i XX stoljeću

U doba obnove pravaštva u Hrvatskom primorju i njegove djelatnosti u toku 70-ih i 80-ih godina XIX stoljeća razvija se na primorskom tlu i tiskarski rad. Tako se poslije senjske tiskare krajem XV (1493—96) i početkom XVI stoljeća (1507—1508) te riječke tiskare početkom istog stoljeća (1530—1531) Hrvatsko primorje ponovno javlja kao nosilac kulturnih htijenja i ciljeva. U tome ono postiže i značajne uspjehe, iako je upravo spomenutih decenija proživljavalo ekonomsku krizu (propadanje jedrenjaka, obustava rada u brodogradilištima, favoriziranje Rijeke poslije nagodbe (1868), počeci iseljivanja u strani svijet, počeci parobrodarstva i turizma). A kulturni procvat Hrvatskog primorja baš u ovom razdoblju, kada je izrazit otpor tuđinskom nasrtanju i živo nastojanje za nacionalnim održanjem, je upravo mnogostruk i obuhvaća školstvo, čitaonice i knjižnice, književni rad i tiskarstvo.

Imajući u vidu spomenuti rad senjske i riječke tiskare potkraj XV i početkom XVI stoljeća, ovdje je zapravo riječ o obnovi štamparske djelatnosti u Hrvatskom primorju. Do te obnove došlo je doduše i prije, već krajem XVIII stoljeća, kada je Čeh Lovro Karletzky dobio dopuštenje i osnovao tiskaru u Rijeci. Ona je štampala i hrvatske knjige i time zadovoljavala ondašnje potrebe Hrvatskog primorja. Međutim poslije nagodbe i otmice Rijeke, poslije razvoja ovoga grada kao »corpus separatum«, mađarskih sve upornijih protuhrvatskih tendencija i gušenja kulturne djelatnosti Hrvata u Rijeci (ukidanje osnovnih škola, ometanje rada riječke hrvatske gimnazije, onemogućavanje hrvatske štampe) Hrvatsko primorje više nije imalo pravog kulturnog žarišta koje bi zračilo i privlačilo u smjeru ondašnjih nacionalnih i kulturnih nastojanja primorskih Hrvata. I tada se nasuprot Rijeci počinju razvijati kao mala kulturna žarišta Kraljevica, Senj i Bakar, a poslije i Sušak, pa u tim gradićima cvate i tiskarska djelatnost.

Prvo je osnovana tiskara u Kraljevici (1873), zatim u Senju (1874) i u Bakru (1877), da se poslije pet godina kraljevička preseli u Sušak (1878). Prema tome, tiskarstvo se sada ne razvija samo u Senju nego i u drugim primorskim gradićima. Ono čak prvo počinje izvan Senja, u Kraljevici, ali se ipak senjsko tiskarstvo u mnogočemu razlikuje i ističe brojem izdanih djela. Ako se tiskarski rad u sva četiri gradića sagleda u cjelini, opaža se da je kraće vrijeme trajao u Kraljevici i Bakru, a

6

duže u Senju i Sušaku, naime sve do prvog svjetskog rata, pa i poslije njega, naročito u Sušaku.

Za ilustraciju tiskarskog rada u Kraljevici i u Bakru evo samo nekoliko podataka.

U Kraljevici se štampa pravaški list »Primorac«, koji izlazi pet godina (1873—1878), prvo kao sedmičnik, zatim dvaput i triput u tjednu, piše o politici i gospodarstvu, a napose o pomorstvu. U kraljevičkoj tiskari su zatim štampana i pojedina djela. U redakciji Ivana Črnčića izdan je »Popa Dukljanina Letopis« (1874), zatim dva prijevoda Ivana Fiamina — »Dobro i zlo« od Pavla Mantagazze i »Kršćanske molitve« od Nikole Tommasea — a u »Zabavnoj knjižnici« prijevod pripovijetke »Kantorčica« češke spisateljice Karoline Svetle. Tiskara je bila i nakladnik ovih izdanja. Izdala je nadalje dvije knjižice Bože Babića, nastavnika nautike i matematike na bakarskoj nautičkoj školi i upravitelja te škole. To su »Mladi mornar ili put brodom od Senja u Trst« (1875) i »Nazivlje korita i jedrilja broda u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku« (1877). U Kraljevici je štampan i jedan udžbenik: »Načela fizike, osnovane na temelju uzdržavanja sile. I dio. Mehanika i Akustika« (1875) od Lovre Borčića, ravnatelja realne gimnazije u Šibeniku. U istoj tiskari štampan je »Koledar i ljetopis bratovšćine hrvatskih ljudi u Istri za 1876«, zatim »Basne« (1876) Matka Laginje, te djelo Milana Grlovića »Abdera-Babylon. Starovjeke slike iz novovjeka grada« (1876) — pretiskano iz »Primorca« — kao i »Moja izpovjed Narodu« (1876) od Milana Makanca — pretiskana također iz »Primorca«. Isto tako u Kraljevici je tiskana »Nova sbirka rado pjevanih hrvatskih pjesama« (1. izd. 1876 i 2. izd. 1877) i zbirka Frana Mikuličića »Narodne pripoviedke i pjesme iz hrvatsko primorja«. Njih je Mikuličić pobilježio u Krasici, Novom, Delnicama i Fužinama. Potkraj 1876. štampan je »Primorski koledar« za 1877. godinu. Iste godine objavljena su u Kraljevici još ova djela: Bourdaloue-ovi »Prebrani govori« u prijevodu Ivana Fiamina i od istog prevodioca drugo izdanje knjižice »Dobro i zlo« od Pavla Mantegazze, te »Kratka katehetika za bogoslovske zavode« od Martina Štiglića. Pripovijest »Baruničina ljubav« Ante Kovačića, prvo štampana u »Vijencu« za 1877. godinu, objavljena je u Kraljevici zasebno 1878. godine.

U susjednom Bakru, u kome je tiskara osnovana 1877. godine, izlaze također listovi. To su polumjesečnik »Galeb« (1878—1879) i humorističko-satirički list »Vragoljan« (1881—1886). Kada se pak sušačka »Sloboda« preselila u Zagreb, početkom 1884. godine, njezine pravaške tradicije pokušao je nastaviti bakarski polumjesečnik »Kvarner«, ali je iste godine prestao. U Bakru su međutim, kao i u Kraljevici, štampana i posebna djela. Od već spomenutog pisca Bože Babića tiskana su dva djela: »Zapovijed brodovnih objava u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku« (1878) i »O čamcu i njegovom upravljanju« (1870). U ovom je gradiću Ambroz Brozović objavio svoje »Rimsko nasljedno pravo« (1878), a Dragutin Hirc čak tri svoja rada: »Putopise« (1878), »Spomenicu na svečanu proslavu stogodišnjice grada Bakra i srebrnoga pira Nj. Veličanstva« (1879) i »Sbirku iz hrvatske Cvietane« (1880). Zaslužni prevodilac pedagoških djela Ivan Širola štampao je ovdje Fénelonovo djelo »Ob uzgoju djevojaka« (1880) i Montaigneove »Misli ob uzgoju djece« (1883). U svescima su izlazila »Čudnovata putovanja Münchhausenova« (1882). God. 1882. tiskana je Ožegovićeva »Rasprava ob obstojećoj porabi staroslavenskog ili glagoljskog jezika pri vršenju svete mise po obredu rimokatoličkom u sdruženih biskupijah senjskoj i modruškoj«, a god. 1883. nautičko-astronomska rasprava Jurja Carića »Nješto o mjesečnih distancah«.

Rad kraljevičke i bakarske tiskare vremenski je kratak, ograničen na nekoliko godina, prve na pet, druge na nešto više, ali je taj rad ipak plodan i značajan, a u kulturnoj povijesti Hrvatskog primorja zauzima svoje mjesto. Crnčićevo izdanje »Ljetopisa« popa Dukljanina, koje je pohvalio i Ferdo Šišić, zatim izdanja Bože Babića, čiji je rad na pomorskoj terminologiji vrijedan pažnje, kako mu je to priznao već Aleksandar Lochmer, naš prvi leksikograf, pa pokretanje kraljevičke »Zabavne knjižice«, na koju se osvrnuo i August Šenoa u »Vijencu«, uz izdavanje periodika — Primorca, Galeba, Vragoljana i Kvarnera — sve to uvjerljivo pokazuje i potvrđuje, da su i Kraljevica i Bakar u rascvatu pravaškog pokreta u Hrvatskom primorju 70-tih i 80-tih godina prošloga vijeka značajna politička i kulturna žarišta.

Druga dva gradića Hrvatskog primorja onoga vremena, Senj i Sušak — drugi zapravo predgrađe Rijeke, ali u počecima svoga samostalnog razvitka — razvijaju se također u kulturnom pogledu uporedo s prvima, naročito Senj, pa u njima izdavačka djelatnost ne prestaje kada se pravaški listovi sele iz Hrvatskog primorja u Zagreb i kada ovaj sve više preuzima ulogu političkog i kulturnog centra svih Hrvata. Naprotiv. Nakladnička i tiskarska djelatnost u Senju se čak još više razvija i traje i poslije I svjetskog rata, kao i u Sušaku, koji je opet u svojevrsnom položaju, pa djelatnost u njemu zavisi od prilika u Rijeci. Poslije sloma Austro-Ugarske i poslije gubitka Rijeke, Sušak se brzo razvija u potpuno samostalan grad, pa je i tiskarski rad u njemu sada razvijen. Tu izlaze novine, časopisi i knjige. No već u pravaško doba — da se ukratko spomene — Sušak je jako središte tiskarske djelatnosti. Ovdje se štampaju osim »Slobode« (1878—1883) i »Hrvatske vile« (1882) također razne brošure i knjige, kojih je od 1878. do 1883. godine izašlo oko trideset. O svemu tome treba međutim posebno pisati.

U okviru ovoga tiskarskog rada u Hrvatskom primorju u spomenuto doba Senj se izdvaja po tome što je, kako je rečeno, taj rad potrajao duže, ali i po tome što su u Senju izašla i značajna književna ostvarenja i što je u samom gradu bio razvijen naučni i književni rad.

Potrebe za štampanjem izvjesnih stvari javile su se u Senju mnogo ranije od osnutka nove senjske tiskare u XIX stoljeću. Neki crkveni šematizmi štampani su u Zagrebu ili Rijeci, kao i izvještaji (programi) senjske gimnazije, koji su izlazili već od 1853. godine. Oni su do 1872. godine štampani na njemačkom jeziku u Zagrebu. Čak i prvi takav izvještaj na hrvatskom jeziku pod naslovom »Izvjestje o kr. velikom gimnaziju u Senju koncem školske godine 1872/3« sa raspravom »Flora senjske okolice« od Viktora Mihailovića tiskan je također u Zagrebu uz naznaku tiskare (Knjigo- i kamenotiskarski zavod Dragutina Albrechta), jer nje u Senju još nije bilo. Ivan Kukuljević u »Bibliografiji hrvatskoj« navodi također neke senjske stvari štampane u Zagrebu. Tako je 1859. tiskan »Ritual ili Obrednik biskupije senjske« od Imbriha Ožegovića, god 1861. »Govor držan na slavnu uspomenu O. Andrije Kačića Miošića u stolnoj crkvi senjskoj prilikom obdržane svečane stogodišnjice« od Ivana Ilaušeka, a god. 1862. »Uspomenica senjskoga odbora vrh. hrv. slav. železničkoga pitanja«. Ove bi edicije vjerojatno bile tiskane u Senju da je postojala štamparija, što ujedno ukazuje da se u Senju osjećala potreba da se razvije i tiskarski rad. S tim u vezi javlja se ime Huberta Lustera, koji je u Senju imao prvo svoju knjižaru, a potom je osnovao svoju tiskaru. S njegovom se tiskarom u Senju obnavlja u novim prilikama tradicija Senja iz kraja XV stoljeća. Obnova takvoga rada počinje 1874. godine, pa je godišnje »Izvješće kralj. velike gimnazije u Senju« tiskano prvi put u sjedištu ove srednje škole. Od tada su izvještaji senjske gimnazije redovno štampani u Senju, osim 1876. i 1918, i to redovno svake godine do početka II svjetskog rata. U tim izvještajima tiskana je do 1914. godine i po jedna rasprava jednog od senjskih profesora, kako je to uostalom bio običaj u ovakvim edicijama i po drugim školama.

Hubert Luster razvio je ubrzo širu tiskarsku djelatnost i njegova je tiskara bila poznata u Senju kao »Lusterija«, pa se to ime poslije upotrebljavalo uopće za svaku tiskaru. No njegova tiskara nije bila jedina u Senju. Pored nje radila je i tiskara Marijana Župana, ali se Lusterova ipak najdalje održala i izdala je najveći broj knjiga i brošura. Poslije Lustera spominju se u Senju kao vlasnici tiskare Ivo Hreljanović, T. Devčić, Josip Smetana, Krmpotić i Vukelić te I. Nell. Da je tiskarski rad u Senju bio razvijen potvrđuje i to što su neka zadarska izdanja tiskana u Senju. Tako je nekoliko godišta kalendara »Svačić« tiskano u senjskoj tiskari (1904, 1905, 1907, 1908, 1910) kao i »Gospodarski i Vinogradarski kalendar« Stanka Ožanića u izdanju Hrvatske knjižarnice u Zadru (1907, 1908, 1909). I »Prvo predavanje« Marcela Kušara u brošuri »Pučka knjiga Matice Dalmatinske« štampano je u Senju (1897), kao i brošura Tome Matića pod naslovom »Hrvatska svijest u starih Zadrana« (1903).

Od periodičnih izdanja u Senju su pored gimnazijskih izvještaja štampani i kalendari — Uskok, Velebit — i listovi »Radiša (1875). »Vragoder« (1875), »Novi prijatelj Bosne« (1888—1889, 1894—1896), »Službeni vjesnik biskupije senjske i modruške ili krbavske« (1916 i dalje). U Senju su o mesopusnim danima izlazili također prigodni listovi pod raznim imenima (Metla i škavacera, Pokladni »Markovi konaci«, Čakule). Službeno glasilo Lječilišnog povjerenstva u Crikvenici prije I svjetskog rata pod naslovom »Crikvenica. Kupališni vjesnik i izkaz gostiju« (na hrvatskom, mađarskom, njemačkom i češkom jeziku) štampan je također u Senju. Međutim senjski polumjesečnik »Nehaj«, koji je izlazio 1906. i 1907. godine, nije štampan u Senju nego u Dioničkoj tiskari u Rijeci.

Mnogo je opsežniji međutim rad senjskih tiskara na štampanju raznih brošura, knjiga i rječnika. U tome Senj prednjači. Gotovo svake godine u Senju je tiskano neko djelo. Bibliografija tih izdanja, kada jednom izađe, pokazat će najbolje tiskarsku djelatnost u Senju od 1874. do 1914. godine, a u manjoj mjeri i u vrijeme stare Jugoslavije. Ovdje ćemo se osvrnuti samo na neka značajnija izdanja.

Mijat Stojanović štampao je u Senju nekoliko svojih djela; »Uzorni ratar kakovi bi imao biti« (1875), »Zabava i pouka za našu domaću mladež« (1877) i »Šala i zbilja«. Sbirka narodnih pripoviedaka sa tri dodatka: »Narodne poslovice«, »Narodne zagonetke« i »Putopisnica« (1879). Ovom školskom nadzorniku pridružio se još jedan pedagoški radnik i u Senju štampao svoj udžbenik. To je bio učitelj Vinko Bek, koji je sastavio i izdao u nakladi Huberta Lustera »Zemljopis u trećem razredu pučke škole« (1885). Već spomenuti pedagog i pisac Božo Babić, čija su djela štampana u Kraljevici i Bakru, tiskao je u Senju »Pomorski rječnik ili nazivlje za brodarenje po moru« (1901). I Brozo Brozović, koji je u Bakru tiskao svoje »Rimsko nasljedno pravo«, javlja se u Senju svojim djelom »Ljepota povod strahota« (1882), pripoviješću napisanom po Homeru. Ovdje se također štampa »Hrvatsko narodno blago«, zbirka hrvatskih narodnih pjesama i pripovijedaka iz Bosne i Hercegovine (1888), koje je sabrao Njegoslav Dvorović. Prigodan govor Ivana Ilauševa o Mirku Ožegoviću prilikom otkrića spomen ploče pretiskan je u zasebnu knjižicu iz gimnazijskog izvješća (1881). Sličnih izdanja bilo je više. Sva pokazuju kako je tiskarska djelatnost u Senju bila u ono vrijeme raznovrsna.

U Senju su tiskani i rječnici. Tako je poznati leksikograf Dragutin Parčić, koji je svoj »Rječnik hrvatsko-talijanski« štampao u Zadru (1. izd. 1858, 2. izd. 1874, 3. izd. 1901), kao i 1. izdanje svoga »Rječnika talijansko--slovinskoga (hrvatskoga)« (1868), 2. izdanje ovoga posljednjega djela tiskao u Senju u nakladi Huberta Lustera (1887). Već je spomenut i Babićev »Pomorski rječnik...« štampan u Senju. Ali značajnije je štampanje Lochmerova rječnika. Aleksander Lochmer štampao je prije toga u Senju »Gramatiku engleskoga jezika za školu i samouke« (1889) i »Englesku čitanku sa zbirkom engleskih trgovačkih listova za mlade pomorce i za školu s obilnim hrvatskim tumačem« (1899), a onda je u nakladi Iva Hreljanovića tiskan i njegov opsežni »Englesko-hrvatski rječnik« (1906). Lochmerov rječnik predstavlja značajno dostignuće naše leksikografije. To je potvrđeno i u naše dane. Kada je zagrebačka »Zora« izdala 1956. »Englesko-hrvatski rječnik« dr Rudolfa Filipovića, pisao je o njemu Antun Šoljan (Narodni list, 4. kolovoza 1956, str. 6) i rekao da smo za engleski jezik »već vrlo rano imali relativno vrlo solidan rječnik«, a to je rječnik Aleksandra Lochmera, koji je počeo izlaziti u Senju koncem prošlog stoljeća (u svescima). O tom rječniku Šoljan je dalje rekao ovo: »pored svih svojih nedostataka (pomanjkanje fraza, nestručna fonetska transkripcija), taj je rječnik dugo ostao naše najbolje i najpouzdanije djelo na tom području. Moglo bi se reći — sve do danas. Svi rječnici izdani u razdoblju između Lochmera i ovog velikog Filipovićevog rječnika mnogo su slabiji, nepotpuniji, nestručniji ili premaleni, da bi se o njima moglo ozbiljno suditi«. No ovo djelo nije samo vanredan uspjeh Aleksandra Lochmera nego i uspjeh senjske tiskare Iva Hreljanovića, koja je mogla prije više od pola stoljeća dobro odštampati i ovakvo djelo.

Među prevodiocima, čiji su prijevodi štampani u Senju, javlja se također Ivan Širola, već spomenut među izdanjima bakarske tiskare. Širola je naime objavio u Senju svoj prijevod Molijerova »Škrca« (1887) i »Nekoje misli o uzgoju« od J. Lockea (1890). U Senju su također štampane novele Henrika Zschokkea (1876) u prijevodu Josipa Valentića. I veliko povijesno djelo od P. G. Molmentia »Poviest Venecije u životu privatnom od njezina osnutka do propasti republike« tiskano je u Lusterovoj tiskari (1888). Prijevod je pripremio profesor Ivan Rabar (rođen u selu Vladići općine Kanfanar, 1851) dok je službovao na gimnaziji u Osijeku, a u predgovoru svoga prijevoda hvali tiskaru, za koju veli: »Liep i čitljiv slog, kaošto i ukusna oprema, služi na čast tiskari poduzetnoga nakladnika gosp. Lustera«.

Među značajna senjska izdanja spada također i zbirka narodnih pjesama pod naslovom »Hrvatske narodne pjesme (čakavske)«, koje je sakupio Stjepan Mažuranić »po Primorju i po Granici«, kako sam kaže. Mažuranić je još kao učiteljski pripravnik počeo sabirati narodne pjesme, pa ih izdao već 1876. dok je bio učitelj u Grižanima. Njegova zbirka izašla je 1880. u drugom izdanju, a god. 1907, kada je Mažuranić bio ravnatelj škole u Sušaku, izašlo je treće popunjeno izdanje ove zbirke.

U Senju nisu međutim tiskana samo pojedina djela, koja su već spomenuta, pa čak i roman »Fiškal« (1882) Ante Kovačića, nego se je u tom gradu razvio i kulturno-književni rad, a sami pisci našli su svoje prve nakladnike među senjskim tiskarima. To je posebna značajka Senja i njegove tiskarske djelatnosti u spomenutom razdoblju. Na kulturnom polju istakla su se tada dva senjska gimnazijska profesora. To su Mile Magdić i Ivan Radetić. Rad ovih pisaca bio je već tada objavljen zahvaljujući upravo razumijevanju senjskih tiskara kao nakladnika. Tako je u Senju štampana Magdićeva »Topografija i poviest grada Senia« (1877), a isto tako i djela Mateše Kuhačevića, hrvatskoga pjesnika XVIII vijeka, koje je pripremio za tisak spomenuti Mile Magdić i napisao mu predgovor o životu i radu pjesnika. U Senju su izašla također dva veća rada profesora Ivana Radetića. Radetić je ranije objavio u izvještaju senjske gimnazije raspravu »Rezultati jezikoslovnoga izpitivanja u pogledu staroslovenskoga i hrvatsko-srbskoga genitiva« (1871), i to dok se je izvještaj još štampao na njemačkom jeziku, zatim »Nekoliko rieči o Maruliću i njegovoj školi« (1877) surađivao je u zagrebačkom »Vijencu« (1875. i 1876), a u Akademijinom »Radu« objavio je raspravu »O dativu u slovenštini« (knj. 21, Zagreb 1872). Bio je dakle već dobro poznat kad

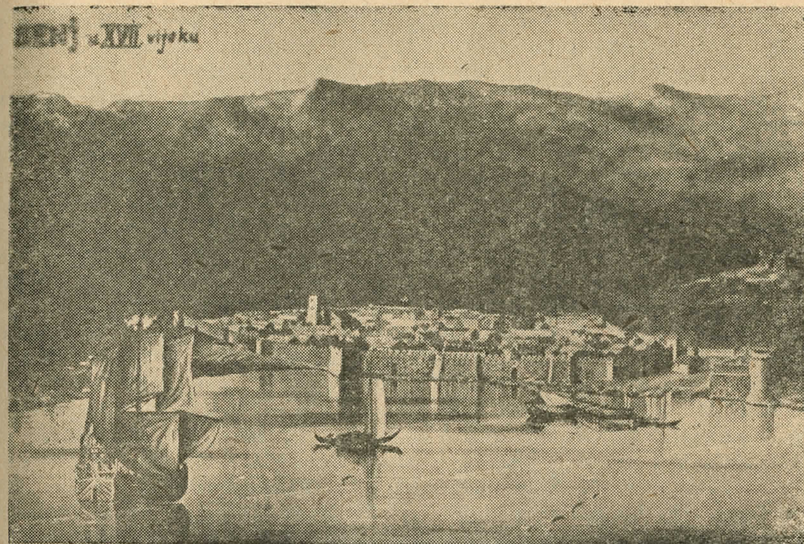
mu je u Senju izašlo prvo veće djelo. To je »Pregled hrvatske tradicionalne književnosti« (1879) u nakladi Lustera. Kasnije, istom 1896. godine, u Senju je štampan drugi oveći Radetićev rad pod naslovom »Predavanja o knjizi staroslavenskoj«, ovaj u nakladi Iva Hreljanovića.

Veliko razumijevanje bilo je i za mlađe, nepoznate pisce, rođene Senjane. Tako su prvenci Vjenceslava Novaka i Silvija Strahimira Kranjčevića tiskani u Senju. Mladi Vaclav Novak — doduše o svom trošku — objavio je 1881. godine kod Lustera »pripoviest iz bosanskoga života« pod naslovom »Maca«. Veći značaj je međutim imao prvenac Silvija Strahimira Kranjčevića, njegova prva zbirka pjesama »Bugarkinje« (1885), koju je o svom trošku izdao tiskar Marijan Župan.

Poslije ovih književnih djela štampana su u Senju i neka druga. Josipu Draženoviću, koji nije rođen u Senju, ali je tu živio, štampane su prvo »Iskrice« (1887), a šest godina kasnije (1893) »Crtice iz primorskoga malogradskoga života«. Oba su djela izišla u nakladi Lustera. U tiskari T. Devčića štampana je »Trilogija Petar Svačić« (1903) senjskoga profesora Krsta Pavletića pod pseudonimom Pavla Krstinića.

Osim ovih naučnih i književnih djela u Senju su do I svjetskog rata tiskane razne brošure, pravila raznih društava, razni statuti i pravilnici. Godine 1902. tiskan je na hrvatskom i njemačkom jeziku »Vodič po Senju i Okolici. Führer durch Zengg u. Umgebung« sa slikama. Isto tako štampani su i razni izvještaji.

Ova opsežna tiskarska djelatnost, značajna u kulturno-književnom pogledu, trajala je međutim samo do I svjetskog rata. U tiskarstvu Hrvatskog primorja onoga doba zauzima svakako dolično mjesto. Pisci nekih knjiga bili su onda poznata imena, a neki su i ostali dobro poznati u povijesti hrvatske književnosti, kao Vjenceslav Novak, S.S. Kranjčević i Josip Draženović. Sve je to učinilo grad Senj značajnim tiskarskim središtem u drugoj polovini XIX i početkom ovoga stoljeća ne samo u Hrvatskom primorju nego u cijeloj Hrvatskoj. To međutim više nije ostalo poslije I svjetskog rata, u doba stare Jugoslavije. U Senju i dalje postoji tiskara, ali ona štampa samo tiskanice, pravila, pravilnike, male prospekte i prigodne mesopusne listiće. Nema više književnih djela sa oznakom senjske tiskare. To isto vrijedi i za razdoblje poslije II svjetskog rata, kada Senj i nadalje ima tiskaru, ali koja više nema onog značaja kao nekadašnja »Lusterija«. U izmijenjenim prilikama Senj nije više tiskarsko središte kao u XIX stoljeću, kao što to nisu ni Kraljevica ni Bakar. Takvo je središte između dva rata još Sušak, a tada dobiva tiskaru i Crikvenica, gdje je štampana prva zbirka pjesama Draga Gervaisa (1929), knjiga Mate Dvorničića »Lišće moga granja« (1933) i knjiga crtica u čakavskom narječju Ivana Lončarića Papića pod naslovom »Paćuharije« (1933), pored izvještaja, govora i pravila. I u Crikvenici postoji tiskara poslije 1945. godine, kao i u Senju i u Sušaku, ali su one pretežno trgovačkog značaja, a izdanja naučnog i književnog sadržaja štampaju se u Rijeci. Prema tome, razdoblje tiskarstva u Senju, kao i ono u Kraljevici, Bakru, Sušaku, pa i u Crikvenici, kada su štampana i naučno-književna djela u tiskarama ovih mjesta, pripada prošlosti. Međutim ta prošlost primorskih tiskara s njihovim raznovrsnim izdanjima, među kojima ima i značajnih za našu nauku i književnost, je svjedok o nastojanjima i uspjesima Hrvatskog primorja na kulturnom polju. Ova kulturna baština je malo poznata sadašnjem pokoljenju, ali bi mogla postati živa i korisna za muzeje i izložbe u ovim istim mjestima, koja su danas poznata kao turistička, koja posjećuju mnogi turisti, a koji bi vjerojatno rado i s pohvalom upoznali kulturno blago ovoga kraja na putu do današnjice. A Senj ima u tom pogledu mnogo da pokaže, što će samo pridonijeti da posjetioci sa više lijepih utisaka i saznanja napuste i pamte ovaj grad ispod velebitskih visova.

PAVLE ROGIĆ

Senjski uskoci u svjetlosti suvremenog talijanskog „Anonima"

U vezi sa širenjem turske vlasti u zapadnim krajevima Hrvatske grad Senj u Hrvatskom primorju dobiva sve veću važnost kao granična tvrđava i kao sjedište krajiške kapetanije, koja treba da postane brana turskom napredovanju dalje za zapad. Godine 1527, iste godine kad je Senj cetinskim izborom došao pod vlast Habsburgovaca, postaju Turci gospodari Krbave, a godinu dana kasnije i Like. Oni uređuju lički sandžak, tj. posebno područje, koje je osim Like i Krbave obuhvaćalo i sjevernu Dalmaciju do rijeke Krke. Kad je 1537. godine pao Klis, sva današnja Dalmacija (osim dalmatinskog primorja, koje je bilo pod mletačkom vlašću) od Velebita do rijeke Cetine pada u turske ruke. Kako je Klis već otprije pripadao pod senjsku kraišku kapetaniju, branioci kliški presele se u Senj, i njihovim dolaskom otvara se jedno neobično razdoblje u historiji grada Senja, neobično ne samo kao afirmacija naše vitalnosti i snage u tim najtežim danima borbe za opstanak u našoj historiji, nego

i kao osamljena pojava u povijesti evropskih naroda novoga vijeka, kad šaka hrabrih ljudi stupa u borbu sa dvije tada najveće sile u Evropi, s turskim carstvom i Venecijom. Kliški uskoci (najprije su se zvali pribegi, prebegi, a onda uskoci, jer su uskočili pred Turcima) postadoše branioci grada Senja, i oni sačinjavaju sa svojim potomcima nešto više od osamdeset godina (1537-1617) gradsku posadu. Prvobitni broj povećao se s vremenom novim pridošlicama i bjeguncima iz Dalmacije, Istre, svih naših otoka, čak iz Italije (venturini), i svi oni s domaćim Senjanima postadoše osnivač čuvene i smione uskočke mornarice. Po nacionalnoj pripadnosti, pored pretežnog broja Hrvata bilo je među uskocima i Srba i Talijana. Kako se tada na granici hrvatsko-turskoj neprestano ratovalo, život uskoka u Senju ispunjen je bio stalnim ratovanjem, bilo da su išli kopnom preko Vratnika i Senjskog bila u tursku Liku, bilo da su se prebacivali na svojim malim brodicama u Dalmaciju sve do Dubrovnika i Boke Kotorske, iskrcavali se na kopno, zalijetali se neki put duboko u unutrašnjost zemlje, koja je bila pod turskom vlašću i vraćali se s bogatim plijenom u Senj. Hrabrost i smionost tih neobičnih pothvata ovjekovječila je i narodna pjesma, a junaci tih pjesama ĐURO SENKOVIĆ, IVO SENJANIN, TADIJA SENJANIN i JURE DANIČIĆ divni su primjeri junaštva i viteštva u najplemenitijem smislu riječi. Iz uskočke historije crpao je i naš Šenoa inspiraciju za snažnu svoju povjesticu Vinko Hreljanović, a da ne govorimo o njegovoj popularnoj pripovijesti »Čuvaj se senjske ruke«.

Kako je 16. i 17. vijek ispunjen velikim ratovima između Austrije i Venecije s jedne strane i Turske carevine s druge strane, postali su i uskoci silom prilika faktor tadašnje međunarodne ratne politike. Dok je Venecija bila u ratu s Turcima (1537-1540 i 1570-1573) uskoci su učinili Veneciji mnogo dragocjenih usluga, vodeći gerilsko ratovanje s turskim graničnim posadama, ali kad se Mlečani izmiriše s Turcima, došlo je brzo do sukoba između uskoka i Venecije. Uskoci su napadali i plijenili turske trgovačke lađe, koje su plovile po Jadranskom moru, a od toga nisu odustali ni onda, kada su mletačke lađe prevozile tursku trgovačku robu. Sultan Sulejman zaprijetio je Veneciji, da će u Jadransko more otpremiti jaku tursku flotu radi zaštite trgovačkih brodova, i sukob je tada postao neizbježiv. Kad su Mlečani poslije nesretnog boja kod Klisa 1596. kao pomagači turski na ružan način pobili sve one uskoke, koji su se sklonili na njihovo područje, uskoci počinju da vode protiv Mlečana pravi osvetnički rat, napadajući ih na kopnu i na moru i ne pitajući, tko se nalazi na njihovim lađama i čija se roba u njihovim lađama prevozi. Oni su to radili s tolikim uspjehom, da sva pomorska sila mletačka nije mogla da ih savlada. Mlečani su tada razglasili svuda u svijetu, da su uskoci ubični gusari i morski razbojnici.

U uskočkom ratu (1615-1617) uskoci dopriješe do same Venecije, a ratne su se operacije uglavnom vodile oko Slovenske Gorice i Gradiške na Soči. Na ratnoj pozornici u tom ratu osim mornarice španjolskog kralja kao saveznika Habsburgovaca i flote turskog sultana kao saveznika Venecije, sudjelovali su i pripadnici drugih naroda srednje i zapadne Evrope, boreći se kao plaćenici na jednoj ili drugoj strani. Uskočko je pitanje u vezi s tim događajima došlo u središte tadašnje me-

Slika Senja iz XVI stoljeća

đunarodne politike, i ni o jednom pitanju iz naše historije nemamo toliko diplomatskih isprava i izvještaja, u prvom redu mletačkih diplomatskih predstavnika i papinskih nuncija, koji nam pružaju dragocjenog gradiva za proučavanje uskočkog pitanja u svjetlosti tadašnje evropske politike.

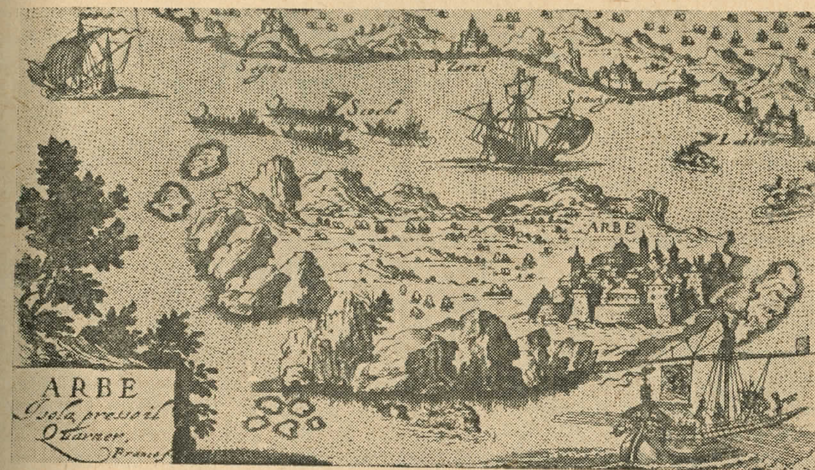
Podgorski kanal početkom XVII stoljeća. Mletačko brodovlje progoni senjske uskoke.

Pored mnogobrojnih diplomatskih dokumenata, od kojih je veliki dio štampan u edicijama naše Akademije (cf. 2. knjigu Starina Jugoslavenske akademije i Monumenta Uscocchorum I-II, gdje je u redakciji prof. K. Horvata štampano oko 1.200 raznih isprava), napisane su i štampane na talijanskom jeziku i dvije knjige, kojima su autori bili suvremenici. Jedno je »Historia degli Uscocchi« zadarskog nadbiskupa Minucija Minuci, u kojoj su obuhvaćeni događaji od 1613. godine, a druga je »Suplemento dell historia degli Uscocchi« Paola Sarpija, poznatog teologa konzulenta mletačke vlade u njezinu sporu s Vatikanom, koji opisuje događaje od 1602. do uskočkog rata. Jedan i drugi su u službi Venecije i ljuti su protivnici uskoka. Mržnja protiv svega, što se tiče uskoka, ne poznaje granica kod te dvojice crkvenih prelata.

Pored mnogobrojnih diplomatskih dokumenata, od kojih je veliki d'o rukopis, što ga je napisao jedan Talijan, suvremenik Minucijev i Sarpijev, kome je bilo vrlo dobro poznato, što su ta dvojica pisali o uskocima. Taj je Talijan bio rodom iz Ferma, iz pokrajine Ascoli-Piceno, i on je svoj anonimni rukopis pisao, da o uskocima iznese pravu istinu. Autor je po svoj prilici zbog toga i ostao anoniman, jer u to vrijeme nije bila mala opasnost braniti ono, što je Republika sv. Marka tako oštro i žučljivo napadala. Istina, anonimnost piščeva traži, da njegove tvrdnje primamo oprezno i s rezervom, ali ako se njegovo pisanje u svim važnijim stvarima podudara s ispravama, koje su štampane u izdanju naše Akademije, onda moramo našem Anonimu pokloniti punu vjeru i u onim detaljnim opisima života i navika naših uskoka. Naš se rukopis do godine 1876. nalazio u obiteljskom arhivu Strozzi u Firenzi, i te je godine postao državno vlasništvo. Franjo Rački, koji je stekao velikih zasluga u skupljanju izvora za hrvatsku povijest, pribavio je ovjerovljeni prijepis rukopisa i štampao ga u 9. knjizi Starina Jugosl. akademije, str. 174 do 256.

Kako iz samog rukopisa saznajemo, naš se Anonim rodio 1558. godine u Fermu. Kako je njegov stric imao razvijenu trgovačku radnju u Rijeci, došao je kao šesnaestogodišnji mladić, da pomaže stricu u radnji. Po trgovačkom poslu odlazio je često ne samo u Italiju, u Fermo, Veneciju i Firenzu, nego je obilazio i naše krajeve, naročito Hrvatsko i Dalmatinsko primorje i susjedne otoke. Kako je u našim stranama živio punih 47 godina, naučio je hrvatski jezik, upoznao se s mnogim našim ljudima i s običajima našeg naroda. Iz njegova rukopisa vidimo, da je dolazio u Senj po trgovačkom poslu i kao opunomoćenik Vatikana, noseći u Senj pomoć papinu u novcu, koja se o Božiću preko senjskog biskupa dijelila uskočkoj sirotinji. Anonim je napisao svoj rukopis u obliku dijaloga, u kome pita Antonio, a odgovara Giovanni. Pitanja Antonijeva sadržavaju ponajviše Minucijeve i Sarpijeve tvrdnje o Uskocima, njihovoj prošlosti, njihovoj ćudi, načinu života i ratovanja, a odgovori, koje daje na ta pitanja Giovanni, a to je sam autor rukopisa, pouijaju te tvrdnje i iznose o uskocima pravu istinu, koja se osniva na autopsiji, tj. ličnom poznavanju kralja i ljudi, o kojima se govori.

Motivi, koji su našeg Anonima potakli, da piše svoj rukopis vide se najbolje iz samog predgovora. Odmah u početku kaže, da mu rat, što su ga Mlečani vodili u Furlanskoj protiv nadvojvode Ferdinanda, pod izlikom da oslobode svoja mora od uskočkog pustošenja, pruža gradivo da

Podgorski kanal početkom XVII stoljeća
Uskoci napadaju mletačko brodovlje

opiše »con verita« običaje i način života uskoka u gradu Senju. On taj posao želi da izvrši, jer su mnogi pripisivali uskocima djela, koja su »dalla nature molto diferente«. Zbog lažnog izvještavanja mnogi su ljudi u Italiji i drugdje vjerovali, da su uskoci po svojoj prirodi divljaci, da oni samo kradu i pljačkaju, da misle samo o tome, kako će gusariti na moru, otimati na kopnu i ubijati, a sve to nije istina, i to su nepravde, koje pošteni ljudi ne mogu da podnesu. Našem se Anonimu činilo, da je pravo i pošteno, da se napiše istinita povijest uskoka, da se opišu njihove životne navike i njihovo vjersko vladanje, jer će se tako pružiti svijetu prava istina o njima. Stoga je odlučio da to napiše u obliku razgovora, da se prava istina najbolje i najlakše shvati. Svoj predgovor završava riječima: »Nikakav drugi interes nisam imao pišući o ovom predmetu osim poštovanja prema istini, jer sam kao dobro obaviješten čovjek imao dovoljno prilike, da crpim pouzdane vijesti, lišen svake druge strasti.

Na prvo pitanje u svom dijalogu pisac daje točan topografski opis grada Senja, njegovih bedema, kule Šabac (teško oštećene u posljednjem ratu), za koju kaže »che in lingua turca et illirica vuol dire cosa ammirabile et augusta«, spominje tvrđavu Nehaj i objašnjava, da to ime u talijanskom jeziku znači »non ho paura di nessuno«. U gradu Senju živi tada gotovo 4.000 stanovnika »da varie nationi et da Scochi«, a među njima je bilo talijanskih trgovaca, naročito iz Firenze, i naš Anonim ističe, da je vidio u kućama i na grobnicama grbove mnogih plemićkih porodica kao Strozzi, Salvati, Pasquini, Giacomini, Altoviti i druge. Senj je u to vrijeme bio trgovačka izvozna luka, »scala d'Ungheria«. Prelazeći zatim na historiju uskoka Anonim tumači njihovo ime (»saltatori o corritori«,) ističući oštro razliku između uskoka i venturina. Spominje uskočkog vojvodu Đuru Daničića, čovjeka velikog ugleda i junaka, čije ime

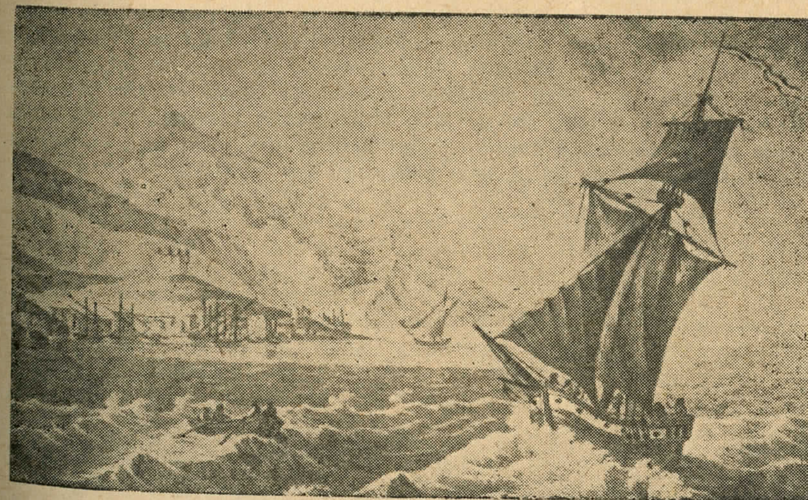
bijaše Turcima strašno kao nekada Skenderbegovo. Zbog hrabrosti uskočke i Daničićeve nastala je među Turcima poslovica »cosi Iddio vi guardi dalle mani de Segnani«. Opširno i živo priča se, kako su Dubrovčani na vjeri ubili Đuru Daničića i sedam uskočkih vojvoda i kako su im se uskoci zbog toga strašno osvećivali punih 25 godina. Odmazda je od strane uskoka bila uzela toliko maha, da je na molbu Dubrovčana morao posredovati sam papa Grgur XIII, kad je sin Daničićev, Đuro Daničić ml., koji je naslijedio u vojvodstvu svoga oca, sa svoja dva brata i s nekoliko uskočkih vojvoda boravio u Rimu.

U živom pričanju opisuje se način uskočkog ratovanja, zanimljive epizode, u kojima nas iznenađuje uskočka smionost, snalažljivost i ratna lukavost, pri čemu se gdješto upleću poredbe i reminiscencije iz antičke prošlosti, iz čega možemo zaključiti, da je naš Anonim bio obrazovan čovjek. Te su nam epizode to dragocjenije, što je za neke od njih pisac rukopisa znao iz neposredne blizine, pa ih donosi kao pravu modernu reportažu. Tako je npr. opisan događaj iz 1604. godine, kad je mletački general Gabrielli sa četiri galije i više naoružanih brodova iznenadio deset uskočkih brodica i deset baraka, natovarenih mesom od stoke, što je uskoci zaplijeniše na turskom zemljištu u okolici Šibenika i Skradina. Uskoci su istina morali ostaviti veći dio plijena, ali su se izvukli iz najveće opasnosti na neobično vješt način i po najvećoj buri umakli s ostatkom plijena u Senj. Čim su iskrcali plijen u Senju, krenuli su put Osora i u zasjedi iznenadili mletačku fregatu, koja je sa Brača prenosila u Veneciju 40.000 dukata gotovine. Uskoci zaplijeniše novac i narediše kapetanu, da se vrati u Zadar s porukom generalu Gabrielliju, da su se oni naplatili za meso, koje im je oduzeo kod Ugljana. Naš je Anonim baš tada bio u Zadru, kad se sve to dogodilo, vidio je fregatu, kad je otplovila iz Zadra i kad se dva dana kasnije vratila poslije svoga susreta s uskocima kod Osora.

Koliko je izlaganje našeg Anonima živo i puno dramatskih opisa, neka nam posluži i ovaj između više primjera iz uskočkog rata. Opisujući prvi ozbiljniji okršaj kod San Servola, posjeda tršćanskog biskupa Ursina Bertija, u kome je poginulo oko 200 mletačkih vojnika, a gotovo toliko se podavilo bježeći prema moru, da se spasu na mletačkim galijama, naš Anonim daje zanimljivu karakteristiku zapovjednika mletačke konjice, Benedetta da Lezze, sina senatora Giovanija da Lezze, mladića bez ratnog iskustva,, ali silovitog (giovane poco pratico ma furibondo). Prije početka boja kapetan Fabio Gallo upozorio je svoga zapovjednika, da su njihove snage slabije i da je njihov položaj opasan, pa da bi trebalo, da se na vrijeme povuku na sigurniji položaj, ali mu je da Lezze kratko i samosvijesno odgovorio: »Tko se boji neka ostane kod kuće« (che ha paura, stia a casa). Kad je puk došlo do gustog, mladi zapovjednik, koji je mislio, da je borba s uskočkim protivnikom isto što tučnjava na kojemu od mostova u Veneciji, dovikne kapetanu Gallu isto tako kratko: »Preporučujem Vam čast Republike i svoju!« i podbode konja, da ga više nije bilo moguće zaustaviti. I sad naš Anonim duhovito i zajedljivo nastavlja: »Taj konj, bježeći sa svojim jahačem, zaleti se u more s takvom silinom, da bi se gospodar njegov bio udavio u moru, da ga nisu spasli s jedne galije, i to tako, što su ga zgrabili za šiju i izvukli na lađu. Da je galija slučajno bila prebacila most na obalu, konj bi s jahačem dospio na palubu. Siromah kapetan Gallo našao je smrt u borbi zajedno s većim dijelom svojih vojnika. A kad već govorim o plemiću da Lezze, produžuje Anonim, ispričat ću do kraja priču, koja će izazvati smijeh, da upoznate pravu prirodu tadašnjeg mletačkog plemstva. Ja sam vidio jedno jutro u dvorištu njegove palače mnoge mlade plemiće njegovih godina, šta više i neke starije, koji su došli, da ga zagrle čestitajući mu: »Sretno se povratio, brate!«

U uskočkom ratu mletačka je flota 29. kolovoza 1615. zauzela na prepad Novi Vinodol. Tom prilikom osvajači počiniše među pučanstvom pravi pokolj, kao što pored drugih izvora, svjedoči i izvještaj nuncija Paravicina, poslan u Rim kardinalu Borghese. Suvremeni mletački pisci kriju to nedjelo mletačke vojske, tvrdeći da je poginulo samo 20 domorodaca. Naš Anonim govoreći o tome bilježi, da osvajači u gradu »nisu praštali ni spolu, ni godinama starosti, ni crkvama«, a ta kratka konstatacija i suviše rječito govori o tom krvavom događaju.

Uskoci su najviše došli na glas sa svoje »flote«. To su bile male brodice, po veličini i nosivosti otprilike kao današnje bracere, ali naročitog tipa, koje su se pokretale na vesla i jedra. S takvim brodicama, na kojima je moglo biti 10 do 30 ljudi, uskoci su vješto manevrirali na pličinama i po najužim kanalima, uvalama, i dragama, gdje vel'ke i teške mletačke galije i fregate nisu mogle prići, da se ne nasuču. Svoje brodice mogli su uskoci u potrebi izvući na kraj ili potopiti, kao što se to i danas radi s manjim plovnim objektima. Koliko je bilo potrebno hrabrosti i dovitljivosti, da se s takvim brodicama zarobe brze mletačke fu-

Senj na početku XIX stoljeća

ste i teške galije, na kojima je bilo topova, mušketa i brojna posada! Sve je zavisilo o brzini i smjelosti. Veliki neprijatelj uskočki, zadarski nadbiskup Minuci, s bolom priznaje u svojoj Historiji, da su Uskoci imali »pogodne i vjetrove, i more, i đavole«. Uskoci su imali i svoju dobro uređenu obavještajnu službu. To u bili tajni prijatelji ili jataci po otocima i kopnu, koji su im davali znakove, noću vatrom, danju dimom, o kretanju trgovačkih i ratnih mletačkih brodova, a te znakove razumjeli su samo uskoci.

Za nas danas imaju naročitu važnost opisi uskočke nošnje i običaji. Naš Anonim pruža nam o tom dragocjenih podataka. Ratnički život sa svim svojim grubostima i okrutnostima u protivnosti je sa skromnošću i čistoćom uskočkog porodičnog života. Uskoci su od svojih suverena neredovito dobivali svoju zlehudu plaću, i naš Anonim izrijekom spominje, da je češće vidio, kako carski povjerenici isplaćuju uskocima zaostalu plaću za 20, 30, čak i 40 mjeseci unatrag. Događalo se, istina, kad su to ratne potrebe iziskivale, da su povjerenici isplaćivali i unaprijed plaću ali se tada uskok morao zadovoljiti, da u gotovu novcu primi samo trećinu ostale dvije trećine morao je primiti u trgovačkoj robi. Povjerenici su s tim novcem špekulirali, tj. novac su zadržavali za sebe, a robu su uzimali na dugoročni kredit i uskocima zaračunavali 3% na kupovnu cijenu. Uskoci su na to morali pristati, jer ih je nagonila nužda i siromaštvo. Isto su tako morali često odvajati najdragocjenije predmete iz svog plijena kao poklon kapetanu u Senju, carskim povjerenicima i visokim dostojanstvenicima na carskom dvoru. Skupocjene sablje, pravi istočnjački ćilim, skupe tkanine i krzna, nojeva pera i slično primili su rado utjecajni carski savjetnici.

Ne dopušta nam prostor, da opširnije iznesemo i druge zanimljive pojedinosti iz našeg rukopisa. Istina, u njemu ima i naivnosti, na pr. o buri, koju uskoci mogu izazvati kad god hoće, o rudnom bogatstvu u okolini Senja, ali je to razumljivo za vrijeme, u koje je rukopis pisan. U cjelokupnosti svojoj, međutim, rukopis našega Anonima i po načinu pisanja i po sadržaju zaslužuje, da se prevede na hrvatski jezik i tako postane pristupačan široj čitalačkoj publici. Ističemo, vrijednost rukopisa naročito je u tom, što ga je u objektivnom i prijateljskom duhu prema istini i uskocima napisao jedan Talijan u vrijeme, kad je mržnja protiv uskoka bila na talijanskon poluotoku tako raširena.

ANTE GLAVIČIĆ

Stara uskočka pjesma iz Senja

„RANO RANE SENKINJE DIVOJKE"

Iz vremena senjskih uskoka sačuvale su se do danas među Senjanima dvije narodne pjesme »Široka Kuntrado« i »Rano rane Senjanke divojke». Takvih pjesama u prošlosti (XVI-XX st.) bilo je više i pjevale su se u Senju, Krajini i Podgorju u onim teškim i sudbonosnim vremenima. Neke od njih su do danas potpuno zaboravljene i nepoznate najstarijima Senjanima.

Ovdje je jedna sačuvana uskočka pjesma, koja je od svog prvotnog oblika i ljepote narodnog melosa izgubila mnogo na originalnosti, ali ona i danas nakon tri stoljeća u nama budi pažnju zbog sadržaja i načina na koji se pjeva. Prema pjevanju Blaža Glavičića zapisana je 1956. godine. Donosimo je u cjelosti i bez ispravaka.[1]

Bezimeni narodni pjesnik negdje sredinom XVII st. ispjevao je ovu pjesmu »Rano rane Senjanke divojke«. Kao moto uzeo je događaj u senjskoj okolici, u kojoj su znali upasti Turci. Jednom prilikom oteli su Senkinje divojke, među njima i Klaru iz ugledne uskočke porodice Daničića. Na osnovu pregleda rodoslovlja porodice Daničić ne može se sa sigurnošću utvrditi o kojoj se to Klari radi. Ali zato tekst pjesme može u mnogome pomoći utvrđivanju historijske istine čitavog sadržaja. Zbog važnosti navodimo kronološki Klare Daničić:

Klara kći Jurja III Daničića (+1638), Klara kći Petra Daničića (+1655) Klara kći Matije Daničić (+1770), i Klara kći Ivana Daničića (+1614). Iz ovoga teško se može utvrditi Klaru opjevanu u pjesmi, ali

---

1. Unatrag 30. godina bilo je više starih Senjana, koji su znali čitavu pjesmu pjevati i svirati na tambure. Među njima je bio Blaž Glavičić. Ona se donosi onako kako je zapisana, bez ispravaka, da bi tekst ostao približan govoru starih Senjana iz kraja XIX st. Smrću Blaža Glavičića 1961. godine zakopan je posljednji poznavalac ove i više drugih pjesama iz Senja i okolice. Šteta je, da se ista nije i muzički zapisala, jer je to bilo moguće obzirom, da se pjevala i svirala u osam dvočetvrtinskih taktova, slično drugim senjskim i uopće primorskim pjesmama.

nam tu pomaže tekst pjesme u kojem se spominje starica majka i braća, koja da su na Turčina rasređena. Ovdje dolazi u obzir Klara kći Petra, koji je imao dva sina, dakle braća njezina. Ostale tri Klare nemaju braću. Na osnovu poznavanja godine smrti Klarine braće, a kćeri Petra, možemo utvrditi vrijeme života Klare iz pjesme. Ona se vjerojatno rodila oko 1635. godine, a poslije očeve smrti 1655. godine imala je oko 20 godina. U to vrijeme je bila i zarobljena od Turaka. Dakle, oko 1656. godine odigrao se događaj opjevan u pjesmi »Rano rane Senjanke divojke«, a u to vrijeme je i nastala pjesma tog sadržaja.

Rano rane Senkinje divojke,
Rano rane na Vratnik po vodu.[2]
Stale jadne trudne počivati
I hladnom se vodom umivati,
Jedna drugoj sanju kazivati.

Al govori Klara Daničinka:
»Sestre moje, drugarice moje,
Noćas nam se zla sanja sanjalo,
Da smo bile turske robinjice.«

Jošte Klara u riječi ne bijaše,
Al eto ti iza gore Turke.[3]
Svak se hvata za svoju divojku,
Harambaša Klaru Daničinku.

»Dobro jutro« joj je kazivao.
»Bog pomogo, neznana delijo«
»Otkuda si lijepa divojko.«

»Ja iz Senja, iz biloga grada,
Gdje no ima kruha i kolača,
I pečenja svake vrsti,
Ima vina[4] od sedam godina.«

»Ljubo moja, oćeš biti moja?«
»Pitat oću svoju staru majku,
Bili mene dozvolila za te.«[5]

2. Vratnik, planinsko sedlo iznad Senja preko kojeg još od predrimskih vremena prolazi cesta iz unutrašnjosti do mora. Prvi spomen Vratnika je u senjskom statutu iz 1388. godine. Pod Vratnikom u Senjskoj Dragi ima više izvora vode, na koje su obićavale ići Senjkinje divojke za vrućih ljetnih dana. To je bilo poznato i Turcima, koji su djevojke iz zasjede hvatali i pokušali odvesti svojim kućama.

3. Ovdje se radi o Turcima koji su dolazili do Primorja iz Bosne i Like. Na čelu takve družine stajao bi paša ili harambaša, kako kaže stara pjesma.

4. Kroz antikno doba i srednji vijek čitava senjska okolica bila je kultivirana vinovom lozom i primorskim voćem. Ovo nam potvrđuje senjski statut iz 1388. godine. Vremenom su vinogradi i vrtovi napušteni, a guste hrastove i borove šume posječene. Bura i kiša isprale su zemlju tako, da je danas sve golo i pusto. Tragovi starih vrtova, ograda i terasa (s podivljalom lozom i tzv. grčke zidine) opažaju se i danas na Trbušnjaku, Štrmcu i Mudarićevcu. Sredinom 19 st. moglo se u Senju i okolici naići na vinovu lozu, koja je davala dobro domaće vino.

5. Godine 1655 umro je Petar Daničić, a ostala udovica njegova žena sa dva sina Ivan i Juraj i tri kćeri Klara, Katica i Jelena. Ženi Petra Daničića, tj svojoj majci, vraća

»Evo tebi moga konja vrana,
Pa zajaši kroz goru zelenu,
Pa dotrči do majčina dvora,[6]
Pa upitaj te starice majke
Bili tebe dozvolila za me.«

Kad se Klara natrag povratila
Tužne mu je glase govorila:
»Ne lov lova oko dvora moga,
Moja su ti braća rasrđena
Ubit oće tebe radi mene.«[7]

A u jutro Klara podranila
I sa svojim pašom odlazila.

»Ljubo moja, jaši konja moga.«
Kad je Klara konja prihvatila,
Tri put se je konjić razigrao,
Paša ju je daleko ugledao.

»Ljubo moja, vrati konja moga.«
Al se ljuba neće da obzire
Po imenu Klare Daničinke.

Al se ljuba k njemu okrenula:
»Gospodaru, namjenjeni druže
Je l' sloboda meni zapjevati?«

»Pjevaj, ljubo, da te gora nosi.«
Pjeva Klara tanko glasovito:

»Zbogom Senju, moj bijeli grade,
U tebi sam se mlada uzgojila,
Lipe svile nanosila
I mantilje od bijele kovilje.«

Al govori paša harambaša:
»U mene ćeš svilene haljine
I dukata od suhoga zlata.«

Čuje Klara Senjane uskoke,
I med njimi konje potkovane.

se Klara u Senj, da pita može li poći za Turčina. Tom prilikom javi braći i ostalim uskocima o zarobljavanju Senjkinja djevojaka od Turaka. Nato se uskoci spremaju da napadnu Turke, a njihov položaj odat će Klara pjevanjem.

6. Spomenuti dvori-kuća ugledne uskočke porodice Daničića nalazi se na Maloj Placi (Trg žrtava fašizma). Vodić po Senju 1962. g., br. 25.

7. Klara se povratila iz Senja i paši donosi negativan odgovor, dapače ga upozorava na opasnost od njezine braće. Njezina braća, Juraj i Ivan, spomenuti su u narodnoj pjesmi, a to najbolje dokazuje Klaru iz pjesme. Ostale Klare ne dolaze u obzir za vremensko utvrđivanje postanka pjesme. Isto tako je vjerojatno, da današnje selo Klarićevac (na cesti za Krivi Put) nije prozvano po Klari Daničić već Udragović, koja je bila vlasnica spomenutog sela i te zemlje.

»Gonte konje, ako boga znate,
Eno Turke u onoj dolini.«

Kad su došli u Podgorje,
Usred crne gore,
Spazili su Turke u dolini.
Opkoliše sa četiri strane,
Zapucaše u dolinu
I uhvate pašu harambašu.
Crnom su ga zemljom rastavili,
Druge Turke s njime pogubili.

Mili bože, lipi li smo
Plinak ulovili,
Uhvatili Turke u dolini,
I međ njima Senk nje divojke,
I međ njima Klaru Daničinku.

Eto tebi tvoje drugarice,
Pa ih vodi Senju, gradu bijelome.
Lipe li su Senjanke divojke
Još je lipša Klara Daničinka.

Hacquets Baltazar — uskok

RADMILA MATEJČIĆ

Nošnje u Senju i okolici

KULTURNO-HISTORIJSKI PRIKAZ

Podatke za proučavanje nošnje u Senju i okolici pružaju nam arhivski podaci, savremeni pisci, grafičari i umjetnički portreti. Svakako najpotpunije podatke pružaju djela Caesare Veccelia »Habiti antichi et moderni di tutto il mondo«, (Venezia 1598), i J. W. Valvasor »Die Ehre des Herzogthums Krain« (Ljubljana 1689). Osim ovih djela ima po literaturi razbacanih podataka, koje ćemo u daljnjem tekstu citirati.

Moramo odmah naglasiti da se od najstarijih vremena diferencirala nošnja građana od nošnje okolice, samo te razlike nisu bile tolike kolike će se pokazati u 18. i 19. stoljeću. Senj je naime kao slobodni kraljevski grad imao svoj patricijat, a Frankopani su, kao gospodari Senja, a poslije kapetani Senjske krajine, bili tom višem sloju ljudi svakako uzor.

Vremenski najstariji prikaz nošnje iz Senja je nadgrobna ploča Ižote Frankopanke rođene D'Este iz 1456. g. Logično je da je ona kao strankinja i žena »velemožnog gospodina Stefana, kneza senjskoga, krčkoga i modruškoga« bila obučena u pomodnu talijansku odjeću quattrocenta,

ali nije isključeno da je ona svojoj okolini, ženama plemića i patricijkama, bila uzor u oblačenju.

Na tom prikazu vidimo sve elemente visoke talijanske mode; do lakta bogato nabrane rukave, preko haljine jednu vrstu tunike bez rukava, složenu u pravilne nabore. Oko tunike, s vanjske strane do dolje, teče ornamentiran rub, a takav je rub i oko vratnog izreza. Frizura je tipična quattrocenteskna, visoko čelo, sa strana na van izvučena kosa i tanki veo koji pada nabran do polovice vrata.

Iz toga doba nemamo nikakvih podataka o muškoj nošnji. Mušku nošnju možemo pratiti tek od 16. stoljeća.

Druga nadgrobna ploča s prikazom nošnje iz Senja je ploča Dominike Betričićeve iz 1509. g. S obzirom da je na njoj prikazana nošnja senjske građanke, tu treba tražiti elemente lokalne nošnje te nam je ovaj spomenik, iako osrednje umjetničke vrijednosti, značajniji od predašnjeg[2]

Prvo što upada u oči je veliki uski dugački rubac kojim je omotana glava Dominike. Opisujući žensku nošnju kod uskoka, 180 godina kasnije, Valvasor govori o tom rupcu i kaže da njihove žene imaju upravo umjetnički umotanu glavu s »jednim dugim i uskim rupcem od šareno obojenog lanenog platna«.[3] Na drugom mjestu, opisujući pogrebne običaje u Senju, Valvasor navodi da »tugujuće ili oplakujuće žene i djevojke nose žute, a udovice crne rupce«.[4] Na spomeniku Dominike Betričićeve rubac je povezan na isti način kako ga povezuju žene na susjednom otoku Krku.[5] Međutim i na ovoj ploči, a i na prikazu kod Valvasora, čini se da je postojala neka posebna ukosnica ili naprava koja je pridržavala taj rubac sa strana i preko koje se on prebacivao. Izgleda da je u stvari Dominika imala dvije marame, jednu donju koja se odozdo naprama gore presavijala poput turbana na čelu i ostavljala čelo slobodno, a preko nje se prebacivao gornji rubac. Takav isti način povezivanja, samo bez gornjeg rupca koji se prebacuje, imamo na Veccelijevom prikazu Dalmatinke,[6] a to moramo smatrati renesansnim elementom.

Dominika Betričićeva ima zatim korset, vrlo kratak, opšiven ornamentiranom vrpcom ispod koga se vidi dio donje haljine. Korset ima duge uske rukave. Suknja je duga, bogato i ravnomjerno nabrana, vjerovatno od teže tkanine radi pada nabora. Poznavajući krčku narodnu nošnju i nošnju susjednog Novog, pada u oči velika sličnost. Sva tri elementa, dekorativno povezan rubac (na Krku i Novom se zove rub), uski korset s dugim rukavima i ravnomjerno nabrana duga suknja su sve do konca 19. stoljeća elementi tih nošnja, razumljivo sa lokalnim varijacijama.

Pokrivača na glavi je u to doba bila oznaka ženske časti, što se lijepo vidi iz Zakona vinodolskog čiji član 27. glasi: »I jošće ako bi muž ženi zvergal hoverlicu ili pokrivaču s glave vazli volji, ter bi se moglo

1, Horvat Josip, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, slika na str.70. Zagreb 1939.
2. Senj, monografija, slika 43., Zagreb 1940.
3, Valvasor, J. W. v., Die Ehre des Herzogthums Krain, Leibach 1689., IV. XII. str. 85.
4, Op. cit. VI. str. 295—96.
5, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, inventar etnografske zbirke pod »rub« i »dubljenac«.
6, Vasić Pavle, Jugoslavenske nošnje u VI. veku, Zbornik etnografskog muzeja u Beogradu, 1901—1951, str. 129—143, sl. 9.

prikazati trimi dobrimi muži volja ženami, plati libar 50...«[7] Prema ovom članu jasno je vidljivo da se radi o dva elementa, pokrivači i hoverlici, što bi odgovaralo načinu kako je pokrivena glava Dominike. Na Valvasorovom nacrtu nije vidljiva donja marama, ali je rubac toliko sa krajeva istegnut da bi bilo nemoguće da stoji sam bez pomoći pribadača ili ukosnica.

Sa sigurnošću možemo utvrditi da je Dominika obučena u građansku senjsku odnosno primorsku nošnju 16. stoljeća.

O muškoj nošnji iz Senja i okolice nemamo podataka sve do konca 16. stoljeća kada su se Senjani istakli kao uskoci i tako svratili na sebe pozornost Venecije. O uskočkoj nošnji daju nam podatke arhivska vrela i savremeni historičari, a naročito su dragocjeni podaci u spomenutom Veccelijevom djelu, u kome se nalaze uz ostale jugoslavenske nošnje[8] nacrti uskočkog vojvode i vojnika na galijama, s podrobnim opisima, koji su prvorazredni izvori za senjsku mušku nošnju 16. stoljeća. Veccelijevi se opisi i nacrti u potpunosti slažu s onodobnim historijskim izvorima. Nema sumnje da je Veccelio kao Venecijanac imao prilike da vidi i vojnike na galijama i uskočke vojvode te njegove nacrte možemo smatrati kao precizne i tačne.

Opis uskočkog vojvode kod Veccelija glasi: »Ovo je vrlo divalj, odvažan i strašan narod, potčinjen knezu Karlu Austrijskome. Živi u strmim i brdovitim mjestima. Njegovo glavno mjesto zove se Senj. Žive stalno od otmice i pljačke. Poglavice nose odijela od raznih vrsta svile i fine čohe, a za vrijeme rata košulje od fine žice. Njihova odijela slična su odijelu Dalmatinaca, dugačka pozadi, kratka sprijeda; rukavi su im samo do polovine lakata. Upotrebljavaju kratko oružje, najviše mač, da bi bili okretniji u pomorskom ratovanju. Odijela zakopčavaju zlatnim ili srebrnim dugmadima, ali ih obično ne opasuju. Na glavi imaju šeširić od velura ili druge materije čudnog oblika. Pozadi se spušta do vrata, a sprijeda diže, pošto je rasječen sa strane. Toliko su vješti u trčanju i okretni, da kroz ova nepristupačna mjesta idu brzo kao karuce. Nose potpuno zelene ili crvene čarape i tešku obuću za štrapac«.[9]

Opis odijela jednog uskočkog vojvode ne možemo uopćiti za sve uskoke, odnosno za srednje i niže slojeve društva. Da je to bila nošnja privilegiranih, možemo zaključiti po tome, što je Petar Zrinski na poznatom portretu u djelu »Adrijanskoga mora sirena« obučen u haljetak sa rukavima do lakata kakav nosi i Veccelijev uskočki vojvoda. Na tom portretu, koji datira iz 1660, Petar Zrinski je prikazan kao »senjski i primorski kapetan«.

Da su odijela uskočkih vojvoda bila rađena od finijih tkanina, samo se po sebi razumije, kad se uzme da je Senj u to doba bio važna luka, a pored toga postojala je mogućnost da se domognu finih tkanina putem plijena s turskih i mletačkih galija. Na mnogo mjesta se u izvorima spominje da su riječkom upravitelju za njegove usluge poklonili »postavu od kom kapetanu ili generalu, austrijskom knezu i kranjskim velikašima. Kad je vojvoda Ferletić bio zatvoren u riječki kaštel, njegova je žena do-

7, Mažuranić Antun, Zakon vinodolski, član 23. red 174.
8, Vasić Pavle, op. cit., sl. 14. i sl. 1.
9, Vasić Pavle, op. cit., navodi u prevodu opis »Uskočkog vojvode«.

nijela »na dar generalu dvije peče zlatnog pana...«,[10] a 1580. g. se spominje da su riječkom upravitelju za njegove usluge poklonili »postavu od krzna za kaput«.[11]

Na Veccelijevom nacrtu, iako se to iz opisa jasno ne vidi, možemo zapaziti osim uskih hlača, preko kojih idu čarape kóje se vežu vrpcom ispod koljena, tri dijela odjeće. Košulja se na nacrtu od pancir košulje ne vidi, ali se sama po sebi razumije. Preko košulje su nosili neku vrstu haljetka s rukavima do lakata tako da rukavi košulje vire ispod njega što je jasno vidljivo na Vecellijevu nacrtu »Vojnika na galijama«, a naročito na nacrtu »Dalmatinca«. Taj je haljetak bio nešto dulji pozadi, što je bila oznaka onodobne nošnje Hrvata, Mađara i Poljaka.[12] Preko tog haljetka uskočki vojvoda ima plašt od debljeg materijala s dugim rukavima, koji su na leđnoj strani ušiveni, a sprijeda je otvor kroz koji se provlači ruka. Ako se ne želi obući rukav, može ga se pustiti da visi ili ga se kači na leđima. Isti je slučaj na plaštu Veccelijevog »Dalmatinca«. Ovi pozadi opušteni rukavi djeluju na odjeći vrlo dekorativno. U susjednoj Istri su se zadržali na ženskoj »modrni«.

Do ispod pasa taj je plašt zakopčan velikim dugmetima, koja na Veccelijevom nacrtu ne pokazuju nikakvu naročitost, ali na portretu Zrinskog te kopče su neka vrsta velikih metalnih kolutova međusobno vezanih. Takve kopče su i na Valvasorovom prikazu »Uskoka«, što je od prilike iz istog vremena. Znači da je to novi elemenat nastao u 17. stoljeću. Kako su se te kopče spajale nije jasno, svakako su morale ići jedna u drugu.

U pogledu hlača moramo se poslužiti historijskim izvorom: »Njihova odjeća je par potpuno planinskih gaća koje su od koljena na gore ne tako uske, stegnute od lista do gležnja..., zakačene s kopčama od željeza, mjedi ili srebra, jednog para čarapa uz nogu i jednog haljetka koji seže malo ispod pojasa s pola rukava iznad košulje... i ako treba preći neki potok, da se ne skidaju gaće, otkače rečene kopče i povuku nogavicu iznad koljena...«[13]. Ovaj opis bi se slagao sa Veccelijevim opisom »Vojnika na galijama«, gdje stoji: »oni nose haljetak s rukavima do lakata bijele ili drukčije boje od čohe, bez okovratnika, zakopčan na grudima... Dole nose čakšire od lanenog platna ili finog sukna u boji, poširoke i podvezane ispod koljena. Obuća im nije odveć velika...«[14] Kako su uskoci uglavnom prebjegli živalj iz susjedne Dalmacije, odakle su i ovi vojnici na galijama, nije isključeno da im je nošnja bila ista ili je morala biti prilagođena jednakim uslovima života na moru Radi stalnog rada u vodi bili su iz praktičnih razloga rukavi do lakata i nogavice koje se lako podižu.

Što se tiče obuće kod Veccelija se spominju »teške cipele za štrapac« kod opisa uskočkog vojvode. Jedno stoljeće kasnije Valvasor spominje opanke kao žensku i mušku obuću uskoka. Da to nije bilo isključiva

10. Minucci Minuccio, Storia degli Uscochi. Continuata da Paolo Scarpi, Fiume 1871. — Scarpi str. 344.

11, Minucci Minuccio, Historia degli Uscochi. Coi progressi di quella gente fino all'anno 1602. Citat anonimnog savremenika.

12, Vasić Pavle, op. cit.

13, Starine, IX., str. 191.

14, Vasić Pavle, op. cit., navodi u prevodu Veccelijev opis »Vojnika na galijama«.

Grobna ploča Senjkinje Dominike Betričićeve 1509. g.

Grobna ploča Ižote Frankopana, 15 stoljeće

obuća u Senju, svjedoče barokne cipele nađene zazidane u jednoj kući u Senju (Inventar Muzeja za umjetnosti i obrt, Zagreb).[15] Patriciji senjski i uskočke vojvode sigurno nisu nosili opanke. Valvasor opisuje opanke riječima: »Na nogama nose opanke, to je široki poplat sa malim rupicama okolo ruba kroz koji se uvlači jedna petlja i tako se odmah ima gotovu obuću. Ova se obuća naziva opanci. Izvjesni seljaci i siromašni ljudi uzmu samo komad svježe kože, odstrane dlake sa nožem i načine odmah od svježe i sirove kože svoje opanke... svi muškarci nose na isti način opanke, hlače i haljetke kao Hrvati...[16]

Možemo pretpostaviti da su u Veccelijevo doba uskoci kao prebjezi iz Dalmacije nosili tu vrstu »teških cipela za štrapac«. U stalnom dodiru sa susjednom Likom preko Vojne krajine nije isključeno da je iz praktičnih razloga ta teška obuća bila zamijenjena mnogo lakšim i jednostavnijim opancima. Patriciji i uskočki oficiri su zadržali privilegij da nose i dalje cipele.

15, Horvat Josip, op. cit., sl. 180, i bilješka pod istim brojem.

16, Valvasor, op. cit., VI, str. 296.

Ostaje nam da razmotrimo na koji su način uskoci pokrivali glave. Da je njihova kapa morala biti nešto posebno svjedoče grafike na kojima su ljudi prikazani samo kao siluete, ali je svagdje vidljiva karakteristična kapa s perjanicom sa strane.[17] Uskočka kapa se spominje u nekoliko historijskih izvora, a podrobno ju opisuju Veccelio i Valvasor. Pored toga se vide uskočke kape na grifikama uskočkih bitaka pred Senjom i Rabom. Veccelio navodi da »na glavi imaju šeširić od velura ili druge materije čudnog oblika. Pozadi se spušta do vrata, a sprijeda diže pošto je rasječen sa strane«. Valvasor opisujući kapu kaže: »Samo izvjesni nose na glavi potpuno male kapice otprilike široke jednu ruku. Poneki vezuju takvu kapicu s vrpcom pod bradom kod grla da ne bi pala..., neki nose velike kape na glavi iste kao Hrvati...«[18]

Na grafikama uskočkih bitaka, te iz historijskih izvora je vidljivo da su uskoci nosili na kapama perjanice. Anonimni pisac iz početka 17. stoljeća opisujući jedan sukob između uskoka i Mlečana spominje uskočke kape: »Neki od njih su ukrasili svoje kapice ptičjim perjem koje se vijorilo na vetru...«[19] Također na uskočkim nadgrobnim pločama ima prikaza kapa s perjanicama. Najvjerodostojniji je Veccelijev nacrt uskočkog vojvode, koji na kapi ima čelenku od šest pera. Ta čelenka stoji sprijeda na onom mjestu gdje kapa nije prevrnuta prema gore i pričvršćena je kokardom. Najvjerovatnije je da je srebrna čelenka bila oznaka vojvoda i uskočkih oficira, dok su obični vojnici zaticali sa strana na kape ptičje perjanice. Valvasor na nacrtu uskoka nema na kapi perjanice, ali kod opisa pogrebnih običaja u Senju navodi, da se uskoka stavlja u lijes pokrivene glave kapom na kojoj je perjanica.[20] Valvasor napominje da se uskoci ne odvajaju od kape ni u crkvi i da je jedino skidaju za vrijeme podizanja.

Iz svega se ovoga razabire da je nošnja senjskih uskoka bila slična nošnji Dalmatinaca i Hrvata i da se oslanjala na savremenu baroknu nošnju na području Jadrana. Uskočka je nošnja, kao što smo već istakli, bila prilagođena životu na moru, bila je reducirana na potrebni minimum, ruke su do lakata radi rada u vodi bile slobodne, hlače su se mogle podići iznad koljena, a prevrnuti dio na kapi se mogao u slučaju bure spustiti preko ušiju i vrata. Logično je da je barokna hijerarhija jasno izdiferencirala obične vojnike od vojvoda. Važno je još utvrditi, da su materijali iz kojih su rađene uskočke nošnje bili pretežno obrtničke produkcije, do kojih su oni dolazili trgovinom ili putem plijena. Što nisu mogli nabaviti u Senju, nabavljali su u susjednoj Rijeci s kojom su imali sjajne trgovačke veze.

U vezi s ovom činjenicom moramo se osvrnuti na žensku nošnju iz Senja koncem 17. stoljeća. Već smo spomenuli da žena uskoka kod Valvasora[21] ima na glavi »umjetnički povezan rubac«. U pogledu odjeće Valvasor navodi: »Žene nose duge haljetke bez rukava iako imaju ispod druge rukave. Grudi krase sa šareno obojenim i cvjetnim rupcima; također su

17, Senj, monografija, sl. 109, Keller Georg: Uskočki okršaj ispred Senja 1617.
18, Valvasor, op. cit., VI, str. 296.
19, Starine, IX, str. 206.
20, Valvasor, op. cit., IV, str. 85.
21, Valvasor, op. cit., VI, str. 295.

njihove suknje plave, crvene ili drugih boja...«[22] Na drugom mjestu Valvasor navodi da »nijedna žena ne smije, ako nije plemenita ili udata za plemića ili ratničkog oficira, da nosi ili okači pregaču (Vortuch)«[23].

Dugačko gornje odijelo bez rukava, koje nose uskočke žene, kod Valvasora se nazivlje »sadak«.[24] Mislimo da bi se sadak trebao čitati kao zadak, jer je tom odjećom pretežno pokriven zadnji dio tijela, odnosno leđa, dok je zadak sprijeda otvoren i ne kopča se. Ovaj dio nošnje možemo smatrati prvom dinarskom akvizicijom. Poslije će se ti dinarski uplivi sve jače ispoljavati. Promjena na ženskoj nošnji u okolici Senja odigrala se uslijed stalne migracije stanovništva iz dinarskog područja preko Like i Vojne krajine. Kasnije, iseljavanjem uskoka iz Senja i okolice, dolazi do spuštanja stanovništva iz Like i Krajine u grad Senj i senjsku okolicu. Ti novi stanovnici su sa sobom donijeli svoju dinarsku nošnju koja se do konca 19. stoljeća zadržala na otoku Krku i u ostalom dijelu Hrvatskog primorja.

Stanovništvo grada Senja, vezano za svoju građansku tradiciju, prilagođuje evropsku modu novim uslovima. Međunarodne trgovačke veze sa Senjom omogućavaju preuzimanje modnih novosti te se na ženskoj građanskoj nošnji osjeća uticaj evropske mode 18. stoljeća, iako ona ima sve lokalne značajke. Taj će se upliv mode bolje ispoljiti u 19. stoljeću.

G. W. Valvazor — Uskoci, 1688. godine

22, Valvasor, op. cit., VI, str. 295.
23, Valvasor, op. cit., IV, str. 84.
24, Vasić Pavle, op. cit.

Caesare Vecceli — Vojnik na galijama 1598. godine

Caesare Vecceli — Uskočki vojvoda 1598. godine

Koncem 17, a naročito početkom 18. stoljeća, dolazi do očite razlike između gradske nošnje u Senju i nošnje u senjskoj okolici. Kakva je nošnja senjske okolice u 18. i na početku 19. stoljeća vidljivo je iz nacrta »Uskoka« i »Uskokinje« u Hacquetsovom djelu iz 1801. g.[25] Uskok ima preko vezene košulje širokih rukava prsluk, a oko pasa čemer s utaknutim oružjem. Na glavi ima plitku kapu i spuštenu pletenicu, koju spominje i Valvasor kad govori o načinu šišanja kose i brijanja brade kod uskoka. Uskokinja ima preko košulje gornju odjeću bez rukava, opasana je bez sumnje tkanom pregačom, na nogama ima preko čarapa nazuvke i opanke. Na nacrtima Teodora Valeria iz polovice 19. stoljeća žene iz Vojne krajine imaju sve detalje te nošnje.[26] To se očituje na koloriranim litografijama iz djela »Das Was verschwindet«, izdatom u Leipzigu 1870. g., gdje su nošnje iz okolice Senja prikazane sa svim pojedinostima. U tom djelu su četiri prikaza koji se odnose na narodne

25, Hacquets Balthasar, Abbildung und Beschreibung der südwestlichen und Östlichen Wenden, Illyrer und Slawen, deren geografischen Ausbreitung von dem Adriatischen Meere bis an den Ponto, Leipzig 1801. — Senj, monografija, sl. 112. i 113.

26, Ibrovac Miodrag, Teodor Valerio i Teofil Gotje, slikari naših narodnih tipova, Narodna starina, 1939, br. 35, sl. 4 i 8.

Nacrti iz djela »Das was veschvindet« — Gore lijevo: Tucači kamena iz 1870 g. — Gore desno: Muškarac iz okoline Senja oko 1870 g. — Dolje lijevo: Djevojka iz okoline Senja 1870 g. — Dolje desno: Žena iz okoline Senja 1870 g.

nošnje senjske okolice. Na litografiji »Tucač kamena kraj Senja« muška nošnja je vrlo slična nošnji Hacquetsovog »Uskoka«. Osjeća se promjena na kroju košulje. Na Hacquetsovim nacrtima i »Uskok« i »Uskokinja« nose tzv. nekrojene dinarske košulje, dok su na svim nacrtima u djelu »Das Was verschwindet« košulje s rukavima koji su pod ramenom presječeni i na tom mjestu nabrani. Rukavi nisu pušteni dolje široki, već su stisnuti u zapešću.

»Gaće« su od debelog bijelog sukna, po vanjskim rubovima i oko prednjih izreza opšivene širitima, kakve vidimo na Arsenovićevim crtežima muške nošnje iz okolice Bakra i iz Selaca[27] Kroj tih gaća je svakako preuzet od vojničke uniforme i preko Vojne krajine je došao u Hrvatsko primorje. »Tucač kamena« nosi na glavi šubaricu, koja se u Hrv. primorju nazivala »šušnjarica«.[28] Odozgor je od crvene tkanine, a okolo je od crnog janjećeg krzna. Na drugom nacrtu, »Muškarac iz okolice Senja«, košulja i prsluk su jednaki kao na pređašnjem, samo su »gaće« platnene i široke sve do dolje. Na glavi ima mjesto šubare tipičnu ličku kapu.

Na litografijama iz spomenutog djela, koje prikazuju »Ženu iz okolice Senja« i »Djevojku iz okolice Senja«, vide se svi detalji ženske nošnje: košulja od platna sa nabranim rukavima, suknja od jačeg bije-

Hacquets Baltazar — uskokinja

27, Franić Ivo, Hrvatsko Primorje, I. Zagreb 1937, sl. 37 i 38.
28, Franić Ivo, op. cit., str. 95.

log platna, prsluk sa metalnim ukrasima i dugačka gornja odjeća opšivena čohom i vrpcama. Obje nose tkanu vunenu pregaču sa dugačkim resama od vune. Na glavi imaju bijelu platnenu maramu, povezanu pod grlom. Jedina je razlika između ženske i djevojačke nošnje u boji gornje duge odjeće bez rukava. Ženina je tamna, a djevojačka bijela.

Kad usporedimo ove litografije, koje potiču iz kraja 19. stoljeća, s Valvasorovim nacrtom uskočke nošnje, onda možemo vidjeti kolika se promjena odigrala u načinu odijevanja u okolici Senja u toku dvaju stoljeća. Novodošlo stanovništvo iz Like i Vojne krajine, koje se poslije raseljavanja uskoka spustilo u Primorje, potpuno je istisnulo primorsku nošnju iz senjske okolice.

Preostaje nam da utvrdimo kakva se promjena odigrala na gradskoj nošnji u Senju. Svi primorski gradovi su primali uticaje evropske mode, ali su se u svakom gradu osjećale lokalne varijante. Ipak možemo smatrati da su Rijeka, Bakar, Kraljevica i Senj imali svoju gradsku narodnu nošnju, što nam svjedoče portreti građana iz 18. i 19. stoljeća, kao i Arsenovićevi nacrti primorskih nošnji. Iz Nehaja potiču dva portreta, i to portreti navodno Jurja Senjkovića Mlađega i Klare Vudragović, koji pružaju podatke za senjsku gradsku nošnju 18. st.

Juraj Senjković ima na sebi dvije jednako krojene dolame koje imaju na prsima našivenu vrpcu i skopčavaju se na dosta gusto poredanim dugmetima. Oko pasa nosi širok pojas sastavljen od gajtana. Ne može se vidjeti da li za tim pojasom nosi oružje. Vjerovatno je to časnička odora ili odora gradske straže.[29]

Na portretu Klare Vudragović jasno se vide oznake lokalne nošnje. Na glavi ima maramu koja je porubljena čipkom. Marama se sa dva kraja povezuje iza potiljka, dok ostala dva kraja slobodno padaju niz pleća. Na portretima iz 18. stoljeća, koji potiču iz Rijeke i Bakra,[30] građanke povezuju maramu, samo u svakom gradu na poseban način. Riječanke su povezivale maramu u čvor na zatiljku, Bakranke su povezivale maramu poput turbana tako da se na lijevoj strani izvuče jedan kraj porubljen čipkom na tzv. »zvijezdu«. Senjanke su povezivale glavu kao na portretu Klare Vudragović sve do polovine 19. stoljeća. To je vidljivo na drugom portretu Senjanke Urse Marković[31] iz prve polovice 19. stoljeća.

Na portretu Klare Vudragović lijepo se vide dva korseta, jedan donji čvrsto priljubljen uz tijelo i ukrašen ornamentom od našivenih zlatnih vrpca. Ispod tog korseta viri nabrani »riš« koji uokviruje dekolte. Preko tog donjeg korseta ona ima gornji haljetak sa dugim rukavima, također pripijen uz tijelo. On je sprijeda vrlo otvoren tako da dolazi do izražaja donji korset. Preko široke suknje od brokata ona ima svilenu pregaču. Prema Valvasoru, koncem 17. stoljeća pregaču su mogle da nose samo žene plemenitaša i viših oficira. Da je svilena pregača bila detalj nošnje senjskih građanki od konca 17. do prve polovice 19.

29, Horvat Josip, op. cit., sl. 315. i 316.
30, Portret majke Andrije Ljudevita Adamića iz 18. st. u posjedu udovice kapetana Adamića, Rijeka, Fototeka. Pomorskog i povijesnog muzeja, Rijeka.
Portret Marije Šoić iz 1790, vlisništvo Bartola Zmajića, Zagreb
31, Horvat Josip, op. cit., sl. 319.

Dore lijevo: Portret Ivana Senjkovića, 18. stoljeće — Gore desno: Portret Klare Vudrogović, 18. stoljeća — Dolje lijevo: Portret Urše Marković, prva polovica 19. stoljeće — Dolje desno: Nacrt Senjanke iz Arsenovićevog albuma, polovica 19. stoljeća

stoljeća, svjedoče nam Arsenovićev crtež Senjanke[32] i portret Urše Marković,[33] oba iz prve polovice 19. st. Izgleda da se polagalo mnogo pažnje na nakit. Karakterističan je veliki zlatni lanac s medaljonom, koji se dekorativno namješta preko gornjeg haljetka. Osnovni elementi nošnje poklapaju se kad uporedimo nacrt Arsenovića s portretom Klare Vudragović. Na toj nošnji se ukrštaju evropska moda 18. stoljeća i lokalni ukus. Po bogatstvu ornamenata i po izobilju nakita to je barokna želja za sjajem prilagođena financijskim mogućnostima senjskih patricija. Tradicija 18. stoljeća nastavlja se u 19. stoljeću. U jednom izvještaju o prilikama u Hrvatskom primorju iz 1782. g. postoji odlomak koji ilustrira to stanje. U izvještaju se kaže: »Senjani su odjeveni na ugarski način, dok je ženski svijet odjeven u lijepu i osebujnu odjeću. Napominjem da su senjske ljepotice na glasu«. Odjeća na Senjkovićevom portretu zaista mnogo podsjeća na ugarsku modu 18. st. Ženska nošnja se zadržala do polovice 19. st. kada u cijelom Primorju preplavljuje bečka moda. To je proces koji je sigurno trajao jednu generaciju. Koncem 19. st. taj se proces odigrava i u gradu i na selu, jedino s tom razlikom da je na selu taj proces sporiji, dok se u gradu završava u toku jedne generacije.

32, Franić Ivo, op. cit., str. 110, sl. 51.
33, Despot Miroslava, Iz privredne prošlosti Bakra i Senja u XVIII stoljeću, Riječka revija, X/1961, br. 3—4, str. 178.

Maca Perisova (1835)—1902.)

VATROSLAV CIHLAR

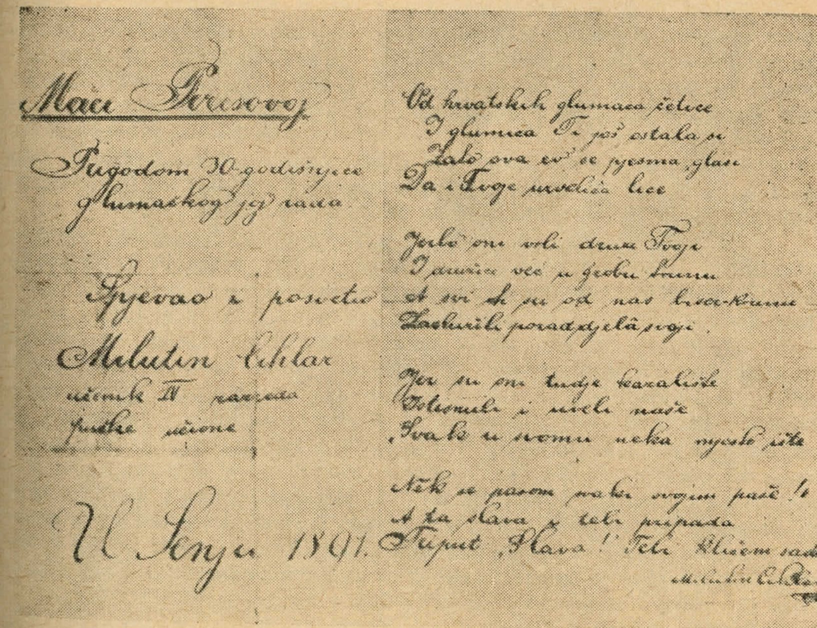
Sa zvijezda u trnje

SJAJ I BIJEDA JEDNE PRIMORSKE UMJETNICE

Gore na pećini hreljinskoj jedna će mala djevojčica, siroče bez oca, u oskudnoj haljinici, svakog dana, zamišljena i mislima nekuda daleko, gledati prema moru i tamo u dnu, u prozirnoj magli rana jutra, grad, što se budi i što joj nadimlje grudi nejasnim snovima. Osjeća, kako je taj grad, u kojem još nikada nije bila, privlači poput nekog magneta. Ostala je već zarana siroče, pokraj majke i petero male braće koja nakon smrti oca hranitelja ostadoše bez kruha i žitka, na golom kamenu,

što ne daje ništa i što svojim pustim izgledom čini još sumornijim sumornu zbilju njenih prvih dodira sa životom. A kad u prvi sumrak dopiru iz tog nepoznatog grada prva večernja svjetla, njoj je kao da čuje neki zov, što je neće napustiti čitava života. Ona još ne zna, što sve to znači, ali osjeća u prvom buđenju svoje umjetničke duše, da je tamo u tom gradu, što ga ona danomice promatra iz svog rodnog, zavičaja Hreljina, nešto što će pomoći da se oslobodi zapuštenosti, bijede i nevolje koja je snađe, nakon gubitka oca, na njenim prvim koracima u život. I tako je Marija Akačić, petnaestgodišnja djevojčica, otprhnula sa hreljinske pećine u Rijeku, grad njenih djetinjih snova, da baš tu započne svoj životni put, što će je jednog dana iz puste jednoličnosti mučnog djetinjeg života izbaciti na meteorske visine slavljene ali tragične zaglavljene kazališne umjetnice.

Hreljinska djevojčica, Marija Akačić, poznata kasnije pod umjetničkim imenom Maca Peris, došla je u Rijeku polovicom prošloga stoljeća, da tu nađe zaposlenje i kruha kao obična radnica, kao jedna od onih stotina riječkih švelja koje su svojim životnim povjesticama zajedno sa radnicama riječke tvornice duhana bile jedna od tipičnih oznaka riječkog socijalnog ambijenta u ono doba, pokraj sve svoje oskudice, neimaštine i danonoćnog rada, najživlja, najvedrija i naj-

Maci Perisovoj

Prigodom 30-godišnjice glumačkog joj rada

Spjevao i posvetio

Milutin Cihlar

U Senju 1891.

Faksimil rukopisa pjesmice Milutina Cihlara Nehajeva iz 1891. Original se čuva u rukopisnoj ostavštini njegovih nasljednika u Zagrebu

1) Kazališna umjetnica Marija Akačić, poznata pod umjetničkim imenom Maca Perisova, rodila se na Hreljinu (Hrvatsko primorje) godine 1835. Otac joj je umro 1850. Malo zatim otišla je u Rijeku.

8

raspjevanija boja u riječkom gradskom koloritu.[1] Bile su nešto poput pariških midinetta, zaslađujući gorčinom svog proleterskog života na kaldrmi i tavanu pjesmom i pustopašnošću svojih vedrih mladenačkih srdaca. Pjesmom su polazile na rad i pjesmom se vraćale svojim kućama. Bile su najzahvalniji, najoduševljeniji i najzanosniji dio riječke kazališne publike, ispunjavajući sva jeftina mjesta pod stropom kazališne zgrade. Kada se u kazalištu prikazivala neka nova opera, sutradan su sve riječke ulice, radionice i tavanski stanovi odjekivali od opernih napjeva, što su ih riječke švelje naizust pjevale u svom muzikalnom zanosu. Svaki veći dramski ili operni umjetnik ili umjetnica pobrali su najveći pljesak od ovih siromašnih radnica, koje su u pjesmi i glazbi začas zaboravljale svu zbilju svojih životnih udesa. I Maca Peris, dosavši u Rijeku, da iglom i koncem prehrani sebe, svoju majku i braću, ubrzo se snašla u ovom svom novom okolišu i ambijentu. Činilo joj se kao da joj se otvara neki novi život, da je grad u kojem ona sada živi i za kojim je toliko čeznula u svojim djetinjim snovima nosi prema nekom novom životnom cilju. Jer ona snatrenja još male hreljinske djevojčice na kamenu iznad mora nisu bila ništa drugo već rađanje jedne umjetničke duše, nastajanje jedne umjetničke ličnosti koja će naskoro postati ne samo u Hrvatskoj, već i na čitavom Balkanu najveća tragetkinja kazališnog svijeta.

U Rijeci je Maca Peris kao i sve ostale njene družice od igle i konca redovno posjećivala kazalište. Nju su uglavnom privlačile dramske predstave, velike ljudske tragedije, i nije bilo večeri kada se davala neka potresna drama u prikazu nekog velikog umjetnika kazališnih dasaka, a da Mace Peris nije bilo u kazalištu. Tako je i nastala u duši ove male i siromašne riječke švelje odluka da i sama postane akter tih drama, da se posveti kazališnoj umjetnosti. No u taj čas to je bila samo puka čežnja, jer odakle .joj mogućnosti i sredstva da to postigne. Čudan je slučaj htio da Maca Peris ostvari svoju želju.

U riječkom kazalištu u to je vrijeme gostovala jedna od najvećih tragetkinja talijanske pozornice Adelajda Ristori. Maca Peris je svake večeri u kazalištu, ali ona se nije htjela zadovoljiti da promatra predstave gore s kazališna tavana, nju je privlačila pozornica, htjela je da zaviri iza kulisa, da vidi što se tamo odigrava, da izbliza vidi veliku umjetnicu, što je svake večeri uzbuđivala ljudska srca magijom svoje velike umjetnosti. Jedne večeri, za odmora između čina, Maca Peris kriomice ušuljala se na pozornicu.[2] Skrivena u kutu, promatrala je pripreme za novu scenu, žurbu što je vladala kao obično u takvim prilikama na pozornici. Netko ju je opazio. Nastala je vika i psovanje. Što radi tu ta nepoznata djevojčica koja je samo na smetnju ljudima koji su zaposleni da što prije obave svoj posao. I, naravno, htjeli su je otjerati s pozornice. Ali u taj čas pojavila se na sceni pukim slučajem Adelajda Ristori. Ona je opazila, kako tjeraju s pozornice neko malo zaplakano djevojče. I spontano je uskliknula:

»Pustite tu lijepu djevojku, zar ne vidite da ona ima zgodno lice za glumicu!« — i pogladivši je po obrazima zapita je, što traži na pozornici. Maca Peris otkri joj svoju čežnju, ispriča joj svoj udes, što je usred

2) U kazalištu se prikazivala »Marija Stuart«. Bila je to jedna od najsjajnijih uloga Adelajde Ristori. Kasnije će i Maca Perisova postignuti u toj ulozi svoje najveće uspjehe.

tragedije koja se prikazivala te večeri duboko potresao talijansku umjetnicu Adelajda Ristori htjela joj je pomoći da ostvari svoju želju. Bila je uvjerena da se radi o velikom talentu. No Maca Peris nije mogla naći angažmana u kakvoj kazališnoj družini, jer nije imala još nikakva iskustva, nije bila zapravo ni početnica, već samo elementarni dar, bez ikakvih sredstava za glumačko obrazovanje. No ipak taj susret s Adelajdom Ristori, te nekoliko toplih i usrdnih riječi talijanske umjetnice, značio je odlučan preokret u životu male riječke švelje. Maca Peris napustila je svoj dotadanji posao, osokoljena riječima Adelajde Ristori, te

Narodno kazalište u Varaždinu.

Družtvo iz Zagreba.

Danas u utorak dne 21. svibnja 1861. u predplati.

pod tehničkim ravnanjem gosp. Josipa Freudenreicha:

PRVI PUT:

OČARANI KRALJEVIĆ.

Vesela igra u 3 čina, preveo M. Vidulović.

OSOBE:

Kraljević Vuk	G. Mihovilov.
Gorjašin, dvorjanin njegov	G. Mandrović.
Lečar	G. Andrević.
Tajnik	G. Freudenreich (st.)
Sobar	G. Svoboda.
Pervi	G. Lesić.
Drugi	G. Kontilović.
Makra, čizmarica, udova	Gđa. Adelsheimova.
Nikola njezin sin, čizmar	Ravnatelj Freudenreich.
Kasicinova kći	Gđa Perisova.

Dvorjanke, jedan častnik, sobarice, služitelji i. t. d.

Počimlje u večer a svršava se u jutro.

Ulazne ciene u austr. vred.:

Otvorenje kase u 7. — početak upravo u 8 satih.

se zaposlila kao jahačica u nekom putujućem cirkusu. Otada je živjela pod cirkuskim šatorima. Živeći tegobnim i mučnim cirkuskim životom prošla je kroz razne zemlje i gradove. Negdje na putu srela se s nekom mađarskom operetnom družinom. Kako je bila lijepa pojava, živi duh i vatreni tmperamenat, a osim toga raspolagala s lijepim glasom, bila je angažirana za manje pjevačke uloge. Tako je jednog dana došla i u Zagreb kao sasvim nepoznata i neznatna kazališna umjetnica. Bilo je to baš u vrijeme kada se osnivalo hrvatsko kazalište. Neke večeri, prigodom neke priredbe, upoznadoše Macu Peris Ivan Kukuljević i Dimitrije Demeter, jedni od glavnih pokretača nove hrvatske pozornice. Nakon Adelajde Ristori, to je bio drugi »udes« Mace Peris. I Kukuljević i Demeter osjetili su da se tu radi o izvanrednom glumačkom talentu. Maca Peris dobila je svoj prvi dramski angažman, s plaćom od 25 forinti na mjesec. Isprva je glumila u manjim ulogama pod ravnateljstvom Ulissa Brambille. Tako je započela u Zagrebu svoju glumačku karijeru. A kad je 29. studenoga 1860 g. bila održana prva narodna predstava novoosnovanog hrvatskog kazališta, Freudenreichova »Crna kraljica«, Maca Peris nastupila je u ulozi Milke, osvojivši simpatije zagrebačke publike. Bio je to njen prvi kazališni aplauz i prvo veće ostvarenje onih čežnji i želja, što su malu i siromašnu riječku švelju dovele jedne večeri na riječku pozornicu. »Lijepa Maca«, kako su je zvali u Zagrebu zbog njene izvanredne ljepote, dovinula se ubrzo velika glasa u umjetničkom svijetu. Demeter, koji je prvi u njoj otkrio veliki glumački dar, i Freudenreich bijahu joj prvi učitelji u glumačkoj vještini, jer Maca Peris nije imala nikakvih škola. Glumila je po nagonu, stvarajući po svom stilu i načinu dramske likove iz vlastite mašte.[3] Tumačila je najrađe tragične likove. Bila je nenadmašiva u klasičnim tragedijama. U Zagrebu, noseći naslov prve »ilirske glumice«, postade ubrzo ljubimica čitavog književnog i umjetničkog svijeta. Pjesnici joj posvećivahu pjesmu, a sam August Šenoa prevodio je za nju kazališne komade. Suvremenici je opisivaše kao Primorkinju vrela i vatrena temperamenta, koja je svojom čudesnom ljepotom, svojim crnim očima i zatravljujućim pogledom očaravala sve. Možda je u toj njenoj neobičnoj ljepoti i zametak njenog kasnijeg tragična svršetka.

Kada se Adam Mandrović 1862. rastao zbog nekih razmirica sa zagrebačkim kazalištem te osnovao vlastitu glumačku družinu, Maca Peris pošla je također s njime u Beograd, gdje je, čini se, doživjela, kako nam to potvrđuju suvremene kronike, svoje najveće triumfe. Perisova je bila u to vrijeme, piše Borivoj Stojković, vrlo mlada glumica (27 godina), neobično lijepa i pravilno razvijena.[4] Imala je čistu, toplu i sugestivnu dikciju i prema ocjeni savremenika savršeno ophođenje na pozornici. Tumačila je isključivo dramske ili psihološke salonske ljubavnice, velike herojine i nesretne kurtizane. Ona se, nastavlja Stojković, duboko uživljavala u uloge i proživljavala ih neobično prirodno. Kad bi Perisova igrala na sceni, u dvorani bi zavladala potpuna

3) Za Macu Perisovu moglo bi se reći ono, što je pariški feljtonist Jules Janin napisao 1838. god. za tada najveću francusku tragetkinju Rachel, da je ne treba ništa ispitivati, jer da ona ništa ne zna, posjedujući nešto više nego što je naučeno znanje: iskru genija koji zagrijava sve oko sebe.

4) Borivoj Stojković: Tri velike jugoslavenske glumice u XIX veku. Glas Matice Srpske, God. VI. Br. 96.

Narodno kazalište u Zagrebu.

pod ravnateljstvom Ulissa Brambille:

Dva pištolja.

(Reditelj g. Josip Freudenreich.)

OSOBE:

Gospodin Plamenić, bogati špekulant	G. Freudenreich (ml.)
Natalia, njegova žena	Gđa. Adelsheimova.
Ema, njojna sestra	Gđa. Bajzova.
Merkić, kapetan kod jedne graničarske regimente	G. Andrievic.
Punomosnjić, bogati badavadžia	G. Milovilos.
Zečić, krčmar	G. Lesic.
Anka, njegova nećakinja	Gđa. Norvegova.
Gjorgje, sluga } kod Plemića	G. Freudenreich (st.)
Urška, sobarica } kod Plemića	Gđa. Perisova.
Stjepan, } kontrabandirci	G. Svoboda.
Cerni Pero, } kontrabandirci	G. Mandrović.
Venečki, stražmeštar	G. Kaptan.

Graničari, varaški panduri, susedi, kontrabandirci.

U drugom činu veliki narodni Quodlibet, pievan po gospodični Norvegovoj i gosp. Svobodi.

Otvorenje kase u 6 početak u 7 satih.

tišina kao da bi se cijela publika pretvorila u jednu dušu, veliku i zaljubljenu, potčinjenu moćnoj ženi i umjetnici. Jer Perisova je umjela da gospodari publikom, što je sudbinski određeno samo malom broju u njenom čarobnjačkom pozivu. Ona je od dramskih tipova stvarala nova umjetnička djela koja su bila proizvod njene neiscrpne bogate mašte.[5] Matija Ban, koji je bio svjedok njenih beogradskih triumfa,

5) Isti. »Ona je za našu pozorišnu publiku i kritiku 70-godina bila najviši umjetnički pojam i najdublji doživljaj.«

piše 1863. u »Vidovdanu«, da je iz svake njene riječi i iz svakog njenog pokreta prosjajkivalo toliko nježnosti, toliko lijepih manira, gipkosti i osjećanja da joj se morao svatko diviti. A drugi suvremeni beogradski kritičar piše: »Maca Peris — to je pravo umjetničko čudo koje nikada ovakvo ne vidjesmo«.

Maca Perisova naročito je oduševila beogradsku publiku 1865. g. u »Sirotici iz Novog Sada« od Nikole Đurkovića. »Gledajući nju, gotovo zaboravismo da smo u pozorištu« — bilježi suvremeni kroničar, tako silna i elementarna bijaše snaga ove umjetnice koja je jamačno unosila u svoje uloge i ponešto svojih vlastitih doživljaja, svojih teških i bijednih časova iz djetinjstva, a i svojih ličnih sasvim intimnih razočaranja i iskustava jedne žene magične ljepote koja je imala mnogo obožavatelja mnogo cvijeća i vijenaca, darova i poklona u danima njenog umjetničkog i fizičkog sjaja, ali gotovo nikoga uza se kada više nije bilo ljepote ni magije na njenom izmučenu licu.

Nakon tri godine boravka u Beogradu, Maca Perisova vraća se ponovo u Zagreb, pa opet u Beograd, te 1891. g. završava svoju umjetničku karijeru proslavom 30-godišnjice umjetničkog rada u Zagrebu, no njena je umjetnička zvijezda blistala razmjerno kratko vrijeme, ni punih dvadeset godina, u kojem razdoblju je bila gotovo jedina tragetkinja naše pozornice, kreirajući prve uloge u klasičnim, historijskim i socijalnim dramama. Ali kroz čitavo vrijeme imala je velikih neprilika u svom pozivu. Buran je i nestalan njen život, ona se, neprestano lomi između velikih uspjeha i triumfa te upravo jadnih posrtanja u težnji za »velikim stilom« za kojim je težila dolazeći zbog svog živog temperamenta i ličnog ponosa u neprestane sukobe s kazališnim upravama. Pričaju za nju da je i u časovima najveće bijede ne napusti njen lični ponos i njena primorska borbena natura. Kroz nekoliko je godina, zbog tih sukoba, bila članica jedne putujuće družine, proputovavši gotovo svim pokrajinama Hrvatske. Pokrajina ju je neobično voljela i toplo primala, a naročito je u Senju nailazila na veliko udivljenje svoje umjetnosti. Kad je u Zagrebu slavila 30-godišnjicu svog umjetničkog rada, bilo je mnogo pohvala, vijenaca i cvijeća za tu prvu hrvatsku tragetkinju i »ilirsku glumicu«.[6] Ali Maca Peris bijaše u taj čas već slomljeni čovjek. Razočaranja, umjetnička i lična, utrnula su njenu umjetničku vatru i zanos. Odmah zatim povukla se sasvim sa pozornice, a također iz života. Posljednje godine svog života proživjela je u najvećoj bijedi, u sivoj i sumornoj prostoriji na jednom zagrebačkom tavanu. Što umjetnička

---

6) U povodu proslave 30-godišnjice umjetničkog rada Mace Perisove u Narodnom kazalištu u Zagrebu izišli su u zagrebačkim novinama brojni članci. Navodim samo neke:

»Svečaru je bio to momenat ganutljiv, osobito za one, koji su u onaj čas razmišljali da hrvatske predstave na daskama narodnog kazališta imadu toliko godina, koliko ih ima umjetnička djelatnost svečarice. Koja bi se povijest dala napisati! Koliko sjajnih i tamnih, koliko slavnih i tužnih strana!« (Martin Polić u »Obzoru«, 26. II. 1891.).

»Ako se sjetimo, što je Perisova bila hrvatskoj umjetnosti potonjih trideset godina, moramo iskreno priznati, da joj se ne možemo odužiti za one zasluge, što ih je toj umjetnosti učinila i za žrtve, što ih je prinesla na njezin žrtvenik. Priznanje ne može joj nitko uskratiti, i to tim više, što je njezin tridesetgodišnji rad često bio mučan, teško sprječavan, baš »trnovit«, kako no reče sinoć u svojem kratkom ali jezgrovitom govoru naš dični Šandor Sajević, pozdravljajući vrijednu jubilarku prije predstave.« (»Hrvatska« od 26. II. 1891.).

Ali unatoč svim svojim zaslugama i žrtvama za umjetnost, Maca Peris ostade kratko nakon svoje slave posvema zaboravljena.

i lična životna razočaranja, što bijeda i kukavan život, nakon tolikih triumfa i zvijezdanih visina, učinili su da je jedna od najvećih umjetnica naše pozornice posegnula za alkoholom kao posljednjom utjehom u njenim sumornim staračkim danima. U alkoholu je htjela utopiti svu svoju bol i bijedu.

Kad je slavila u Zagrebu svoj 30-godišnji jubilej, pokraj mnogih priznanja i čestitaka, Maca Peris dobila je jedan pozdrav i iz svojeg užeg primorskog zavičaja, iz grada Senja, gdje su bila živa sjećanja na njenu umjetnost. Taj pozdrav uputilo je Maci Perisovoj jedno senjsko dijete. Za našu literarnu historiju ima posebnu draž, pa ćemo ga citirati u cijelosti. Napisao ga je u stihovima, a pronađen je u njegovoj rukopisnoj ostavštini, senjski književnik Milutin Cihlar Nehajev kad mu je bilo 11 godina.[7] Eto mu sadržaja:

MACI PERISOVOJ

Prigodom 30-godišnjice glumačkog joj rada

Spjevao i posvetio

MILUTIN CIHLAR
učenik IV. razreda pučke učione
U Senju 1891.

Od hrvatskih glumaca četice
I glumica, Ti još ostala si
Zato ova ev' se pjesma glasi
Da i Tvoje uzveliča lice

Jerbo oni vrli druzi Tvoji
I družice već u grobu trnu
A svi ti su od nas biser-krunu
Zaslužili pored djelâ svoji.

Jer su oni tuđe kazalište
Istisnuli i uveli naše
»Svak u svome neka mjesto ište,

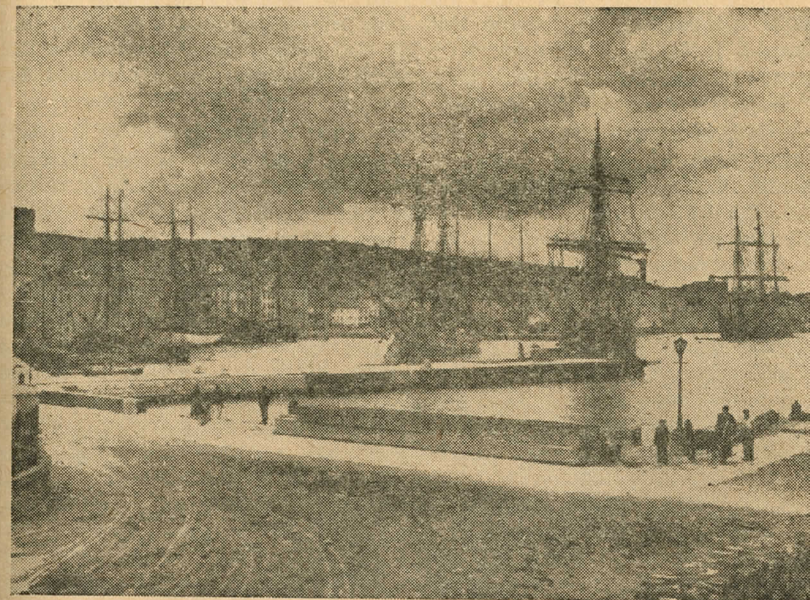
Nek se pasom svaki svojim paše!«
A ta slava i Tebi pripada
Triput : »Slava!« Tebi kličem sada.

---

7) Kad sam pronašao ovu pjesmicu, što ju je književnik Milutin Nehajev napisao u Senju kao »učenik pučke učione«, ostao sam začuđen, da se jedanaestgodišnji dječak, živeći u jednom pokrajinskom gradiću, sjeća, Marije Perisove u povodu 30-godišnjice njenog umjetničkog rada. Milutin Nehajev pisao je doduše već tada stihove. Zagrebačko »Smilje« objavilo je već 1890. njegovu pjesmu »Siroče« (»Vjetar huji, puše, da s'krovovi ruše, tek siroče mlado, bosonogo, gladno, ulicama kreće . . .«), a kratko nakon toga izišao je njegov prvenac u prozi »Nemoć — povijest zaboravljenog patnika.« Ali zašto baš ovi stihovi o Maci Perisovoj? Pokazao sam jednom prilikom ovu pjesmicu prof. Dragu Ivaniševiću, koji me je potakao da stvar istražim. Ispitujući životne pute Mace Perisove i njena umjetnička lutanja, naišao sam da je ona glumila i u Senju, gdje je očito i Milutin Nehajev, već tada zanesen za kazališnu umjetnost, čuo o njoj barem pripovijedati, ako je nije možda i vidio glumiti. Tako je nastao ovaj moj članak o Maci Perisovoj.

Nešto više od deset godina nakon proslave svog glumačkog jubileja Maca Perisova umrla je u Zagrebu, gotovo posve zaboravljena i osamljena, 11. siječnja 1902. Njeni posljednji dani bili su upravo jezoviti. Posljednji čin njezine životne drame odigrao se na tavanu jedne kuće u Vlaškoj ulici. Nemajući više od čega da živi rasprodavala je svoje kazališne uspomene, srebrne vijence i razne druge poklone i darove. Dok se u zagrebačkoj Streljani održavala bučna kazališna zabava pod geslom »Pit il'ne pit — to je pitanje«, hamletovske parafraze, i recitirala se »grozomorna balada«, u bijednoj tavanskoj sobici s prozorčićem na krovu umirala je od neimaštine i glada ona koju su u jubilarnim hvalospjevima nazivali »prvom zvijezdom uskrsnuloga hrvatskog kazališta«. Nije imala, bješe to posthumna konstatacija, sredstava ni za hranu, ni za liječnika i lijekove. Zvuči kao groteska, da se u posljednji čas sjetio nje novčanom pomoći zloglasni Khuen Hedervary. Ali pomoć je stigla prekasno. Maca Peris bila je već mrtva. »Čujemo, da je umrla u oskudici« — bilježe tim povodom jedne zagrebačke novine kao da se radi o nekim velikim daljinama.

Te noći spustila se nad Zagrebom gusta magla, i ulične svjetiljke su se zatamnile, a na Primorju, u njenom rodnom kraju, u kojem je »već zarana uživala njezina poletna duša u romantičkoj prirodi« (riječi su Stjepana Miletića), vladalo je usred zime, kako piše vremenska kronika, pravo proljetno vrijeme. Na Hreljinu su procvale mendule, a nešto od tog primorskog cvijeća i sunca doprlo je kroz zagrebačku maglu i do njena groba. I to je bilo sve.

Senjska luka oko 1910. godine

RADOJICA F. BARBALIĆ

Uloga Senja u izgradnji parobrodarstva male obalne plovidbe

U našoj ekonomskoj povijesti XVIII i XIX stoljeća Senj važi kao značajan i istaknuti privredni centar. Do ovog izražaja dolazi osobito onda, kada je počeo gubiti karakter vojničkog grada i kada je krajem sedamdesetih godina XVIII stoljeća izgrađena Jozefinska cesta, kojom je navrnuo snažan promet privrednih dobara panonske nizine. U to doba, pogotovo do sedamdesetih godina XIX stoljeća, Senj je na sjevernom Jadranu jedna od najpoznatijih luka za promet drvom, drvnom građom, soli, industrijske i kolonijalne robe. Promet senjske luke s ostalim lukama Vojne Krajine (Sv. Juraj, Jablanac i Karlobag) iznosio je u razdoblju od 1841. do 1850. god. 1,4% cjelokupnog prometa svih luka tadašnje austrijske države; u tom razdoblju uvoz je porastao za

160%, a izvoz za 225%.[1] Samo 1843. god. promet brodova u senjskoj luci iznostio je 874 krcata broda sa 19.032 reg. tona, a praznih brodova 802 sa 19.426 reg. tona, dok je vrijednost uvezene robe iznosila 419.353 forinti, a izvezene 1,267.265 forinti.[2]

Ovakav razvoj pomorskog prometa senjske luke uvjetovao je osnivanje nekoliko jakih izvoznih i uvoznih trgovačkih tvrtka (Krajač, Bontić, Olivieri, Vranyczany). Dapače neke od ovih trgovačkih tvrtka nabavljaju jedrenjake duge i velike obalne plovidbe, koji su većim dijelom prevozili proizvode samih firma, drvenu građu i bukove dužice za luke Sredozemnog mora. 1852. god. Senjani imaju 5 jedrenjaka duge plovidbe (nav »Baccarcich« i »Tonka«, pulaka »Jelica«, bark »Jozić« i brik »Šimun«) od kojih tri pripadaju Šimi Vranyczany.[3] Kasnije nestaju brodovi duge plovidbe, a do jačeg izražaja dolaze jedrenjaci velike obalne plovidbe, koji su svojom konstrukcijom i brodskim prostorom najbolje odgovarali potrebama senjske izvozne i uvozne pomorske trgovine. Tako 1867. god. Senj je luka pripadnosti šestero jedrenjaka velike obalne plovidbe (trabakuli »Attivo«, »Diana«, »Jugoslaven«, »Napridak« i »S. Giovanni Battista«, te škuner »Horvat«), koji pripadaju senjskim veletrgovcima Dobrili, Baraču, Vlahoviću i Vranyczany. Interesantno je da se sa Senjanima u velikoj obalnoj plovidbi udružuju kao poslovni partneri Lovranci i Ikari, koji se čak presele u Senj. Tako su 1867. god. sa senjskim veletrgovcima Dobrilom i Baračem suvlasnici u njihovim brodovima Kazimir Gašparinić iz Oprića i Ivan Franjul iz Ike, koji su im i zapovjednici.[4] U kasnijem razdoblju u senjskom brodarstvu mnogo je do izražaja došao udio Lovranca Ivana Marušića, koji je — kako ćemo kasnije vidjeti — pokušao u Senju osnovati parobrodarsko društvo 1888. god.

Prvi udarac privrednom prosperitetu Senja nanijet je 1862. god., kada je bila za promet otvorena željeznička pruga Sisak — Zidani most. Njome je prema Trstu naglo skrenuo znatan dio prometa, koji je do tada Kupom do Karlovca, a potom Jozefinskom cestom smjerao prema Senju. Pomorski promet Senja gubi prvenstveno žito, industrijsku i kolonijalnu robu, dok se promet drvom zadržao još uvijek zbog blizine šuma koje su na Velebitu bile eksploatirane.[5] Taj promet drvom pogodovao je u velike brodovima senjskih brodovlasnika, pa vidimo da se ta grana brodovlasnika, povezana sa tržištima na Sredozemnom moru baš brodovima velike obalne plovidbe, zadržala sve do početaka ovog stoljeća. Devedesetih godina prošlog stoljeća senjski veletrgovac Franjo Olivieri nabavlja bark »Vladimir« od 364 BRT, koji plovi na istim plovidbenim pravcima kao i svi dotadašnji senjski jedrenjaci velike obalne plovidbe, prevozeći dužice i hrastovinu u Cette, Port Vendres, Toulon, te Philippeville i Oran; posljednji senjski jedrenjak brik-škuner »Cattina«, vlasništvo Lovranca Marušića i Senjanina Rastića, bio je prodan 1903. god. u Tursku.[6]

1) Joseph Hain: Statistik des oesterreichischen Kaiserstaates, II. Band, str. 500.
2) Eco del Litorale ungarico od 9. 11. 1844.
3) Annuario marittimo, 1852, str. 114—202.
4) Annuario marittimo, 1868, str. II.—LXIV.
5) Pavao Tijan: Senj (Zagreb 1931.), str. 14.
6) Annuario marittimo ungherese, 1904.

1873. god. bila je predana u promet novo izgrađena pruga iz Karlovca na Rijeku preko Gorskog kotara i time zadan senjskoj trgovini sa zaleđem drugi, teži i jači udarac. U međuvremenu Hrvatski sabor i privredni krugovi Senja mnogo su nastojali da dođe do željezničkog spoja Karlovca sa Senjom. Senj, odvojen od Vojne krajine tek 1871. god. i proglašen kr. slobodnim lučkim gradom, nije međutim uspio da svoje ekonomske potrebe željezničkog spoja sa zaleđem opravda i ostvari. Intencije Budimpešte prema Rijeci, koja je nagodbom od 1867. god. po-

NOI PROVISORI ALLA SANITA
DELLA REGIA, LIBERA MILITARE CITTA, E PORTO
FRANCO DI SEGNA.

A chiunque le presenti Nostre perveranno, faciamo noto, qualmente partono da questa Città, per l'IDDIO Grazia sani, e libera d'ogni sospetto di male contaggioso, li sottoscritti a' quali ovunque capiteranno, si potrà dar libera, e spedita Pratica.

In quorum Fidem &c. Datum Segniæ, Die ... Mensis ... Anni 180...

Pomorski dokumenat iz Senja god. 1807. (iz Dubrovačkog arhiva)

stala »corpus separatum«, bile su suviše jake, argumentirane i političko-privredno opravdane i nisu pogodovale da se ostvari onakav željeznički spoj Karlovca sa Rijekom, kakav je bio planiran još prije revolucije 1848. godine.

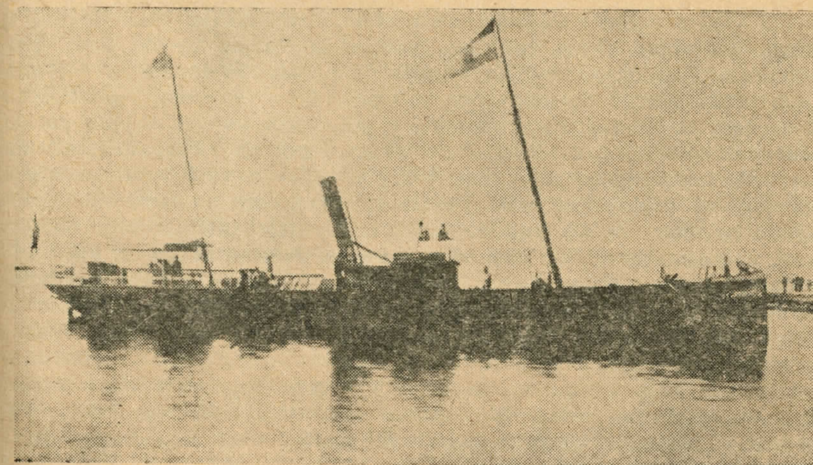
U međuvremenu, dok se vodila borba za željezničke spojeve morskih luka sa zaleđem tadašnje austrijske ctrevine, dok je industrijska revolucija zahvatala sve više maha u privrednim, manufakturnim postrojenjima, — na moru pak, u pomorskim prijevoznim sredstvima, dolazi do ove prekretnice teže. Parni stroj počinje doduše zauzimati položaj temeljnog sredstva pogona pomorskih plovnih objekata; no, na moru unapređenje mehaničkog pogona broda nije zauzimalo onakvog maha, onakav široki razmjer i zamah, kako primjena željezničkog prijevoza na kopnu. Brod po svojoj konstrukciji, namjeni, prijevoznim mogućnostima, rentabilitetu postaje primjenom mehaničkog sredstva pogona

posve drugačiji navigacioni i ekonomski faktor, koji stubokom mijenja te elemente, pa su i uvjeti njegove primjene bili sporiji; drugim riječima, imalo se sačekati da proces primjene parobrodarstva savlada sav niz takvih elemenata, dok se u gradnji parobroda uspjelo ekonomično primijeniti željezna odnosno čelična građa, a parni stroj postao efikasan, siguran i tehnički rentabilan. Sav taj period djetinjstva parobroda bio je svladan tek četrdeset, pedeset godina nakon pojave prvog parobroda. Taj pak moment znači ujedno i konačnu prekretnicu u daljnjem razvoju brodarstva na jedra.

Kod nas, na istočnim obalama Jadranskog mora, prvi se parobrod pojavio 1818. god. u Trstu. Do veće i komercijalne primjene parobrodarstva dolazi istom nakon 1836. god. kada je bilo osnovano parobrodarsko društvo (II sekcija Austrijskog Lloyda[7]) i kada se javljaju efemerni slučajevi upotrebe parobroda privatnog vlasništva nakon 1850. god. pojavom prvih Gopčevićevih parobroda »Principe Karagiorgevich« i »Principe Stirbey«.[8]) U tim razdobljima parobrod na obalama Jadranskog mora nije još toliko značio konkurenciju jedrenjacima, jer su u obalnom prometu kao veza između većih lučkih, trgovačkih i privrednih centara Trsta, Rijeke, Zadra, Splita i Dubrovnika posve odgovarali mali brodovi obalne plovidbe nazvani »trgeti«, koji su neredovito i prigodno prevozili putnike i robu sa obližnjih otoka i udaljenijih mjesta na kopnu. U pomorskom prometu velike obalne plovidbe i duge plovidbe parobrodi Lloydovog društva također nisu predstavljali ozbiljnu konkurenciju, jer su bili namijenjeni prijevozu pošte i brzovoznog tereta između Trsta, Carigrada i luka Levanta, pa nisu ni oduzimali teret koji je vozarinskim stavovima, svojim volumenom i kakvoćom odgovarao prijevozu jedrenjacima velike obalne i duge plovidbe. Tako npr, prijevoz žita iz crnomorskih luka za sjevernu Evropu počinje odgovarati vozarinskim stavovima za parobrode tek nakon 1880. god., prijevoz ugljena iz Velike Britanije za bunker-luke u Sredozemlju (Gibraltar, Malta, Aleksandrija, Carigrad, pa Ancona, Venezia i Pula) odgovara do 1890. god. vozarinskim stavovima za jedrenjake duge plovidbe, dok je prijevoz drvnih proizvoda iz naših luka za Sredozemlje tek oko 1900. god. počeo vozarinskim stavovima odgovarati parobrodima velike obalne plovidbe. Svakako, parobrod je već od pedesetih godina XIX stoljeća počeo preuzimati neke određene vrste tereta na svjetskim transkontinentalnim pomorskim relacijama, pa su brodovlasnici tražili izlaz iz teške situacije raznim mjerama: osnivanjem osiguravajućih društava, prijelazom na osnutak parobrodarskih društava uz državnu subvenciju, a u krajnjoj liniji pojačanim udruživanjem i osnivanjem brodarskih dioničkih društva.

Među tim mjerama, u momentanim uvjetima stanja brodarstva na jedra i njegovog daljnjeg održavanja, bila je najefikasnija mjera osnivanje brodarskih društava, drugim riječima udruživanje inokosnih brodovlasnika i koncentracija kapitala. Ova mjera uspjela je bar privremeno zaustaviti depresiju brodarstva na jedra u nekim zapadno-evropskim pomorskim državama (Velika Britanija, Francuska, Njemačka), pa

7) Annuario marittimo, 1848, str. 82.
8) Annuario marittimo, 1852, str. 202.

Prvi hrvatski parobrod »Hrvat« u senjskoj luci

je, smatrajući je korisnom, i naši brodovlasnici vrlo brzo prihvaćaju. Već prvu takvu formu udruživanja susrećemo 1856. god. u Velom Lošinju, gdje se osniva brodarsko društvo, koje radi slabe ekonomske baze i nesazrelih uvjeta poslovanja nije bilo dugog vijeka. Deset godina potom dolazi do šire i snažnije akcije osnivanja brodarskih društava; 1865. god. osniva se u Orebiću brodarsko društvo, 1867. god. u Senju, 1869. god. u Dubrovniku i Kopru, a 1873. god. u Bakru. Sva su ta brodarska društva osnovana s istim ciljem: vršenje pomorskog prijevoza brodovima na jedra i na paru, te osnivanje brodogradilišta u svrhu gradnje brodova za vlastite potrebe ili po narudžbi. Međutim neka od tih brodarskih društava nisu svoju pomorsko-privrednu djelatnost proširili i na parobrode. Prvenstveno su gradila jedrenjake duge plovidbe, uposlila ih u rentabilnim atlantskim prijevoznim relacijama, gdje je postojala potražnja brodskog prostora jedrenjaka, pa su svoje poslovanje tako razvila da su dugi niz godina poslovala s aktivnom bilancom. Ta društva, od kojih su neka posjedovala veliki plovni park (Pelješko društvo npr. imalo je u jeku poslovanja 33 jedrenjaka duge plovidbe, a dubrovačko 13 jedrenjaka), pobuđena uspjehom nove forme trgovačkog privređivanja sa jedrenjacima duge plovidbe, napustila su ideju izgradnje i korištenja parobroda. Jedino senjsko »Brodarsko društvo« iz specifičnih razloga privrede Senja i Hrvatskog primorja orijentira svoju djelatnost na izgradnju i korištenje parobroda obalne plovidbe, koji nakon što su prebrodili znatne navigacione, tehničke i prijevozne poteškoće, ustrajnim održavanjem lokalnih plovidbenih veza, postaju okosnicom redovne obalne parobrodarske veze Rijeke sa Senjom i dalje prema Zadru, te prema istočnoj istarskoj obali i istarskim otocima. Drugim riječima, primat u stvaranju i organiziranju redovne obalne parobrodarske veze na istočnoj obali Jadranskog mora bez sumnje pripada Senju.

U vezi s ovom konstatacijom postavlja se pitanje: zašto je baš u Senju pokrenuta akcija primjene parobroda i zašto je baš Senj tako neumorno i odlučno nastojao i uspio da se parobrodarske veze Senja sa Rijekom održe? Svakako, ova je akcija usko povezana s političkom situacijom u Hrvatskom primorju i s položajem koji je Rijeka počela zauzimati kao meta madžarske privredne i političke ekspanzije prema moru. U takvoj političkoj situaciji bilo je očito da će Rijeka danas sutra odigrati značajnu ulogu u madžarkoj ekspanziji na Hrvatskom primorju, pri čemu će nedvojbeno izvući kraći kraj i biti ugrožena budućnost neznatne hrvatske privredne pozicije, koncentrirane u veletrgovačkim kućama Senja, Novog, Kraljevice i Bakra. No baš ova hrvatska privredna pozicija ima jaki oslonac u Trgovačko-obrtničkoj komori u Senju, čiji rad osobito dolazi do izražaja nakon 1869. god. Okupivši privrednike Senja i čitavog Hrvatskog primorja — trgovce i industrijalce — ona već od prvih dana postaje javnim zagovornikom mnogih mjera, koje je trebalo poduzeti i pokrenuti za unapređenje privrede komorinog područja; pomorske veze, izgradnja željezničke veze sa zaleđem, osnivanje kreditnih zavoda, unapređenje obrta, ribarstva, te konačno i odnosa Senja i njegove privrede prema novootvorenoj željezničkoj vezi Rijeke sa Karlovcem. U ovim pak prvim danima njenoga rada najviše je dolazio do izražaja problem pomorskih veza, koje je na temelju ugovora sa državom imalo održavati parobrodarsko društvo tršćanskog Lloyda.

Rekli smo da je Senj imao već ranije znatno razvijeno brodarstvo duge i velike obalne plovidbe, a akcija osnutka »Brodarskog društva« predstavljala je u tadašnjoj ekonomskoj situaciji jednu od mjera za unapređenje djelatnosti pomorskog prijevoza. Razumljivo je stoga da se baš ta akcija javlja na našoj obali nakon osnutka pelješkog »Brodarskog društva« i da je društveni statut odmah i predviđao gradnju i korištenje brodova na jedra i na paru, te potrebu izgradnje brodogradilišta u Senju. Poznavaoci pomorske povijesti Senja ističu da je baš osnutak i rad brodogradilišta u Senju bio kardinalna pogreška koja je društvu priskrbila velike dugove.[9] Društveno brodogradilište, koje je 1871. god. imalo zaposleno 112 radnika, a 1874. god. čak 174 radnika,[10] izgradilo je od 1870. do 1874. god. samo 5 brodova duge plovidbe sa ukupno 2.842 reg. tona,[11] dok su troškovi izgradnje bili veoma visoki radi skupoće radne snage koju je trebalo dobavljati izvan Senja (iz Lošinja, Ike, Kraljevice, Bakra i Rijeke). Prva dva društvena broda bila su izgrađena tek 1871. god. (barkovi »Grad Senj« i »Grad Zagreb«), a na godišnjoj skupštini 1872. god. iskazan je utržak barka »Grad Senj« sa 10.742,34 for., a barka »Grad Zagreb« sa 8.743,80 for.[12] Tendenca uprave društva da gradi jedrenjake duge plovidbe sa pomoćnim strojem na paru, izgleda da je u međuvremenu bila dosta razmatrana, no kako ni drugi

9) Vladimir Slave Olivieri: Povjesne crtice iz senjske brodarske prošlosti (Jugoslavenski pomorac, 1934, broj 8.).

10) Processi verbali della inchiesta sulla marina mercantile ungarica e relative proposte finali. Rijeka 1886, str. 170.

11) o. c., str. 171.

12) La Bilancia od 10. 10. 1874.

pomorski narodi nisu primijenili u pomorskom prijevozu jedrenjake sa pomoćnim strojem, društvo se dezinteresiralo za tu akciju. Međutim, odlukom godišnje skupštine od 1871. god. odlučena je gradnja jednog parobroda za obalnu plovidbu, koji bi vršio putovanja uz obalu. Izgleda da je tek kasnije došla do izražaja nakana da se prvi društveni parobrod obalne plovidbe zaposli u redovnoj pruzi između Senja i Rijeke, naime onda kada su se nazirale konture novog ugovora o subvenciji sa parobrodarskim društvom austrijskog Lloyda (sklopljenog 20. studenog 1871.), prema kojemu je Rijeka imala sa Senjom jednom tjedno direktnu prugu, te jednom tjedno ticanje Senja kao međuluke na pruzi Rijeka—Zadar.[13] Privredne veze i potrebe njihovog pojačanja sa Rijekom tražile su da pomorska veza bude što češća, a činjenica da su između Trsta i Rijeke plovili već neki manji drveni parobrodi (»Alba« i »Union«, te da je takva pomorska veza bila rentabilna, pokrenula je upravu »Brodarskog društva« da stupi u kontakt sa riječkom brodograđevnom industrijom »Stabilimento tecnico« radi gradnje željeznog parobroda. Društvo nije ni pokušalo da parobrod gradi na svojem brodogradilištu u Senju, jer ono nije posjedovalo potreban tehnički inventar za mehaničku obradu željeznog brodograđevnog materijala. S druge strane »Stabilimento tecnico« bio je već dobro uvedena firma, kojoj je gradnja prvog željeznog parobroda imala poslužiti kao afirmacija u toj grani djelatnosti. Moramo ujedno pripomenuti da je upravo tih godina parni stroj uspio da se usavrši primjenom compound-sistema, čime je parobrod postao više ekonomičan u pomorskom prijevozu.

Prvi društveni parobrod na »svrdlo« kako se tadanjom pomorskom terminologijom govorilo) dobio je ime »HRVAT«, porinut je u more 13. srpnja 1872. na brodogradilištu »Stabilimento tecnico«, koje se nalazilo u predjelu Rečice. Pbd. »HRVAT«, čija je gradnja stajala 43.146,35 forinti (za tadašnje prilike prilično jeftino)[14], bio je dug 34,65 m, širok 4.80 m, visok 2.81 m, a imao je prema tadašnjim baždarskim mjerama 82 BRT i 59 NRT. Parni compound-stroj razvijao je snagu od 130 ind. KS i 30 nom. KS, a na brodu je bila ukrcana posada od 9 članova.[15] Već 4. rujna bio je konačno završen i opremljen za plovidbu, te je izvršio pokusnu vožju od Rijeke do Senja; udaljenost od 30 nautičkih milja prevalio je u 2.45 sata,[16] pa je prema tome razvio prosječnu brzinu od 10.90 NM na sat. Takva brzina bila je za tadašnje navigacione prilike i te kakav uspjeh, uzevši ujedno u obzir da je pbd. »HRVAT« bio prvi parobrod željezne konstrukcije sagrađen na Rijeci i imao parni stroj domaće produkcije. Već 7. rujna 1872. god. pbd. »HRVAT« je uspostavio redovnu prugu između Senja i Rijeke tičući međuluke Novi, Selce, Crikvenicu, Voz, Kraljevicu i Bakar. Ispočetka je na ovoj relaciji plovio ljeti pet puta tjedno, a zimi tri puta tjedno.

13) Rapporto statistico-economico sul commercio, l'industria e la navigazione 1867.—1894. Rijeka 1895, str. 7.

14) La Bilancia od 10. 10. 1874. — Gradnja barka »Grand Senj« koštala je 91.135 for., a barka »Grad Zagreb« 70.151.48 for., dok je gradnja barka »Hervatska« par godina potom koštala oko 180.000 forinti.

15) Annuario marittimo, 1888, str. CLXII.

16) La Bilancia od 4. 9. 1872.

Rentabilnost nove pruge sa pbdom »HRVAT« pokazala se vrlo brzo, a prema jednim podacima,[18] brod je 1873. godine imao ukupni promet od 220.253 for., dok je 1874. god. imao čak 496.926 forinti. Zbog toga 1873. god. društvo izgrađuje na riječkom brodogradilištu »Stabilimento tecnico« novi parobrod »Vinodol« od 158 BRT, koji je međutim imao neke konstrukcione mane,[18] zbog čega nije bio efikasan i duže je ležao u raspremi. Ovi prvi senjski parobrodi predstavljali su inače prototipove parobroda obalne plovidbe, sagrađenih po nacrtima tršćanskog brodograditelja Gašpara Tonella i riječkog inžinjera Otta Schlicka. Sa niskim nadgrađem, podesnom konstrukcijom i linijom i svojim izvrsnim navigacionim svojstvima oni su se pokazali pogodni za plovidbu predjelima u kojima prevladava bura, pa su se zadržali do naših dana kao prototip broda obalne plovidbe za prijevoz tereta i putnika.[19]

Likvidacijom »Brodarskog društva« 1877. god. pbd. »HRVAT« preuzeo je konzorcij od šestero njegovih dioničara, koji je uspio održati redovne pruge Senj — Rijeka, a ujedno steći povjerenje trgovaca i putnika u međulukama. 1879. god. konzorcij »Uprave pbda Hrvat« kupuje kraljevički pbd. »Primorac« od 54 BRT i mijenja mu ime u »Vinodolac« Konzorcij ujedno mijenja firmu u »Parobrodarstvo Ivan Krajacz i drugovi u Senju« i pod ovom firmom senjsko parobrodarstvo male obalne plovidbe razvija onu djelatnost koja je dovela do jačanja pomorsko-prijevoznih nastojanja Senja. 1883. god. društvo konačno dobiva subvenciju od 10.000 forinti za prijevoz pošte, a 16. svibnja 1883. god. uspostavlja prugu Senj—Karlobag, koja je godinu dana potom produžena do Paga.[20]

Nove pruge bile su vrlo rentabilne. Promet robe bio je dobar, a promet putnika veoma živ, naročito na karlobaškoj pruzi (ovdje su bile veoma slabe kopnene cestovne veze), pa je to zahtijevalo i izgradnju novog, trećeg društvenog parobroda. Već 1884. god. kupljen je od tršćanskog »Stabilimento tecnico« novi pbd. »Nehaj« od 138 BRT i 71 NRT, koji je 1888. god. preuzeo prugu Rijeka—Senj—Zadar, koju je do tada održavao Austrijski Lloyd. No uza sve povoljne uvjete poslovanja na novim prugama, pri obnovi ugovora o subvenciji država je uspjela smanjiti državnu potporu na 8.000 forinti.

Unutrašnje trzavice među članovima konzorcija i rodoljubni stav Senjana, koji je katkada prelazio granice (pošto se radilo o subvenciji iz Budimpešte i ujedno diktiranim uvjetima) pokrenule su drugu grupu senjskih privrednika da konkuriraju Krajačevim parobrodima. Ova grupa, kojoj je na čelu bio brodovlasnik i trgovac Ivan Marušić iz Ike, nastanjen u Senju, nabavlja 1888. god. u Trstu mali drveni pbd. »Intrepido« od 132 BRT i daje mu ime »Senj«. No ovaj brod, koji se svojom formom i manama stroja nije ni mogao takmičiti sa vitkim i elegantnim Krajačevim parobrodima, nije uspio izdržati konkurenciju; dapače,

17) La Bilancia od 30. 1. 1875.

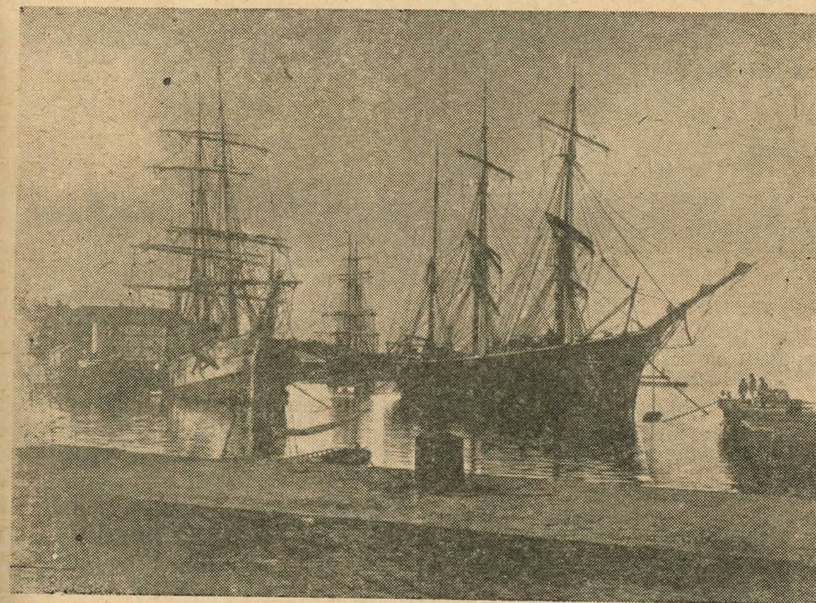
18) La Bilancia od 3. 9. 1875. — Ove mane su se izražavale u vijku sa četiri krila i kormilu vijčanih forma.

19) Pbd. »Hrvat« zadržao se u plovidbi nakon spajanja parobrodarskih društava u »Ungaro-Croatu« do 1902. god., kada je bio prodan u Trst. Ovdje ga susrećemo kao pbd. »Besenghi« do prvog svjetskog rata. — Pbd. »Vinodol« prodan 1877. god. u Napulj, zadržao se u plovidbi do iza prvog svjetskog rata pod imenom »Capri«.

20) Olivieri: o. c. (Jugoslavenski pomorac 1934. god. broj 9)

Marušićev konzorcij morao se povući i brod je već 1889. god. bio prodan Švrljuginom parobrodarstvu na Rijeci.[21]

Kako su razvitkom pomorskog obalnog prometa između Rijeke i njezinih gravitacionih područja, istarskih otoka, istočne istarske obale i Hrvatskog primorja, nastale potrebe da se regulira poštanski promet, tako zvana koncesionirana javna služba, madžarska subvenciona i prometna politika, koju je podržavao ministar trgovine Gabrijel Baross, polazila je za tim da se parobrodarsko društvo tršćanskog Lloyda potpuno istisne sa obalnog područja Translajtanije (prvenstveno Rijeke i Hrvatskog primorja), da se parobrodarskom društvu »Adria« poveća

Senjska luka oko 1910. godine

subvencija za pruge u Sredozemnom moru, a da obalne pruge koje je parobrodarsko društvo tršćanskog Lloyda održavalo iz Rijeke za Dalmaciju, istarske otoke, Istru i Trst pređu posve u ruke domaćih brodarskih društava [22]. Navodno je Barosseva namjera bila da osnuje novo parobrodarsko društvo za obalnu plovidbu, bez obzira što je na Rijeci postojalo Švrljugino i Schwarzovo parobrodarsko društvo, u Senju Krajačevo, a u Bakru Mikuličićev konzorcij pbda »Grad Bakar«. Vjerojatno u bojazni da se ne bi izgubila subvencija, došlo je do pregovora između članova Krajačevog i Švrljuginog konzorcija sa budimpeštan-

21) Olivieri: o. c. (Jugoslavenski pomorac 1934. god. broj 10)

22) Olivieri: o. c. (Jugoslavenski pomorac 1934. god. broj 11)

skom vladom da se oba društva spoje, preuzimajući time obaveze koje su se nametale državnom subvencionom politikom. Konačno 20. svibnja 1891. god. izvršena je na Rijeci fuzija obih konzorcija u »Ugarsko-hrvatsko dioničarsko parobrodarsko društvo« sa glavnicom od 600.000 forinti, podijeljenih na 600 dionica, svaka nominalne vrijednosti od 1.000 forinti, koje su uručene suvlasnicima na ime aporta parobroda, inventara i nekretnina, vlasništvo ovih konzorcija. Društvo je ujedno sklopilo sa Ministarstvom trgovine ugovor na deset godina u iznosu od 115.000 forinti godišnje subvencije i 30.000 forinti odštete za razne prijevoze pošte, preuzevši ujedno sve pruge iz Rijeke za Dalmaciju, Istru i Hrvatsko primorje, koje su do tada održavali parobrodarsko društvo Austro-Ugarskog Lloyda iz Trsta, Švrljugino društvo sa Rijeke i parobrodarski konzorcij Krajacz i drugovi iz Senja.

Stvaranjem novog parobrodarskog društva za obalnu plovidbu, poznatog inače na Primorju pod nazivom »Ungaro-Croata«, Senj gubi svoje parobrodarsko društvo, koje, iako je bilo često uzdrmano internim zadjevicama članova konzorcija, ipak je predstavljalo brodarstvo i pomorstvo onog hrvatskog, nacionalnog Senja, koji je znao podići svoj glas u mnogim prilikama protiv prodiranja Madžara na Hrvatsko primorje. No, novo društvo mijenja boje na dimnjacima brodova i luku pripadnosti, pojavljuju se prvi društveni parobrodi sa tuđinskim imenima (»Budapest«, »Hungaria«, »Croazia«, »Stephanie«, »Pannonia«), pa nacionalni krugovi Senja vide u novom društvu, koje k tome prima subvenciju iz Pešte, još jedan neposredni put tuđinske najezde na Hrvatsko primorje. Stoga neki bivši članovi Krajačevog konzorcija, koji se nisu složili sa fuzijom, pokreću akciju da se na Hrvatskom primorju osnuje novo parobrodarsko društvo. I doista odmah nakon osnutka »Ungaro-Croate« dolazi u Novom do formiranja »Hrvatskog primorskog parobrodarskog društva«, kome je senjski veletrgovac Frane Olivieri predao dva svoja parobroda, »Vitez« i »Sokol«. Ovo društvo, koje je do 1894. god. poslovalo pod firmom »F. Olivieri i Š. Vidmar i drugovi« na konkurentskoj pruzi Senj—Rijeka, radilo je dosta dobro bez državne subvencije. Tek 1894. god. društvo je formirano kao zadruga pod firmom »Hrvatska primorska parobrodarska zadruga« u Senju. No ipak zadruga nije bila dugog vijeka, jer je već jeseni 1894. god. došlo do odluke da se rasformira i brodovi prodaju »Ungaro-Croati«

Uza sve to što su ponovni pokušaji stvaranja samostalnog senjskog parobrodarstva male obalne plovidbe nailazili na interne i financijske poteškoće, senjska javnost nije se mogla pomiriti sa činjenicom da Ungaro-Croata« održava redovne pruge na području kuda je do nedavno senjski parobrod plovio i koje je senjski parobrod prokrčio. To je, konačno, kako smo i ranije rekli, doba pojačane akcije prodiranja madžarskog elementa na more i Primorje, doba banovanja Khuen-Hedervarya, doba kada pomorsko-upravna vlast u posve hrvatskim krajevima služi kao oslonac riječkog guvernera u prodiranju na hrvatsko područje, doba u kojem čak Madžari pokušavaju osnovati svoje brodogradilište u Kraljevici, doba kada dolazi čak do pokušaja da se izvlasti pomorsko javno dobro na području Hrvatskog primorja i pripoji riječkom Governo marittimo ungarese. Sve to izaziva otpor narodnih masa, hrvatskih privrednika, te dolazi često do ekscesa. Senj, najveći grad na Hrvatskom

primorju, politički, privredni i kulturni njegov centar, zna zadržati tvrdokorno stav prema madžarskom prodiranju na more. Pokušaj konkurencije »Hrvatske primorske parobrodarske zadruge«, koji uspjeva i koji se drži pune tri godine, dovodi do naprosto nelojalnih uvjeta konkurencije, što su i sami zadrugari zapazili. »Mnogi sudrugari, — veli u jednom svojem članku V. O.[23] — »osobito primorski, videći kako im vanredna jeftinoća kojom se putovalo na Rijeku, ubija dućanske pazare, povukavši za sobom i ostale, odlučiše se riješiti one dugotrajne oporbe, što na zahtjev većine bje i učinjeno prodajom parobroda istoj Ungaro-Croati«.

I još jednom u času jake protukhuenovske političke psihoze na Primorju dolazi do akcije za osnivanje novog parobrodarskog društva u Senju. Već 27. srpnja 1902. održana je konstituirajuća skupština »Hrvatskog parobrodarskog društva« na kojoj je konstatirano da je na području Hrvatskog primorja, Like i Rijeke do tada upisano 2.800 dionica u iznosu od 280.000 Kruna. Na Rijeci su bile »među tamošnjim Hrvatima« upisane 444 dionice.[24] Društvo je naručilo na brodogradilištu braće Poli u Chioggi dva parobroda male obalne plovidbe namijenjene putničko-teretnom prometu. Prvi, pbd. »Hrvatska« od 199 BRT i 76 NRT doplovio je početkom ožujka 1904. god. u Senj i preuzeo prugu Senj — Rijeka, dok je drugi društveni pbd. »Ante Starčević«, blizanac »Hrvatske«, doplovio u Senj početkom lipnja iste godine.[25] Osim pruge Senj — Rijeka, »Hrvatsko parobrodarsko društvo« početkom 1906. uvodi redovnu prugu Rijeka — Trst. God. 1904. nabavilo je društvo u Liverpoolu stariji pbd. »Petar Zrinski« od 123 BRT i 59 NRT, a 1908. god. pbd. »Svačić« od 73 BRT i 40 NRT s kojim je održavana pruga sa Opatijom. Ovo senjsko parobrodarsko društvo, u novim organizacionim prilikama, u novim uvjetima poslovanja, reguliravši subvencione odnose sa vladom, održalo se do nakon prvog svjetskog rata, kada je u promijenjenim političkim i privrednim prilikama 1922. god. ušlo u sklop »Jadranske plovidbe«. Time je završen period pedesetogodišnjeg rada, privrednog zamaha i poslovanja u Senju na organizaciji i razvoju našeg pomorstva.

Razmotrimo li u presjeku ovu epohu unapređenja brodarstva, koje je u parobrodarstvu Senja imalo kontinuirani i čvrsti oslon, doći ćemo do zanimljivih zaključaka.

Nepobitno je da je akcija koja je 1867. god. bila poduzeta u Senju osnutkom »Brodarskog društva« bila posljedica realnih pogleda brodovlasnika iz Senja na ulogu i položaj brodarstva u novoj fazi njegova tehničkog unapređenja. Kasnija pak akcija, da se izgradnjom prvog parobroda pokuša suzbiti na relaciji Rijeka—luke Hrvatskog primorja monopol plovidbene politike parobrodarskog društva Austrijskog Lloyda, ipak je urodila pozitivnim plodovima; možda je u tome najpozitivniji moment bio, što je pbd. »Hrvat« — uza sve dječje bolesti u početku parobrodarskog poslovanja — odgovarao maritimnim, nautičkim i ekonomskim potrebama ove plovidbene relacije. Prvi uspjeh makar i neznatne državne subvencije od 10.000 forinti položio je temelje

23) V. C. (Vladimir Olivieri): Osvrt na desetu godišnjicu »Ungaro-Croate« i tužbe Senjana (Novi list od 1. 6. 1901.)
24) Novi list od 28. 7. 1902.
25) Oba broda još danas plove u sastavu plovnog parka Jadrolinije; prvi pod imenom »Starigrad«, a drugi pod imenom »Podhum«.

za daljnji razvoj odnosa između društva i države. Svakako je položaj koji su Krajačevo i Švrljugino društvo imali u Hrvatskom primorju, na Rijeci i na području koje je pomorskim vezama gravitiralo Rijeci, stavilo pred gotov čin Ministarstvo trgovine u Budimpešti u času kada je kanilo osnovati madžarsko parobrodarsko društvo za obalnu plovidbu, jer su oba društva svojim radom i plovnim parkom mogla zagarantirati preuzimanje i redovnost plovidbenih veza.[26]

S druge strane Senj je kao politički, kulturni i privredni centar Hrvatskog primorja mogao na sebe preuzeti teški, financijski rizik osnivanja i održavanja parobrodarskog društva, a ta je akcija bila popraćena posve razumljivim i za ondašnje prilike redovnim trzavicama unutar društva. A svaka takva trzavica izazvala je osnivanje nove parobrodarske organizacije, najprije Marušićeve, pa Olivierijeve i konačno »Hrvatskog parobrodarskog društva«. I dok su se mjesta bliže Rijeci (Kraljevica i Bakar) prije ili kasnije povukla, rodoljubni Senj sa nacionalnom privredom daje otpor, — možda uz veće financijske poraze, no ipak daje svoj glas. Ne možemo stoga negativno ocijeniti konkurentske akcije i Marušića i Olivierija; one su bile odraz tadašnje političke i privredne psihoze u jednom još jakom privrednom centru, koji je nalazio mogućnosti da se odupire političkom i privrednom prodiranju Madžara na more. — Izgubivši pak šire zaleđe. Senju su ostala nepresušna šumska bogatstva drvne prerađivačke industrije užeg zaleđa, Velebita, Vratnika, i time mu omogućila, premda smanjen, ipak siguran pomorsko-privredni razvitak.

Svi ovi elementi pridonijeli su da je pionirski pothvat parobrodarstva Senja u konkurentskoj borbi sa monopolom parobrodarskog društva austrijskog Lloyda, doveo do poslovanja male obalne plovidbe, do plovidbene politike jednog malog parobrodorskog društva, koja se stvarala na praktičnim iskustvima, a koje je ujedno mislilo na budućnost, na proširenje svojih brodarskih veza prema podgorskim i prema istarskim lukama. Senj je tako položio temelj jedne buduće organizacije, do koje je došlo 1891. god. fuzijom parobrodarskih društava. I jedno je tačno i sigurno, — da nije došlo do te fuzije, da nije došlo do organiziranja novog društva pod vodstvom domaćih ljudi i rodoljuba (Ladislav Krajač, Žiga Kopajtić, Mate Polić, dr Andrija Stanger, kap. Anton Sterk, kap. Viktor Tomičić), da je Budimpešta prešla preko ponuda tih rodoljuba i uspjela osnovati madžarsko društvo za obalnu plovidbu, mi bi 1918. godine ostali i bez obalne plovidbe Rijeke i Hrvatskog primorja isto tako, kako smo ostali velikim dijelom i bez duge plovidbe.

Svakako, detaljna ekonomska analiza stvaranja i poslovanja parobrodarstva Rijeke i Senja, Hrvatskog primorja uopće, taj će momenat objasniti. No uvijek će biti istaknuto, da je Senj svojim političkim, kulturnim i privrednim stavom u velike doprinio stvaranju i razvoju našeg parobrodarstva male obalne plovidbe.

26) Brozo Brozović: Vinodolska knežija (Zagreb 1938.) str. 253. — prilog Dr ing. Vuka Krajača: Historijat obitelji Krajač.

VINKO ANTIĆ

Podvelebitsko turističko područje

SENJ — JURJEVO — JABLANAC — KARLOBAG

U popisu kupališnih mjesta Hrvatskog primorja nalaze se odavno također Senj, Jurjevo (Sv. Juraj), Jablanac i Karlobag. Prvi i posljednji (Senj i Karlobag) navode se u statistikama posjetilaca kupališta već potkraj 19 stoljeća,[1] dok druga dva mjestanca (Jurjevo i Jablanac) vode statistiku turista od 1931. godine.[2] Ranije veze do tih mjesta bile su samo parobrodarske, djelomično cestovne, os m Senja koji je imao autobusni spoj sa Sušakom već 30-ih godina ovoga stoljeća. Međutim izgradnjom automobilske ceste od Sušaka do Senja duž podvelebitskog područja do Zadra, sva mjestanca ispod Velebita dobila su veći značaj i za turizam: i ona koja su se dosad donekle turistički razvijala, i ona koja su na početku takvoga razvoja.

Sva ta mjestanca, i gradići, davnašnjeg su porijekla. Za njih se znalo u najstarije doba i često se spominju u povijesti, pa su doživjela mnoge burne dane. bila napadana, rušena, obnavljana. Smještena ispod velebitskog masiva bila su slabo pristupačna, kao zaturena, a rijetko pristajanje parobroda u posljednjem stoljeću bilo je uvijek osobit događaj za njih. U turističkom pogledu postala su odavno poznata izletišta (Senj, Karlobag, Jablanac), da bi danas, izgradnjom autoceste, cijela podvelebitska obala ne samo živjela nego dobila veće turističko značenje.

O Senju kao izletištu zna se već polovinom 19. stoljeća. Naime 16. svibnja 1845. priređen je iz Rijeke izlet u Senj sa p/b »Arciduca Francesco Carlo« sa 80 izletnika. U Senju su bili lijepo dočekani, a ispraćeni su i pucanjem mužara.[3] U ono doba Senj još nije imao redovitih parobrodarskih veza, jer su parobrodi Austrijskog Lloyda plovili iz Trsta u Dalma-

1 Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije. I/1905, Zagreb 1913, str 279.

2 Izvještaj o radu Saveza za unapređenje turizma na Gornjem Jadranu u g. 1931. Sušak (1932), str. 13.

3 G. P., Gita di dipòrto su di un Piroscafo del Lloyd da Fiume a Segna. — Eco del litorale ungarico, III/1845, br. 15, str. 3—4.

ciju ne pristajući ni u Rijeci. Međutim poslije uspostave parobrodarske veze između Rijeke i Zadra, tzv. »linea laterale di Croazia«, Lloydovi parobrodi pristajali su 1853. godine u Selcima, Senju, Jablancu, i Karlobagu.[4] Od tada je Senj dobivao sve bolje parobrodarske veze, a one su bile preduvjet razvoja turizma u cijelom Hrvatskom primorju. Naročito od osnutka brodarskog društva u Senju (1867) i izgradnje prvog domaćeg parobroda pod imenom »Hrvat« (1871), Senj je imao stalne parobrodarske veze sa Rijekom.[5] Lloydova pruga Rijeka-Zadar, koja je redovno ticala i Senj, postala je od 1882. godine brzom i u ljeti pristajala u Sv. Jurju, Jablancu i Karlobagu.[6] 1883. godine je Senjsko parobrodarsko društvo održavalo osim pruge Senj-Rijeka i prugu Senj-Karlobag, tičući Sv. Juraj i Jablanac, a od 1884. godine u ljeti još i Kladu, Stinicu i Pag.[7] Isto je društvo preuzelo zatim od Austrijskog Lloyda i prugu Rijeka-Zadar, koja je i nadalje ticala Senj.[8]

Kao preduvjet za razvoj turizma u Hrvatskom primorju, do koga je i došlo, ove su parobrodarske veze poboljšavane naročito u posljednjem deceniju 19. stoljeća. Godine 1887. putovao je po Hrvatskom primorju Mita Petrović i svoj putopis štampao u novosadskom »Javoru«, a zatim i zasebno pod naslovom »Slike iz Hrvatskog Primorja«, u kome je Senju posvetio cijelo poglavlje »Senj na kamenu« hvaleći senjske parobrode, osobito najveći »Nehaj«, da su naime »vrlo dobri«.[9] On već tada ubraja Senj u one gradove koji su imali »uređena kupatila sa potrebnim zgradama«, kao Rijeka, Sušak, Bakar i Kraljevica.[10] U tim mjestima postojale su tada već izvjesne mogućnosti za smještaj i opskrbu. Takav je dakle bio i Senj, imajući osim toga i uređeno kupalište. A početkom 20. stoljeća Senj je štampao ilustrirani »Vodić po Senju i okolici« na hrvatskom i njemačkom jeziku. U tom vodiču prikazuje se Senj kao historijski gradić i nabrajaju se njegove kulturno-historijske znamenitosti, ali se spominje senjsko kupalište, — »doduše maleno, ali se odlikuje čistoćom morske vode«, — gostionice i hoteli (**Adrija** s kavanom, **Nehaj** s dvoranom za zabavu, **Zagreb**) te parobrodarske veze.[11] I u turističkom vodiču M. Lončara »Izleti po Kvarneru i Dalmaciji« opisuje se također Senj i spominje »lijepo uređeno morsko kupalište na ‚Art' šetalištu«, a navode se gostionica (**Tildi**) i hoteli, u kojima se »odsjedalištima« dobiva »dosta dobro jelo i piće«. U ovom vodiču se ističe da je Senj ishodište za izlete na Plitvička jezera.[12]

Hrvatsko-njemački Vodič po Senju i okolici ne spominje osim Sv. Jurja ni jedno drugo mjesto južnije od njega, dok Lončarov vodič iz 1911.

4 Annuario Marittimo, IV/1854, str. 198—199.

5 O ulozi Senja u razvoju parobrodarstva vidi u članku Radojice F. Barbalića: Uloga Senja u izgradnji parobrodarstva male obalne plovidbe u ovom broju Riječke revije, str. 121.

6 Annuario Marittimo, XXXII/1888. Appendice, str. 5—6.

7 La Bilancia. XVI/1883, br. 158 (oglas), br. 290, str. 4; XVII/1884, br. 81, str. 4, br. 137, str. 4.

8 La Bilancia, XXIV/1891, br. 5 str. 4.

9 Mita Petrović: Slike iz Hrvatskog Primorja Kažiput za putovanje u primorje zdravima i bolesnima. Preštampano iz »Javora«. Novi Sad 1888, str. 96.

10 Isto, str. 113.

11 Vodić po Senju i Okolici. Führer durch Zengg. u. Umgebung, Senj. Tisak i naklada T. Devčić et. co. (bez god.), str. 4 i 6.

12 Izleti po Kvarneru i Dalmaciji. Bogato ilustrirani putokaz po najnovijima izvještajima za izletnike i putnike istarsko-hrvatske dalmatinske rivijere od Trsta i Rijeke do Kotora. Izdaje i uređuje M. E. Lončar na Rijeci. Rijeka 1911. O Senju str. 89—91.

godine spominje još Kladu, Stinicu, Jablanac, Priznu i prikazuje Karlobag, za koji kaže da ima »udobno morsko kupalište« i dvije gostionice.[13]

Prema ovim podacima Senj i Karlobag ubrajaju se u kupališna mjesta vrlo rano. To potvrđuju i statistički podaci o posjetiocima kupališta u Hrvatskom primorju od 1897. do 1910. u »Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije«, u kojemu se osim Bakra, Kraljevice, Crikvenice, Selaca i Novoga, koja su se mjesta razvijala kao turistička, spominju također Senj i Karlobag.[14] Ti podaci za 14 godina, odnosno za Karlobag za 12 godina, sređeni su u slijedećem pregledu. Za svako mjesto navedeni su posebno po godinama, a onda za sva mjesta ukupno, da se vidi kako je rastao broj turista ne samo u pojedinim mjestima nego i u cijelom Hrvatskom primorju.

Pregled posjetilaca u kupalištima Hrvatskog primorja od 1897. do 1910.

Godina	Bakar	Kraljevica	Crikvenica	Selce	Novi	Senj	Karlobag	Ukupno
1897	43	336	641	20	374	118	—	1532
1898	148	494	797	27	251	32	—	1749
1899	55	540	945	78	309	40	49	2016
1900	72	651	1050	61	361	38	35	2218
1901	52	645	1108	70	349	45	31	2300
1902	94	1201	1869	107	550	45	56	3922
1903	276	1426	1497	500	474	785	89	5047
1904	127	1070	1803	72	509	50	82	3713
1905	122	2321	1670	76	461	34	42	4726
1906	70	1378	1817	65	825	48	43	4246
1907	168	1580	2829	91	920	56	39	5683
1908	170	1677	3328	108	585	35	31	5934
1909	156	2479	5064	201	786	25	32	8743
1910	202	1517	5072	262	832	50	23	7958

U statistici su do 1901. godine vođeni posebno muški i ženske te ukupno. Ovdje je naveden samo ukupan broj. Od 1902. posjetioci više nisu razvrstani po spolu nego u stalne i prolazne, dok prije toga prolazni nisu spominjani. Stoga sada i raste ukupan broj posjetilaca. Prema njihovu porastu na prvom je mjestu Crikvenica, gdje se broj turista od 641 god. 1897. penje na 5.072 god. 1910, što predstavlja porast od 4.431 ili 641 %. Poslije Crikvenice najjača je Kraljevica sa porastom od 336 (1897.) na 2,479 (1909) turista, dakle za 2.143 ili 637 %, a za njom Novi, gdje je broj turista porastao od 374 (1897) na 920 (1907), dakle za 546 ili734 %. U Selcima je broj turista porastao od 20 (1897) na 262 (1910), dakle za 242 ili 1.210 % ili samo prolazno 1903. godine na 500, dakle za 480 ili 2.400 %. U Bakru je broj turista stalno u kolebanju, raste od 43 (1897)

13 Isto, str. 91.

14 Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije. I/1905, Zagreb 1913, str. 279, i II/1906—1910, Zagreb, 1917, str. 235.

na 202 (1910), dakle za 159 ili 369 %, odnosno prolazno 1903. godine na 276, dakle za 233 ili 540 %. Dok se kod Crikvenice i Kraljevice zapaža redovan i stalan porast turista iz godine u godinu, a to se odnosi u manjoj mjeri na Novi i još manje na Selce, kod Bakra toga nema, a kod Senja i Karlobaga primjećuje se kolebanje i opadanje. Ni Senj ni Karlobag, prema iznijetim podacima, — za razliku od Crikvenice, Kraljevice, Novoga i Selaca — ne razvijaju se turistički i njihov turistički promet je u to doba neznatan i nestalan. To pokazuje i ukupan broj posjetilaca za svih sedam kupališta, koji raste od 1.532 (1897) na 8.743 (1909), dakle za 7.211 ili 470 %, ali je udio Senja i Karlobaga u ukupnom prometu turista u Hrvatskom primorju tada upravo sasvim neznatan. Činjenica je međutim da se i Senj i Karlobag već od 1897. ubrajaju u kupališta i da primaju posjetioce. Kako podataka o broju noćenja u ondašnjim statistikama nema, nije moguće ustanoviti ni prosječan boravak turista u pojedinom mjestu i utvrditi karakter kupališta: stacionirani ili tranzitni.

Takav turistički razvitak kupališta u Hrvatskom primorju prekinuo je I svjetski rat. To se tiče i Senja i Karlobaga. Međutim poslije svršetka rata i prestanka talijanske okupacije turistička privreda u Hrvatskom primorju obnavlja se dosta brzo, naročito u Crikvenici, Kraljevici, Selcima i Novome. Šta više, u novim uvjetima za razvitak turizma, naime u uvjetima u nacionalnoj državi, ta kupališta postižu nove i veće uspjehe i počinju većim dijelom živjeti baš od turističke privrede. To doduše ne vrijedi ni za Senj ni za Karlobag, ali se turizam obnavlja i u njima, a turisti počinju posjećivati još i Jurjevo (Sv. Juraj) i Jablanac. Nastupilo je drugo razdoblje u razvoju turizma u Hrvatskom primorju.

O podvelebitskim kupalištima sve se više govori u vodičima i prospektima. Tako u »Vodiču kroz Gornje Primorje od Sušaka do Obrovca«, koji je sastavio Viktor Cerić, a izdalo Udruženje privrednika u Bakru, opisuju se Senj, Jablanac i Karlobag. Za Senj se kaže da je »starodrevni grad«, da je ishodište za izlete na Plitvička jezera, ali se dodaje da »nema nikakve uredbe za primanje stranaca«, da »nema još... većeg hotela, jer ona dva, koja postoje, Nehaj i Zagreb, mogu primiti samo maleni broj stranaca.[15] U Jablancu se spominje kupalište i dva manja hotela (Ideal i Babić),[16] a o Karlobagu se govori opširno, ali o turizmu nema ni riječi.[17] Sva tri kupališta (Senj, Jablanac i Karlobag) spominje također »Vodič po morskim kupalištima Gornjeg Jadrana«, koji je sastavio Vladimir Dobrić a izdao Savez kupališta i ljetovališta za promet stranaca na Gornjem Jadranu. U Senju se spominje kupališni dio i veli da je grad ishodište za izlete na Plitvička jezera. Za Jablanac i Karlobag se također kaže da imaju kupalište. Spomenuta i druga mjesta ispod Velebita Dobrić naziva »zelenim oazama u kamenitoj pustoši«, koja zbog slabih veza i pomanjkanja kupališnih uređaja i nisu još kupališna mjesta. Dobrić je međutim zapazio da je »priroda i ovdje na mjestima posula mnogo ljepota« i gledajući u sutrašnjicu već je tada istakao da ima nade »da će ih budućnost iznijeti«, naime te neiskorišćene ljepote. Te je godine postojao u Senju Kupališni odbor, a u Jablancu Društvo za poljepšanje mjesta.[18] Isto tako

15 Viktor Cerić: Vodič..., Zagreb 1923, str. 63.
16 Isto, str. 66.
17 Isto, str. 68—69.
18 Vladimir Dobrić: Vodič..., Sušak 1925, str. 40—44.

i Violićev vodič »Jugoslavenski Jadran« govori o Senju vrlo opširno, spominje izlete iz Senja, a ukratko Jablanac i Karlobag, i najzad Starigrad (dalmatinski ili obrovački), koji se vjerojatno po prvi put spominje u jednom vodiču.[19] Autor opširnog vodiča »Ljeti i zimi u Jugoslaviji«, Mirko Vimer, opisuje također podvelebitska mjesta. Senj mu je »jedan od najinteresantnijih gradova u Hrvatskom primorju«, on je »senior među hrvatskim gradovima« i »historijski grad s... romantičnom i veličanstvenom monotonijom«. Za njim spominje Sv. Juraj, koji je imao svoje Društvo za promet stranaca, pa Jablanac, Karlobag i Starigrad.[20] A kad je Turistički savez u Sušaku zajedno s beogradskim Putnikom izdao 30-ih godina vrlo lijepi prospekt, u kome su sva turistička mjesta Hrvatskog primorja prikazana u slikama, svako mjesto na jednoj stranici, tako je učinjeno i za Senj, i za Jablanac, i za Karlobag, pa su i ova mjesta bila dolično predstavljena turistima.[21]

Sve to nije ostalo bez uspjeha. Oni se ogledaju u statistici turista i njihovih noćenja za Senj, Jurjevo, Jablanac i Karlobag. Za Senj postoje podaci o broju turista od 1924. god., odnosno o broju turista i noćenja od 1928. god., za Jurjevo i Jablanac od 1931. i za Karlobag od 1932. godine.[22] Prema tim podacima vidjet će se kako se razvijao turistički promet u svakom od tih mjesta u navedenim godinama.

U Senju je broj turista iznosio 1924. god. samo 93, a onda se popeo 1925. na 130, god. 1926. na 338, a 1927. god. na 1.779. Ove je godine porast prema prethodnoj za 1.441 ili 426 %, a prema 1924. godini za 1.686 ili 1.813 %. Od 1928. do 1940. godine broj turista i noćenja u Senju prikazuje slijedeći pregled.

Pregled turista i noćenja u Senju od 1928. do 1940.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak	Opaska
	Ukupno	Porast - Pad		Ukupno	Porast - Pad			
		u broju	u %		u broju	u %		
1928	1580	— 199	11,2	3373	—		2,1	Do 30. IX
1929	1968	+ 388	24,5	4511	+ 1138	33,7	2,2	
1930	2917	+ 949	48,2	6607	+ 2096	46,4	2,3	
1931	2401	— 516	17,6	4836	— 1771	26,8	2	
1932	1890	— 511	21	4299	— 535	11	2	
1933	2183	+ 293	16	3694	— 605	14	1,7	
1934	2205	+ 22	1	6884	+ 3190	86	3	
1935	1561	— 644	29	3094	— 3790	55	1,9	
1936	1025	— 536	33	2244	— 850	27	2	
1937	1043	+ 18	1,5	2424	+ 180	8	2,3	
1938	864	— 179	16	1496	— 928	39	1,6	
1939	580	— 284	33	1967	+ 471	31	3,4	
1940	484	— 96	17	2085	+ 118	6	4,3	

19 Jugoslavenski Jadran. Vodić sa fotografijama, planovima gradova i geografskim kartama. Izradio i izdao prof. F. Violić. Zagreb 1929, str. 32—36.
20 Ljeti i zimi u Jugoslaviji. Ljetovališta/Zimovališta/Lječilišta/Kupališta. Uredio Mirko Vimer. Izdaje Jadranska straža Mjesni odbor II Zagreb. Zagreb 1933, str. 185—191.
21 Prospekt u mome arhivu.
22 Za sve preglede podaci su uzeti za Senj od 1924—1927 u članku »Akcija za unapređenje turizma na našem Jadranu te Gorskom Kotaru«, Primorsko-krajiške novine (Kar-

Iz pregleda se vidi da je u Senju već 1928. god. znatno porastao broj turista prema godinama potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Onda je bio minimalan, sada velik. Godine 1930. bilo je u Senju najviše turista (2.917), dok je poslije toga broj turista stalno u opadanju, naročito od 1928. Godine 1930. postignut je i velik broj noćenja (6.607), kao i 1934. godine (6.884). Prosječan boravak turista kretao se od 1,6 do 2 odnosno 3 dana. U godinama velikog broja turista prosječni boravak iznosio je 2,3 dana (1930), odnosno 3 dana (1934), ali i kada je i smanjen broj turista i noćenja, prosječni boravak je čak i veći, iznosi 3,4 (1939) odnosno 4,3 dana (1940). U svakom slučaju podatak o prosječnom boravku turista pokazuje da su se turisti u Senju malo zadržavali odnosno da je Senj imao tranzitni značaj u turizmu.

Što se tiče Jurjeva (Sv. Jurja), ono se u prvom razdoblju nije ni počelo turistički razvijati, nije imalo posjetilaca. Istom u nacionalnoj državi počinje turistički razvitak ovoga mjesta. Koliko je bilo posjetilaca do 1930. godine nije poznato, jer se mjesto javlja u izvještaju Turističkog saveza u Sušaku sa podacima u statistici tek 1931. godine. To se vidi u ovom pregledu.

Pregled turista i noćenja u Jurjevu od 1931. do 1940.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak
	Ukupno	Porast - Pad u broju	Porast - Pad u %	Ukupno	Porast - Pad u broju	Porast - Pad u %	
1931	125			347			2,8
1932	387	+ 262	209	549	+ 202	58	1,4
1933	132	— 255	65	1287	+ 738	33	9,7
1934	358	+ 226	171	652	— 635	50	1,8
1935	337	— 21	6	751	+ 99	13	2,2
1936	474	+ 137	40	2910	+ 2159	300	6
1937	494	+ 20	4	1980	— 930	32	4
1938	484	— 10	2	4134	+ 2154	108	8,5
1939	262	— 222	46	1908	— 2226	54	7,2
1940	164	— 98	38	1063	— 845	44	6,5

Ovo malo mjestance, prvo južno od Senja, postiglo je dakle najveći broj turista 1937. (494), a noćenja 1938. godine (4.134). U prvim godinama, od 1931. do 1935. prosječni boravak je malen, od 1,4 (1932) do 2,8 dana (1931), osim 1933., kada je velik i iznosi 9,7 dana. Poslije 1936. prosječni

lovac), II, br. 13, 29. III 1928, str. 2; od 1928—1929. u članku »Ovogodišnja sezona na Gornjem Jadranu«, Naša sloga (Sušak), II, br. 391, 8. XI 1929, str. 2; od 1930—1931. u članku »Promet stranaca na Gornjem Jadranu 1930. i 1931. godine«, Naša sloga (Sušak), V. br. 33 od 10. II 1932., pored Senja za Sv. Juraj i Jablanac; za sva mjesta od 1932—1934. u članku »Statistika prometa stranaca na području Gornjeg Jadrana i Gorskog Kotara«, Jugoslavenski turista (Sušak), III/1935, br. 1—2, str. 15—16; za 1935. god. u članku »Promet stranaca na Hrvatskom Primorju i u Gorskom Kotaru 1935. godine«, Jugoslovenski turista (Sušak). IV/1936, br. 1—2, str. 22—23; od 1931—1939. također u »Izvještaju o radu Saveza za unapređenje turizma na Gornjem Jadranu«, Sušak 1932—1935, i u »Izvještaju o radu Turističkog saveza za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar«, Sušak 1936—1940.

boravak raste (osim 1937. god.) od 6 do 8,5 dana (1938), pa time Jurjevo postaje sve više mjestance sa dužim boravkom turista.

Slično Jurjevu sada se turistički razvija i Jablanac, koji u prvom razdoblju i nije imao posjetilaca. Koliko ih je imao prvih godina u nacionalnoj državi, nije poznato, ali se i on javlja 1931. godine u izvještaju Turističkog saveza u Sušaku, pa su ti podaci sređeni u slijedećem pregledu.

Pregled turista i noćenja u Jablancu od 1931. do 1940.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak
	Ukupno	Porast - Pad u broju	Porast - Pad u %	Ukupno	Porast - Pad u broju	Porast - Pad u %	
1931	150			1149	–		7,6
1932	378	+ 228	152	3090	+ 1941	169	8
1933	297	— 81	21	2309	— 781	25	7,7
1934	222	— 75	25	1603	— 706	30	7,2
1935	483	+ 261	117	4092	+ 2489	156	8,4
1936	278	— 205	43	1923	— 2169	53	7
1937	365	+ 87	31	2947	+ 1024	53	8
1938	363	— 2	—	1356	— 1591	54	3,7
1939	994	+ 631	174	2459	+ 1103	81	2,5
1940	83	— 911	91	362	— 2097	85	4,3

Ni u Jablancu nije dakle velik broj turista, čak je i manji, i pokazuje kolebanje, ali je jedne godine porastao na 994 (1939), što je međutim bila prolazna pojava. Iste godine broj noćenja iznosi samo 2,459, dok je 1935. god. na 483 turista iznosio 4.092. Kolebanje se tako zapaža i u broju noćenja. Za razliku od Senja, gdje je prosječni boravak malen, Jablanac pokazuje još bolje od Jurjeva da je bio kupalište stacioniranog turizma: prosječan boravak od 1931. do 1937. kretao se od 7 (1936) do 8,4 dana (1935), a 1938. je smanjen na 3,7 i 1939. čak na 2,5 dana.

Najzad, i Karlobag, koji su turisti posjećivali već potkraj prošlog i početkom ovoga stoljeća, iako u malom broju, nastavlja da se poslije 1918. razvija kao malo turističko mjestance. Evo podataka o njemu, kako su objavljeni u izvještajima Turističkog saveza u Sušaku od 1932. do 1939. godine i u novinama za 1940. godinu.

Pregled turista i noćenja u Karlobagu od 1932. do 1940.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak
	Ukupno	Porast - Pad		Ukupno	Porast - Pad		
		u broju	u %		u broju	u %	
1932	636			7494	·		11,8
1933	135	— 501	78	827	— 6667	89	6,1
1934	265	+ 130	99	909	+ 82	10	3,4
1935	197	— 68	24	616	— 293	32	3
1936	170	— 27	13	839	+ 223	36	4,9
1937	205	+ 35	20	1284	+ 445	50	6
1938	200	— 5	2	994	— 290	23	5
1939	214	+ 14	7	517	— 477	48	2,4
1940	168	— 46	21,5	821	+ 304	58,8	4,9

Iz pregleda se vidi da je u Karlobagu zabilježen 1932. godine najveći broj turista (636) i najveći broj noćenja (7.494), dok je poslije toga turistički promet u ovom gradiću u opadanju. To se opaža i u prosječnom boravku, koji 1932. god. iznosi čak 11,8 dana, ali se u narednim godinama kreće od 3 (1935) do 6,1 dana (1933), da bi konačno pao na 2,4 dana (1939).

No bez obzira na broj turista i noćenja spomenuta četiri mjesta ispod Velebita — Senj, Jurjevo, Jablanac i Karlobag — razvijala su se turistički i u staroj Jugoslaviji. Senj je imao najveći broj posjetilaca, ali nije imao velik broj noćenja, pa je bio pretežno tranzitnog značenja u turističkoj privredi. Prosječni boravak iznosio je 1,7 (1933) do 4,3 dana (1940). U ostalim trima kupalištima, Jurjevu, Jablancu i Karlobagu, prosječni boravak turista bio je veći i u njima su turisti redovno boravili duže nego u Senju: u Jablancu do 8,4 (1935), u Jurjevu do 9,7 (1933), u Karlobagu do 11,8 dana (1932). U tim mjestima boravak doduše nije trajao 10 do 15 dana i više, kao npr. 1935. u Jadranovu (10,7), Crikvenici (12,6), Selcima (14,7), Bakarcu (17), Baški (17,5) ili Novome (18,2), ali su ta mala podvelebitska mjestanca, i pored skromnih prilika za smještaj, opskrbu i razonodu i uz slabe parobrodarske veze, ipak privlačila turiste svojim prirodnim položajem i zadržavala ih po nekoliko dana na odmoru i oporavku.

Da li su to bili domaći ili inozemni posjetioci, to dosad nije prikazano. A to je također od interesa, pa su u slijedećem pregledu posebno sređeni podaci za domaće i posebno za strane turiste i uz svake za svaku godinu označen udio jednih i drugih u cjelokupnom turističkom prometu svakog pojedinog mjesta.

Pregled domaćih i stranih turista u Senju, Jurjevu, Jablancu i Karlobagu

Godina	Senj				Jurjevo				Jablanac				Karlobag			
	Domaći	%	Strani	%	Domaći	%	Strani	%	Domaći	%	Strani	%	Domaći	%	Strani	%
1929	1551	78	417	22												
1930	2357	81	560	19												
1931	1949	81	452	19	121	97	4	3	121	81	29	19				
1932	1531	81	359	19	271	70	116	30	335	89	43	11	593	93	43	7
1933	1795	82	388	18	94	71	38	29	248	83,5	49	16,5	118	87,4	17	12,6
1934	1755	80	450	20	266	74	92	26	169	76	53	24	235	89	30	11
1935	1164	75	397	25	210	62	127	38	374	77	109	22	164	82	33	13

Podaci su, kao što se vidi, sređeni samo za nekoliko godina, za Senj za 7 godina (1929-1935), za Jurjevo i Jablanac za 5 godina (1931-1935), a za Karlobag za 4 godine (1932-1935). U svima mjestima najveći broj posjetilaca čine domaći turisti: u Senju do 82 % (1933), u Jablancu do 89 % (1932), u Karlobagu do 93 % (1932) i u Jurjevu do 97 % (1931). Broj stranih turista iznosio je u Karlobagu do 18 % (1935), u Jablancu do 24 % (1934), u Senju do 25 % (1935) i u Jurjevu do 38 % (1935). Prema tome i priličan broj inozemaca posjećivao je u pojedinim godinama ova mjesta u podvelebitskom području.

Sve su to doduše male brojke, ali su one ipak značajne, jer se ova mjesta, osim Senja, i nisu mogla razvijati. Bila su zapravo »iza leđa«, sa slabim parobrodarskim vezama, a cestovni saobraćaj nije ni postojao u stvari zbog uskih cesta i neprikladnih za autosaobraćaj. Međutim kada je polovinom četvrtog decenija započela izgradnja moderne automobilske ceste od Sušaka prema Senju s tim da se nastavi i dalje, što je značilo početak izgradnje jadranske obalne magistrale, perspektive za razvitak ovih mjesta postale su bolje i šire. U Akademijinoj ediciji »Hrvatski kulturni spomenici«, u I svesku »Senj«, pisano je tada da u ovom gradu »vlada siromaštvo, pa nedostatak kapitala priječi, da se tu razvije barem promet stranaca u većem opsegu, jer Senj ima za to prirodnih uvjeta«. Ali je tome dodano ono što je u vezi s izgradnjom autoceste predstavljalo za Senj baš tu perspektivu, naime ovo: »Ali se sada čini, da bi novi način prometanja automobilskim cestama mogao učiniti Senj opet važnim trgovačkim i turističkim gradom. Senj je naime najbliža luka Zagrebu i sjeverozapadnoj Bosni, a leži između kupališta Hrvatskog Primorja s jedne strane i velebitskog turističkog područja i Plitvičkih Jezera s druge strane, pa bi to moglo odlučiti o njegovu gospodarskom napretku.«[23]

Prema prvom razdoblju, naime do 1914. godine, razdoblje u nacionalnoj državi od 1918. do 1941. znači napredak i u turizmu podvelebitskih mjesta, gdje su se sada umjesto samo dva, Senja i Karlobaga, razvijala

23 Hrvatski kulturni spomenici. I. Senj. Izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb 1940. Pavao Tijan: Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda, str. 34.

četiri mjesta: osim spomenutih još i Jurjevo i Jablanac. Istina, jadranska autocesta, koja je predskazivala bolju budućnost i za podvelebitski kraj, u ovom je razdoblju dovršena od Sušaka do Novoga, izuzev završnih radova od Sušaka do Bakarca, a radovi od Novoga prema Senju bili su tek započeti. Kad je u II svjetskom ratu napadnuta Jugoslavija, prestao je zapravo i rad na ovoj cesti, a prekinut je po drugi put redovan i normalan razvitak turizma u Hrvatskom primorju, i drugdje, a posljedice ovoga rata za turističku privredu bile su teže i strašnije. Mnoga su kupališta pretrpjela znatne štete, a sam Senj strašno je porušen od njemačkih bomba.

Obnova turističke privrede zadavala je stoga mnogo više poteškoća, ali je do nje ipak brzo došlo. Već 1945. god. turisti borave u Opatiji (5.452 sa 33.050 noćenja). Slijedeće godine (1946) ima turista ne samo u Opatiji (19.303 sa 123.530 noćenja) nego i u Crikvenici (11.484 sa 111.534 noćenja) i u Rabu (2.719 sa 29.386 noćenja).[24] Obnavljaju se sva turistička mjesta u Hrvatskom primorju, i drugdje, pa i ona ispod Velebita. U vodiču »Na Jadran«, koji je izašao ubrzo poslije oslobođenja (Zagreb, bez god.) daju se podaci i o Senju, gdje su otvoreni hoteli (Zagreb sa 11 soba, 22 kreveta i restauracijom, Velebit sa 10 soba, 20 kreveta, restauracijom i kavanom) i gdje djeluje Turistički odbor Gradskog NO-a. Tu se također spominje Jablanac, o kome je tada davao obavijesti »Putnik« u Crikvenici.[25] Nekoliko godina kasnije, 1954, u vodiču »Kroz Istru i Dalmaciju« spominju se Senj Jablanac sa Zavratnicom i Karlobag, koja su mjestanca tada također primala turiste.[26]

Bit će interesantno jednom prikupiti podatke o broju turista i noćenja za svako podvelebitsko mjesto u poslijeratnim godinama. Oni će pokazati postepeni uspon turističkog prometa u ovim mjestima. A njega je doista bilo. To dokazuju kasniji rezultati, do kojih nije odjednom i naglo došlo. Kao primjer poslužit će ovdje Senj i Jablanac, da se vide ti rezultati, i to u Senju u toku 8 godina, od 1954. do 1961., i u Jablancu u toku 9 godina, od 1953. do 1961.[27] U oba slučaja to će pokazati podaci prvo o ukupnom broju turista i noćenja, a zatim posebno o broju domaćih turista i njihovih noćenja, kao i o broju stranih turista i njihovih noćenja, da bi slika o turističkom prometu tih mjesta ispod Velebita bila što potpunija.

Prvo je riječ o **Senju** na temelju pregleda ukupnog broja turista i noćenja, s naznakom pada ili porasta u apsolutnom broju i postotku u pojedinim godinama te prosječnog boravka. Ovi su podaci uvod u prikaz poslijeratnog turističkog Senja.

24 Pobliže: Vinko Antić, Turizam Istre, Hrv. Primorja i Gorskog Kotara. Rijeka 1953. P. o. iz Riječke revije; II/1953, br. 1—2, str. 1—12.

25 Na Jadran. Zagreb (bez god.) nepaginirano.

26 Jugoslavija, Hrvatska. Kroz Istru u Dalmaciju (bez mj. i god.), str. 11—12.

27 Podaci su uzeti iz ovih edicija: Turizam Istre, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara. Izvještaj o radu I—II (X—XI), Rijeka 1955, str. 53 i 121; Izvještaj Turističkog saveza kotara Rijeka za 1955—1956 godinu. Rijeka 1957, str. 68—69 i 70—71; Izvještaj Turističkog saveza kotara Rijeka 1957—1959 godina. Tabela 2, 3 i 4. Za god. 1960. i 1961. podaci su iz ureda Turističkog saveza u Rijeci.

Pregled turista i noćenja u Senju od 1954. do 1961.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak
	Ukupno	Porast - Pad		Ukupno	Porast - Pad		
		u broju	u %		u broju	u %	
1954	3278			4104			1,2
1955	4565	+ 1287	39	7777	+ 3673	89,5	1,7
1956	3648	— 917	20	4952	— 2825	36,3	1,3
1957	3754	+ 106	2,9	4778	— 174	3,5	1,3
1958	4345	+ 591	15,7	7147	+ 2369	49,5	1,6
1959	6433	+ 2088	48	11219	+ 4072	56,9	1,7
1960	7911	+ 1478	22,9	13563	+ 2344	20,9	1,7
1961	10742	+ 2831	35,8	24463	+ 10900	80,3	2,2

Prema prosječnom boravku iz ovog pregleda vidi se da je Senj i nadalje samo tranzitna turistička tačka, jer turisti u njemu borave 1 do 2 dana, čak nešto manje nego u pojedinim godinama u staroj Jugoslaviji, kada je prosječni boravak iznosio 3,4 (1939) i čak 4,3 dana (1940). Znatno je međutim porastao i broj turista i noćenja u poslijeratnom razdoblju turističkog razvoja Senja. U staroj Jugoslaviji broj posjetilaca iznosio je najviše 2.401 (1931), a noćenja 6.884 (1934), dok je taj broj znatno premašen već 1954. godine, kada je iznosio 3.278, a još više 1955. sa 4.565 turista. Iste godine broj noćenja popeo se na 7.777. Slijedeće tri godine, 1956. do 1958. zaključno, opao je i broj turista i noćenja, ali je ipak iznad predratnog. Od 1959. nastaje međutim novi porast. On iznosi prema prethodnoj godini 48 %, a 1960. godine 22,9 % i 1961. godine 35,8 %. Istih godina raste i broj noćenja: 1959. god. za 56,9 %, 1960. god. za 20,9 %, a 1961. god. za 80,3 %. Posljednje godine ukupan broj turista iznosi 10,742, a noćenja 24.463, što je dosad uopće najveći uspjeh u turističkom prometu grada Senja. To predstavlja prema 1954. godini porast u broju turista za 7.464 ili 227 %, a u broju noćenja za 20.359 ili 496 %. Prema najvećem broju turista u predratnom periodu (1931) porast 1961. godine iznosi u broju turista 8.341 ili 347 %, a prema najvećem broju noćenja (1934) porast iznosi 17.579 ili 255 %. Prema tome Senj je kao turističko mjesto znatno napredovao u posljednjem deceniju (1954-1961), ali je i nadalje ostao pretežno prolazna turistička stanica. Međutim, koliko je on to i dalje, a koliko je povećanju broja turista i noćenja pridonio camping-turizam u okolici Senja, posebno je pitanje, pa bi trebalo statistički odvojeno prikazati turiste u campingu od onih koji se prolazno zadržavaju u Senju.

Sama pak činjenica da je tako jako porastao i broj turista i broj noćenja u posljednje tri godine u Senju pokazuje, da je ovaj gradić zakoračio u novo razdoblje razvoja što se tiče njegove turističke privrede. Pri tom se javlja još jedno pitanje: da li su takvom porastu pridonijeli i koliko domaći ili strani turisti, ili, drugim riječima, kolik je udio domaćih odnosno stranih turista i njihovih noćenja u ukupnom turističkom prometu Senja. To prikazuje slijedeći pregled.

Pregled domaćih i stranih turista i njihovih noćenja u Senju od 1954. do 1961.

Godina	Domaći					Strani				
	Turisti	%	Noćenja	%	Prosječni boravak	Turisti	%	Noćenja	%	Prosječni boravak
1954	2357	72	2996	73	1,3	921	28	1108	27	1,2
1955	3562	78	6700	86	1,8	1003	22	1077	14	1
1956	2676	73	3807	77	1,4	972	27	1145	23	1,2
1957	2291	61	3025	63	1,3	1463	39	1753	37	1,1
1958	2302	53	3665	52	1,6	2040	47	3482	48	1,7
1959	2567	40	3680	33	1,4	3866	60	7539	67	1,9
1960	3865	49	5010	37	1,2	4046	51	8553	63	2,1
1961	3500	33	4535	18,5	1,2	7242	77	19928	81,5	2,7

Iz ovih podataka proizlazi da se broj domaćih turista kreće od 33 % (1961) do 78 % (1955), a inostranih od 14% (1955) do 81,5 % (1961). Do 1958. u prevazi su domaći turisti, ali je već te godine broj inostranaca znatno porastao i približio se broju domaćih (47 % prema 53 %). Od 1959. godine stanje se potpuno mijenja. Te godine broj inostranih turista iznosi 60 %, domaćih 40 %, god. 1960. broj inostranaca 51 %, domaćih 49 %, a god. 1961. udio inostranih turista se penje na 77 %, a domaćih pada na 33 %. Još su veće razlike u noćenjima u korist inostranih posjetilaca. God. 1959. otpada na inostrane turiste 67 % noćenja, na domaće 33 %, god. 1960. na inostrane 63 %, a na domaće 37 %, god. 1961. na inostrane 81,5 %, na domaće 18,5 %. To znači da se inostrani turisti duže zadržavaju u Senju. Naime do 1958. godine prosječan boravak domaćih i stranih turista bio je skoro podjednak, a prije 1957. čak nešto veći kod domaćih, ali od 1959. prosječni boravak kod domaćih turista je u opadanju (iznosi 1,4 odnosno 1,2 dana), dok je kod stranih turista u porastu (od 1,9 na 2,1 i čak na 2,7 dana). Ovakav udio stranih posjetilaca predstavlja svakako uspjeh za Senj u općem porastu i broja turista i broja noćenja u posljednje tri godine.

Takvi su dakle rezultati postignuti u Senju.

Sada preostaje da se utvrdi kakvi su oni u **Jablancu.** Ukupan pregled turista i noćenja u ovom kupalištu prikazuje slijedeći pregled.

Pregled turista i noćenja u Jablancu od 1953. do 1961.

Godina	Turisti			Noćenja			Prosječni boravak
	Ukupno	Porast - Pad u broju	Porast - Pad u %	Ukupno	Porast - Pad u broju	Porast - Pad u %	
1953	170			257			1,5
1954	354	+ 184	108	486	+ 229	82	1,3
1955	344	— 10	2,8	720	+ 234	48	2
1956	524	+ 180	52	710	— 10	1,4	1,3
1957	539	+ 15	2,8	1160	+ 450	63	2,1
1958	1073	+ 534	99	3757	+ 2597	223,8	3,5
1959	2325	+ 1252	116	6598	+ 2841	75,6	2,8
1960	1945	— 380	16	6120	— 478	7	3,1
1961	2991	+ 1046	53	6754	+ 634	10,3	2,2

Iz ovog pregleda, kao i iz ranijeg za godine u staroj Jugoslaviji, vidi se da je do 1955. godine broj turista u Jablancu bio uglavnom na predratnom nivou, osim 1939. kada je prolazno bilo 994 turista, ali od 1956. u porastu je broj turista, a od 1957. i broj noćenja. Tih godina prosječni boravak je malen, najviše 2,1 dana (1957), dok je prije rata bio veći, krećuće se od 2,5 do 8,4 dana. Međutim od 1958. godine, kao i u slučaju Senja, stanje turističkog prometa u Jablancu se mijenja. Raste i broj posjetilaca i broj njihovih noćenja. Već 1958. godine broj turista prema prethodnoj godini porastao je za 534 % i iznosio je 1.073, dok je broj noćenja u porastu za 223,8 % i iznosio je ukupno 3,757. Slijedeće godine (1959), porastao je broj turista za 116 % tj. na 2.325, a broj noćenja za 75,6 % tj. na 6.598. Godine 1960. opao je međutim i broj turista (za 16 %) i broj noćenja (za 7 %) prema prethodnoj godini, ali ta je pojava bila prolazna, jer je 1961. godine opet porastao i broj turista (za 53 %) i broj noćenja (za 10,3 %) prema prethodnoj godini. Prema dosad najvećem broju turista (2.325) i noćenja (6.598) u 1959. godini, porast 1961. godine iznosi u broju turista 666 ili 28,5 %, a u broju noćenja 156 ili 2,4 %. Prosječan boravak nije visok, kao što je bio u predratnim godinama, kada je u Jablancu bilo manje turista i manje noćenja, ali to su bili stalni posjetioci sa dužim boravkom, dok je posljednjih godina znatno porastao i broj turista i broj noćenja, ali se ovi turisti manje zadržavaju, pa prosječni boravak iznosi 2 do 3 dana odnosno 1958. god. 3,5 dana. U odnosu na 1953. godinu broj turista od 170 popeo se 1961. godine na 2.991, što predstavlja porast za 2.721 ili 1.600 %, a broj noćenja od 257 na 6.754, tj. za 6.497 ili 2.528 %. Prema najjačoj predratnoj godini sa 994 turista (1939) i sa 4.092 noćenja (1935), porast 1961. godine (sa brojem turista od 2.991 i noćenja 6.754) iznosi 1.997 ili 201 % u broju turista i 2.662 ili 65 % u broju noćenja.

Utvrdivši tako porast u broju turista i broju noćenja i ovdje, kao i u slučaju Senja, potrebno je osvrnuti se na udio domaćih i udio stranih turista u cjelokupnom turističkom prometu Jablanca. Uvid u to daje slijedeći pregled.

Pregled domaćih i stranih turista i njihovih noćenja u Jablancu od 1953. do 1961.

Godina	Domaći					Sirani				
	Turisti	%	Noćenja	%	Prosječni boravak	Turisti	%	Noćenja	%	Prosječni boravak
1953	95	56	174	67,7	1,8	75	44	83	32,3	1,1
1954	197	56	279	57,6	1,4	157	44	207	42,4	1,3
1955	281	81,6	605	84	2,1	63	18,4	115	16	1,9
1956	485	92,5	666	94	1,3	39	7,5	44	6	1,1
1957	512	95	1131	97,5	2,2	27	5	29	2,5	1
1958	348	32	1049	28	3	725	68	2708	72	3,7
1959	902	39	2061	31	2,2	1423	61	4537	69	3,1
1960	596	30,6	1893	31	3,2	1349	69,4	4227	69	3,1
1961	599	20	1157	17	1,8	2392	80	5597	83	2,4

Udio domaćih turista kreće se dakle od 20 % (1961) do 95 % (1957), njihovih noćenja od 17 % (1961) do 97,5 % (1957), a udio stranih turista od 5 % (1957) do 80 % (1961), njihovih noćenja od 2,5 % (1957) do 83 % (1961). Do 1957. god. udio domaćih turista i njihovih noćenja bio je uvijek veći od inostranih, pa i znatno veći (npr. 1955-1957), kao i u Senju, ali od 1958. godine stanje turističkog prometa se mijenja i u Jablancu. U toku posljednjih godina, od 1958. do 1961, udio domaćih turista iznosi najviše 39 % (1959), njihovih noćenja 31 % (1959), a stranih turista najmanje 61 % (1959) i njihovih noćenja 69 % (1959); obrnuto, udio stranih turista iznosi najviše 80 % (1961), njihovih noćenja 83 % (1961), a udio domaćih turista najmanje 20 % (1961) i njihovih noćenja 17 % (1961). Podaci pokazuju da su porasli i domaći turisti (najviše na 902 god. 1959) i njihova noćenja (najviše na 2.061 god. 1959), ali je porast znatno veći kod stranih turista (najviše na 2.392 god. 1961) i njihovih noćenja (najviše na 5.597 god 1961). Do 1957. god. prosječni je boravak bio nešto veći kod domaćih turista (do 2,2 dana) — kod stranih iznosio je do 1,9 dana, ali od 1958. godine prosječni boravak, iako je općenito porastao, veći je kod inostranih turista, do 3,7 dana, dok je kod domaćih turista do 3 dana.

Na kraju nekoliko podataka o **Jurjevu.** Ono je prve znakove svoga turističkog razvitka pokazalo već u staroj Jugoslaviji, od 1931. do 1940. godine. Poslije oslobođenja ono je opet skromno turističko mjesto. Prema podacima za 1960. i 1961. godinu[28] broj posjetilaca u Jurjevu iznosio je 1961. ukupno 236 sa 1.109 noćenja, a 1961. ukupno 426 sa 2.092 noćenja i sa prosječnim boravkom od 4,6 odnosno 4,9 dana. Usporedba sa podacima iz predratnih godina pokazuje da Jurjevo još nije dostiglo ni predratni broj posjetilaca (prije najviše 494, sada 426) ni broj noćenja (prije najviše 2.226, sada 2.092), ali mu se približilo. U pogledu udjela domaćih i stranih posjetilaca u Jurjevu je prije rata bilo uvijek više domaćih, najmanje 62 % do 97 %, tj. stranih turista najmanje 3 %, najviše 38 %, a

28 Podaci iz ureda Turističkog saveza u Rijeci.

posljednje dvije godine stanje je drukčije. God. 1960. udio domaćih turista iznosi 15,7 %, njihovih noćenja 7,7 %, a 1961. nastaje povećanje, pa udio domaćih turista sada iznosi 24 %, a njihovih noćenja 19 %. Iz ovih se podataka već vidi da je veći udio stranih turista u obje posljednje godine. Doista, udio stranih turista iznosi 1960. god. 84,3 % i noćenja 92,3 %, a 1961. god. turista 76 % i noćenja 81 %. Prema prosječnom boravku se vidi da u Jurjevu turisti borave od 4 do 5 dana, i to domaći u spomenutim godinama 2,3 do 3,9, a strani turisti 5 do 5,2 dana. To znači da Jurjevo nije tranzitno turističko mjesto kao što su Senj i Jablanac.

Ne uzimajući u obzir Karlobag (za koji mi nisu poznati poslijeratni podaci o broju turista i noćenja), danas u podvelebitskom području dominiraju Senj i Jablanac, a za njima se razvija i Jurjevo. Prva dva mjesta su danas pretežno od tranzitnog značaja u turizmu. Za tu funkciju su osposobljeni izgradnjom jadranske autoceste, pa Senj sada još bolje služi kao ishodište za izlete iz Hrvatskog primorja na Plitvička jezera, a Jablanac za planinarske izlete na Velebit, za prijelaz preko mora na otok Rab, pa i za redovnu kombiniranu kopneno-pomorsku vezu Rijeka-Rab. Osim toga Senj je važna tačka na automobilskoj cesti Rijeka-Dalmacija, što je također od turističkog značaja. U Jablancu je već sagrađen moderan motel, a Senj s pravom očekuje izgradnju hotela, jer oba ova mjesta će i nadalje vršiti važnu tranzitnu funkciju u turističkom prometu, pogotovo Senj kada se preuredi cesta od Senja do Plitvičkih jezera, što je svakako od interesa za naš turizam uopće i za što veću posjetu svih turista koji borave u kupalištima Hrvatskog primorja ili samo prolaze njegovom obalom prema jugu. Osim toga Senj je sam po sebi za turiste zanimljiv gradić, pa njegove kulturno-historijske znamenitosti treba prikazati u vodičima i pokazati svakom posjetiocu Senja. Od prve hrvatske tiskare u Senju (1493) sa njenim tiskopisima, koje u fotokopiji, u nedostatku originala, treba izložiti u čitaonici ili muzeju, od Nehaj-grada i uspomena na uskoke, do Senja kao značajnog kulturnog centra u drugoj polovini 19. stoljeća i rodnog mjesta hrvatskih istaknutih književnika — Kranjčevića, Novaka, Nehajeva, Ogrizovića, Rorauera — i uloge Senja u našem brodarstvu i parobrodarstvu te u političkom životu Hrvatske u 19. i početkom 20. stoljeća, provlači se građa koja je od interesa i u turističkom pogledu, ako se prikaže na suvremeni način. Konačno ima elemenata koji pokazuju da i stacionirani turizam ima uvjeta da se razvija, i to ne samo u Jablancu i Jurjevu, kako su pokazali podaci iz godina u staroj Jugoslaviji, te u Jurjevu 1960. i 1961. godine, nego i u Senju, u kome je i do sada dio turista duže boravio nego što to pokazuje prosječni boravak za ukupan broj turista. To vrijedi i za Jablanac posljednjih godina, kada je on i tranzitna tačka za otok Rab. Prema svemu dakle i podvelebitsko područje sa već poznatim kupalištima (Senj, Jurjevo, Jablanac i Karlobag) i sa nizom malih, dosad gotovo nepoznatih mjestanaca, ima u novim prilikama poslije izgradnje jadranske magistrale mnogo povoljnije uvjete da svoje prirodne osobine, divlji krš i pitome uvale, pokaže turistima i time se još više razvije i napreduje kao poseban turistički kraj. Na to svakako upućuje i dosadašnji ma koliko skromni razvitak, a za to govore naročito uspjesi postignuti u novoj Jugoslaviji posljednjih godina. Oni znače dosad najjaču afirmaciju podvelebitskog područja kao turističkog predjela, ali istodobno i obavezuju sve faktore da se poduzmu daljnje mjere za unapređenje turističke privrede u mjestima ispod Velebita.

Sebald Cihlar

1845—1907

Razdoblje poslije ugarsko-hrvatske nagodbe (1868), od 70-tih godina do kraja stoljeća, osobito je značajno u Hrvatskom primorju: i nacionalno-politički, i u ekonomskom i u kulturnom pogledu. Borba za nacionalne interese protiv pretenzija Pešte naročito je uporna i jaka; nastojanja da se cijeli kraj i ekonomski podigne i razvije vrlo su živa; a kulturni napredak očituje se na više načina, naročito u malim kulturnim središtima sa tiskarskom djelatnošću kakva su tada bila Kraljevica, Senj, Bakar i Sušak.

U to vrijeme na svima područjima rada ističe se niz radnika. Među njima je i Sebald Cihlář, otac Milutina Cihlara Nehajeva.

Rođen 1845. godine u Češkoj, u Heřmanuv Mestecu, Sebald Cihlàr je kao mlad čovjek prijateljevao u Pragu sa Augustom Senoom, pa je na njegov poticaj došao u Hrvatsku oko 1865. godine. Po zvanju bio je učitelj i zaposlio se u Kraljevici. Istakao se odmah u redovima učitelja na reformi školstva, bio je među osnivačima Hrvatskog pedagoško-književnog zbora i njegov rad na tom polju zaslužuje da se istraži i prouči, iako nije ostao stalno u svome zvanju. Iz političkih razloga Sebald Cihlàř je napustio mjesto učitelja u Kraljevici i preselio se u Senj, gdje je izabran za tajnika Trgovačko-obrničke komore. Tu dužnost je vršio sve do svoje smrti, 1907. godine.

Djelatnost Sebalda Cihlàřa odvija se dakle u dva ondašnja primorska središta, u Kraljevici i Senju, ali se odnosi na cijelo Hrvatsko primorje, pa i na cijelu Hrvatsku. Ta je djelatnost bila i zapažena i cijenjena, a trajala je oko četiri decenija.

Za vrijeme svoga učiteljskog rada u Kraljevici, gdje se i oženio sa Ludmilom, kćerkom iz poznate kraljevičke porodice Martina Polića, Sebald Cihlář ističe se i kao javni radnik. U to doba Kraljevica se već razvija kao zapaženo kulturno središte. Tu je 1873. god. osnovana Primorska tiskara, počinje izlaziti »Primorac«, štampaju se i neka djela. God. 1874. posjetio je Kraljevicu August Šenoa, a Sebald Cihlář jedan je od onih koji su Šenou dočekali i uveli u Narodnu čitaonicu. Šenou je na tom putu po Hrvatskom primorju pratio Bude Budisavljević, pa u svojim sjećanjima »Nekolike uspomene na Augusta Šenou« spominje i Sebalda Cihlàřa, koga je već ranije bio »upoznao i zavolio« i to »kao duhovito i vatreno momče-rodoljupče« (Iz mojih uspomena. Zagreb 1918, str. 125). Što je Sebald Cihlář dočekao Šenou, bilo je potpuno razumljivo. Oni su se poznavali, a Cihlàř je bio ne samo učitelj nego i tajnik kraljevičke Narodne čitaonice, osnovane 1861. godine, a surađivao je i u »Primorcu«. Prema tome bio je dobro poznata ličnost ovoga primorskog mjestanca. O njegovu pak radu u kraljevičkoj Narodnoj čitaonici, koja je 70-tih godina bila središte kulturnoga rada u mjestu, govore i dva sačuvana pisma Sebalda Cihlàřa, koja je on kao tajnik Narodne čitaonice uputio Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu, a koja pružaju uvid i u samu djelatnost ove čitaonice.

Prvo pismo glasi:

Presvietli gospodine!

Družtvo »Narodne čitaonice« u Kraljevici kani o božiću prirediti zabavu, u kojoj bi se imao izvesti Klarićev melodram »Trojednica«. Poznavajući, da Vaše rodoljublje što radostnije prati ovakove pojave na polju duševnoga rada našega naroda, jer si tim stiče domovinska ljubav najkrepčiju podporu, to se možemo usuditi do Vaše Presvietlosti, da vas kao intendanta narodnoga kazališta ovim što smjernije umolimo, da nam se u rečenu svrhu iz kazališne garderobe uzajmi *narodno odjelo* za Dalmatinca (vis. tielu 1 met. 60 centim.), Hrvata (1 met. 50 centim.) i Slavonca (1 met. 40 centim.) uz naše jamstvo i na naš trošak. Pošiljka neka se odpremi poštom. Ubavješteni, da naša intendantura nije uzkratila svoje pomoći niti izvan zemlje, kad se je radilo o promaknuću domaće umjetnosti, to se možemo sbilja nadati, da će Vaša Presvietlost i našoj vrućoj molbi blagonaklono zadovoljiti.

Uz duboko počitanje

U Kraljevici (Portorè) 14. prosinca 1871.

u ime »Narodne čitaonice«
S. Cihlàř
tajnik

Drugo pismo glasi:

Presvjetli gospodine!

Klarićev melodram »Trojednica« omili družtvu ovdješnje »Narodne čitaonice« u toliko, da će se morati predstava prama izraženoj obćoj želji jošte jednom ponoviti, i u to ime urečena je već zabava na 6. t.m. Toga radi nemogosmo dosele povratiti posuđena nam odjela, nu drugoga tjedna stići će za stalno povratba u Zagreb.

Medjutim treba da izpunim nalog čitavoga društva, najme da u ime njegovo izrazim Vašoj Presvjetlosti što najusrdniju zahvalnost na blagohotnom povoljnom odzivu naše molbe. Odista bez uporabe narodnoga odjela izgubila bi bila predstava na svojoj karakteristici. Što je daklje pošlo za rukom prirediti »Trojednicu« prama neobhodnim zahtjevom, to ide slava i hvala tek Vašu Presvjetlost, koj Ste bio spreman i ohotan na svaku našu uslugu. S toga jošte jednom u ime cieloga družtva: Slava i hvala Vam! —

Uz duboko počitanje

U Kraljevici 3. siečnja 1872.

Cihlar S.
tajnik »Narodne čitaonice«

Oba pisma, naslovljena ondašnjem intendantu — to je bio Franjo Žigrović-Pretočki — pokazuju kako se u Narodnoj čitaonici u Kraljevici priređivalo predstave već 1871. godine na takvom nivou da su potrebne nošnje tražene iz zagrebačkog kazališta. Iz drugog pak pisma se vidi kakav je interes vladao među kraljevičkom publikom za ove predstave. U tom pak radu i udio Sebalda Cihlàřa bio je svakako velik i kao učitelja i kao tajnika društva.

Suradnjom pak u kraljevičkom »Primorcu« Sebald Cihlàř se također istakao kao javni radnik, pišući članke iz slavenskog svijeta. Ova njegova suradnja još nije istražena, a bila je vjerojatno redovna i obimna. Kada se jednom obradi ovaj primorski periodik i prikaže njegovu ulogu u novinstvu hrvatskom 70-tih godina, moći će se pobliže doznati kolika je bila suradnja Sebalda Cihlářa u njemu.

Međutim kraljevički period Cihlàřova javnog rada nije potrajao dugo, jer je osnutkom Trgovačko-obrtničke komore u Senju (1875) Sebald Cihlàř bio uskoro (1878) izabran za tajnika ove komore. Tada se on preseli u Senj i tako započinje novi period njegove javne djelatnosti, značajniji i opsežniji. On traje oko trideset godina, sve do njegove smrti. Ta je njegova djelatnost kao tajnika komore bila usmjerena ekonomskom podizanju Hrvatskog primorja, razvoju ribarstva, brodarstva, turizma, uspostavi dobrih kopnenih i pomorskih veza. Kada je priređen izlet čeških turista na Jadran, Sebald Cihlàř bio im je vodič. Kao tajnik komore davao je razne inicijative i dobrim dijelom rukovodio privrednom politikom cijelog Hrvatskog primorja. Za izložbu u Beču 1896, u Pešti 1896. i u Zagrebu 1906. Sebald Cihlar uređuje odsjek za privredu Hrvatskog primorja, napose za ribarstvo i brodarstvo. To spominje i Milan Krešić, tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu u svome »Izvješću o milenijskoj izložbi...« (Zagreb 1897), što se tiče peštanske izložbe (1896), kao što to navodi i dopisnik »Novoga lista« u članku »Ribarstvo na izložbi« u pogledu gospodarske izložbe u Zagrebu (1906). A kada je jedna deputacija senjske komore posjetila 1886. god. riječkog guvernera Augusta Zichy-a tražeći potporu za unapređenje senjske luke, u njoj je bio pored predsjednika komore Konrada Zimpermanna i tajnik Sebald Cihlàř, kako je to javila riječka »Bilancia« (XXII, 58, 11. III 1886). Isto tako prilikom postavljanja temeljnog kamena za tvornicu cementa u Bakru bio je prisutan Sebald Cihlàř kao tajnik komore, pa je tom prilikom i govorio. Prema tome, iz ovih podataka se vidi kako je Sebald Cihlàř sudjelovao u ekonomskom podizanju Hrvatskog primorja (Novi list, IX 209, 31. VII 1906).

Ipak rad na ekonomskom podizanju Hrvatskog primorja u svojstvu tajnika senjske komore nije spriječio Sebalda Cihlàřa da djeluje i na kulturnom polju, da nastavi ono što je započeo kao tajnik Narodne čitaonice u Kraljevici. On je naime u Senju izabran za predsjednika Narodne čitaonice, čijem razvitku je također posvetio dio svoga vremena i života. Time se Sebald Cihlàř još više istakao kao javni radnik, pogotovo što je Narodna čitaonica za njegova predsjednikovanja dobro radila, a Cihlàř je nazvan »požrtvovnim predsjednikom«. Na godišnjoj skupštini čitaonice 12. siječnja 1902. održao je uvodni govor u kome je iznio povijest ovog senjskog društva (Novi list, 17. I 1902). Njegove zasluge za Narodnu čitaonicu priznate su mu. U nekrologu u »Novom listu« (19. VII 1907) istaknuta je njegova energija u javnom radu i s tim u vezi rečeno je ovo: »Najbolji je tomu dokaz »Narodna čitaonica« u Senju. Ovo prosvjetno družtvo, kad no su mu svi poricali obstanak zbog prezaduženosti i nemarnosti, izabravši predsjednikom Cihlàřa pred nekoliko godina tako se je oporavilo i podiglo na nov život, da sadašnje ravnateljstvo nema bojazni za njen obstanak bude li sliedilo taktiku, kakovu je imao Cihlàř, dok je bio predsjednikom.«

Cihlàřova djelatnost bila je dakle raznovrsna. Pisao je poslovne izvještaje i predstavke Senjske komore, borio se za ekonomski prosperitet ne samo Senja nego i cijelog Hrvatskog primorja, a radio je i na kulturnom polju, prvo u Kraljevici i zatim u Senju u okviru čitaonica. Kada su sve tri komore u Hrvatskoj izdale 1898. *Spomenicu* o aktuelnim ekonomskim pitanjima, i Sebald Cihlàř imao je u tome zasluga, jer je zajedno sa ostala dva tajnika, zagrebačke i osiječke komore, Krešićem i Plavšićem, pripremio ovu ediciju.

Priznanje mu je odato i prilikom smrti u Zagrebu 1907. godine. U riječkom »Novom listu« izašao je nekrolog na 1. stranici s potpisom *Senjanin,* u kome je rečeno da je Sebald Cihlàř spadao »među riedke pojave u našem životu«, pa se nastavlja:

»Ako se ikome može reći da je savjestno i sdušno vršio svoje zvanične dužnosti, to se može reći i mora priznati Cihlaru. On je bio tajnik na svom mjestu, duša komore. Zastupao je komoru i znao joj držati ugled svagdje, te si stekao priznanje u svim triezno i ozbiljno mislećim krugovima tu i izvan Senja.«

Pisac nekrologa ističe u Cihlarovu značaju marljivost, radinost, ustrajnost, pa tome dodaje o njemju ovo:

»Njegovi nazori i savjeti su se svagdje primali kao mnienje ozbiljnoga muža zauzeta za stvar. Cihlàř je po svom političkom shvatanju i po pronicavosti u ekonomske prilike zaslužio da ga se osobito pri nastupu novog kursa poslalo u sabor. To poricanje može lih onaj koja ga pobliže ne pozna ili koji zaslieplјen strašću ne će da prizna Cihlàřov demokratski napredni duh i nazore o našem političko-gospodarskom odnošaju spram Ugarske. Cihlàř nije bio strančar, već patriota Hrvat, koji je duboko osjećao svu težinu naše podredjenosti, te do skrajnosti zauzet sa energičnim nastojanjem da se postigne ono što se postići može.«

Ta dobra svojstva Cihlàřova priznali su i drugi. Na pogrebu u Zagrebu, kome su prisustvovale sve senjske obitelji koje su tu živjele, govorio je u ime zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore tajnik Peroslav Paskijević-Čikara i istakao da je Cihlàř bio »triezni i neumorni pregaoc na narodno-gospodarstvenom polju Hrvatske«, iskren drug i vjeran pri-

jatelj, neumorni radnik, uvažen stručnjak, kakvih je bilo malo u ono vrijeme kod nas, pa je tome dodao: »On je u sebi spojio čitavu povjest senjske komore, a posestrimske veze, koje spajaju sve naše hrvatske trgovačko-obrtničke komore, dale su mu prečesto prilike, da svojim vedrim i pronicavim umom te svojim bogatim znanjem i izkustvom izdašno utječe i na težak rad oko unapređivanja sveukupnih interesa cijele naše mile otačbine.«

Tako su o Cihlàřu sudili suvremenici, koji su ga dobro poznavali. Ako se pak danas prosudi i ocijeni rad Cihlàřove generacije u Hrvatskom primorju, i naš sud o tom marljivom javnom radniku, bit će veoma povoljan. U povijesti primorskih čitaonica, u prikazu ekonomskog razvoja Hrvatskog primorja posljednje tri decenije 19. stoljeća i početkom ovoga, ime Sebalda Cihlàřa ostaje spomenuto, a njegov rad priznat kao valjan, koristan i značajan.

Ali njegovo ime ostalo je upamćeno i po djelima njegove djece. Kada je umro, ostavio je tri sina, Milutina (rođ. 1880), Zdenka (1882) i Vatroslava (1896), i dvije kćeri, Ružu (1878) i Cvijetu (1886). Danas su još na životu Cvijeta i Vatroslav. Njegov sin Milutin Cihlàř Nehajev mnogostruko je značajan za razvitak hrvatske književnosti i kulture uopće i to što mu je rodni grad Senj podigao spomenik u senjskom Parku književnika, pored S.S. Kranjčevića i V. Novaka, uz prigodnu svečanost sa predavanjem dra Iva Frangeša i Vlatka Pavletića, uz učešće i čitanje svojih radova akademika Gustava Krkleca, Dragutina Tadijanovića i Dragiše Cesarića, samo potvrđuje kako i naši suvremenici odaju poštu i priznanje jednom od sinova Sebalda Cihlàřa. Toj svečanosti u Senju prisustvovao je i Milutinov brat Vatroslav, koji se također istakao kao javni radnik, koji je započeo pisati i objavljivati svoje radove pred početak prvog svjetskog rata, to nastavio između dva rata, a koji se poslije oslobođenja ogledao kao dopisnik i suradnik novina i časopisa, kao pisac zapaženih feljtona i eseja, kao kulturni historičar uopće, a napose što se tiče Hrvatskog primorja, i koji i danas neprekidno stvara i priprema nove priloge. Njegov esej »Književnost iza rešetaka«, objavljen prošle godine u »Riječkoj reviji« (X, 3—4), pored ostalih takvih priloga, pokazuje da Vatroslav Cihlar može našu kulturnu povijest obogatiti još vrlo zanimljivim radovima i tako spasiti od zaborava dragocjene podatke o ljudima i pojavama iz doba u kome je živio i djelovao do danas.

VINKO ANTIĆ

DR VUK KRAJAČ

Naš ljubljeni Senj

Od Zagreba na more najkraćim putem pošli smo vlakom do Josipdola i odatle kroz najljepše predjele Like preko Male Kapele i Vratnika u Senj. Nakon brojnih lijepih dojmova na putu kroz kapelske šume te spuštajući se u ličku visoravan kroz Jezeransko i Brinsko polje, svakome će ostati nezaboravan u uspomeni jedinstven pogled sa vrha Vratnika (698 m). Ne znaš je li taj pogled ljepši ljeti ili zimi, jer u oba slučaja taj kršni kraj imade mnogo čara u svojoj prirodnoj krasoti. Ljeti more blistavo kao alem, a iza njega proviruju kameniti otoci. Uz obalu zbio se stari slavni Senj s ponosnom svojom tvrđavom Nehaj. Tu divnu sliku uveličava jasno i plavetno nebo kao nebi čaroban krov. Spustajući se niz Vratnik vijugavom jozefinskom cestom brzo nesta pogleda na more, na putu kroz Senjsku dragu i selo sv. Križ. Tu najednom zapaziš nad sobom u sjeni, golih stijena brdo s tri otvora: Orlovo gnijezdo, to uskočko uporište što ga je opjevao Šenoa. Malo dalje, nalazeći se već duboko u Senjskoj dragi, kod tzv. Kozljeg kamena, otvori se odjednom ponovo pogled na more. Tvrđava Nehaj već nam je na domaku, dižući se na brdu kao usred mora, a iza nje otoci Krk i Rab. Prešavši preko kamenog mosta, odmah nalijevo leži tu u bujnom zelenilu ispod visokih stijena senjsko groblje s mnogim lijepim nadgrobnim spomenicima iz bijela kamena i grobnicama starih senjskih obitelji. U trenutku provezeš se dalje kroz stari drvored, aleju, što otvara put do samih gradskih bedema i glavnog gradskog ulaza s kopnene strane, do Velikih vrata. Na njima stoji natpis »Josephinae Finis«, jer od Karlovca do tih vratiju vodi jozefinska cesta, što je izgradi major Kajetan Knežić. Graditelj ceste pokopan je po vlastitoj želji u svojoj grobnici povrh Kamene česme, koju je on sam podigao ispod Vratnika na mjestu prozvanom Majorija.

Taj starodrevni bedem oko grada, što je u svom prvom obliku bio izgrađen vjerojatno već u V. stoljeću ,te tokom vremena mijenjao svoj izgled prema zahtjevima gradske obrane, postoji u većem dijelu još i danas. Od ukupno dvanaest bedemskih kula, vidimo i danas još šest u punom svojem obliku. Od njih su najbolje sačuvane Leonova kula, Šabac kula u luci, Rondel ili Tribenac kula te Filipova i Kaštelska kula sa cijelim gradskim kaštelom, dok je kula Lipica bila ovog rata teško oštećena. Svakom putniku i ljubitelju starina zapne oko o gradski kaštel, jednu od najvećih starih historijskih građevina, u kojoj stolovahu

mnogi gradski kapetani, a među njima i Krsto Frankopan. Znamenit je taj kaštel i po tome što u njemu, 1601. god., izgubi glavu tiranin i progonitelj senjskih uskoka, zloglasni general Rabatta. Pored gradskog kaštela, u kojem je danas smješten đački dom, sačuvane su uglavnom sve zidine bedema oko grada osim frontalnog dijela na obali, u luci. Međutim temelji starog bedema ostali su sačuvani i danas, ispod zemlje, cijelim lučkim pojasom, što se u više navrata moglo ustanoviti.

Senia je stari naziv našeg Senja, a značio je kod Ilira isto što i »staro mjesto«, po čemu razabiremo da je Senj predilirska naseobina. U rimsko pak doba Senj je bio važan lučki grad, o čemu nam svjedoče brojni i veoma zanimljivi arheološki nalazi što su dosada iskopani u Senju i okolici. Pa i u najnovije vrijeme, pred dvije godine, iskopan je u Senju, iza katedralske apside, vrlo lijep kip Božice bogova (Magna Mater Deorum), od bijela mramora, nešto manji od naravne veličine. Po tome se vidi da je u staroj Senia postojao hram Magne Mater, dokaz koji nam govori o tome da je Senj već u ono doba Magne Mater, dokaz koji su Rimljani samo u važnijim mjestima i na raskrsnicama važnih putova podizali takve hramove. Iz rimskoga doba imademo još mnogih drugih zanimljivih arheoloških nalaza koji nam svi govore o dalekoj i važnoj historijskoj prošlosti ovoga grada. Senj je jedan od najstarijih pomorsko-lučkih gradova na Sredozemlju. Još iz vremena prije naše ere potječe i nadgrobni spomenik Calpurnia Maxima. Čini se da je taj spomenik najstariji od sviju dosada pronađenih rimskih starina, po svojem obliku tipičan nadgrobni oltar, kako ga dr Klemenc opisuje u djelu »Senj« (Hrvatski kulturni spomenici).

Ušavši kroz kamenita Velika vrata u grad, unutar gradskih bedema, vidimo nadesno veliku trokatnicu, bivšu zgradu senjske gimnazije (danas preobnovljenu u stambene svrhe), u kojoj je naukovalo u prošlosti mnogo naših istaknutih književnih i kulturnih radnika. Malo dalje dolazimo na glavni senjski trg, »Cilnicu«, usred kojega stoji kamena fontana, djelo ing. Konrada Zettela, što ju je kasnije preinačio graditelj jozefinske ceste Knežić. Uza svu propast nekadanje senjske trgovine, kada je ovaj glavni trg pokazivao veselu i živopisnu sliku s mnogobrojnim kirijaškim kolima iz Like kojima su Ličani svake jeseni dovozili hranu u Senj i odvozili sol, ulje, šećer, duhan i petrolej, Cilnica i sada znade katkada oživjeti kao senjsko središte. Pred kaštelom i sada vidimo mnogo vesele mladarije koja se vraća iz škole u svoj đački dom. U ljeti skupine stranaca zaustavljaju se na trgu na šetnji kroz grad. Idući prema morskoj obali glavnom senjskom ulicom, tzv. Potokom, jer je tu nekada tekla voda, opazit ćemo na lijevoj strani zgradu Doma kulture, nekadašnjeg senjskog kazališta. Na malom trgu uz more lijepa trokatnica, što je krasi pročelje iz klesana kamena ali nažalost pokriveno preko polovice žbukom, a gotički prozori uništeni moderniziranjem. Jedino još postoji na 3 katu jedan stilski prozor i ispod njega grb iz kamena porodice kneza Posedarića, uskočkog vojvode, koji je poginuo prigodom uništenja uskoka 1601. g. U samoj luci uzdiže se impozantna ali oštećena palača »Ježić«, koju je u XVIII. stoljeću sagradio graditelj senjske luke Vukasović. Zgrada ima krasni portal i stilski lijepe prozore s timpanonima arhitekture iz onog vremena.

Iako je ratno razaranje za prošlog rata ostavilo dubok i žalostan trag u izgledu ovog našeg starog i slavnog grada, jer je preko 80 posto kuća bilo onemogućeno za stanovanje, a od toga oko 30 posto posvema uništeno, neumornim radom, energijom senjskih trudbenika uspjelo je popraviti i urediti već lijepi broj kuća. Također i industrijska i obrtna djelatnost u Senju zakoračila je dobrim tempom naprijed. Na mjestu nekadašnje velike tvornice duhana, što je bila tokom rata porušena, uspostavljena je nova tvornica trikotaže i tvornica sanduka, a bliže obali podignuta je velika zgrada tvornice pokućstva i ledana. U luci će svaki prolaznik opaziti čvrste zidine nekadašnjih golemih senjskih magazina koji su služili i kao burobran. Magazini su također ratom uništeni, a na njihovom mjestu imala bi se podignuti nova građevina.

Među znamenitostima Senja vrijedno je spomenuti kao kulturno-historijski spomenik većeg značenja Katedralu iz XII. stoljeća, koja sadrži u sebi tri zanimljive građevne faze, među kojima je najstarija ona iz klesanca kamena dokazujući romaničko porijeklo ove građevine. Posljednjom restauracijom (jer je i taj spomenik bio ratom teško oštećen) znatno je povećana njena umjetnička vrijednost, jer su došli do izraza razni arhitektonski motivi što su prije bili sakriveni žbukom. Tu se naročito ističe na pročelju niz tzv. visećih arkada. Pokraj Katedrale ističe se palača Vukasović podrijeklom iz XV. stoljeća (prije obitelji uskočkog vojvode Daničića). Zgrada je iz klesana kamena, s baroknim balkonom i s dva gotička prozora. Ova se zgrada sada obnavlja za Muzej grada Senja. U Senju kao tipičnom starom primorskom gradu imade još i danas mnogo lijepih starinskih ambijenata specifično senjskog tipa kao što su Uskočkà i Čolićeva ulica te gradski predio zvan Gorica.

Šetajući obalom u luci gdje pristaju brodovi lokalne plovidbe osjetit ćemo najbolje bilo senjskog života. Tu je osobito živo u ljetnoj sezoni, jer je Senj i danas raskrsnica putova za Liku, zapadnu Bosnu i Dalmaciju, a preko mora s otočjem. Najkraći put iz Malog Kvarnera u Zagreb i Plitvička jezera i zapadnu Bosnu (uključivši tu otoke Krk i Rab, dio Paga i veći dio Lošinja što se pružaju neposredno pred Senjom) vodi preko Senja. Kada se uredi autocesta do Plitvičkih jezera i Bihaća, čitavo će zaleđe sa Zagrebom i srednjim Podunavljem biti znatno približeno svom najbližem moru u senjskom zaljevu. Za nepuna tri sata vožnje autom ili budućom elektrificiranom željeznicom preko Ogulina i Vratnika u Senj, bit će omogućen brzi silaz iz Zagreba na more. Ova prometna izgradnja znatno bi pridonijela razvitku našeg pomorskog turizma. Pogotovo će Senj dobiti na važnosti kada bude gotova jadranska autocesta, što će izravno povezati Istru (tršćanski zaljev) preko Rijeke i Senja duž cijele dalmatinske obale s Dubrovnikom i Bokom Kotorskom i Crnogorskim primorjem. Također bi znatno pridonijela napretku primorskih krajeva, ne samo turizma nego i prometa uopće, izgradnja drugog željezničkog kolosjeka Rijeka—Zagreb preko Senja—Vratnika, s priključkom na postojeću prugu kod Ogulina. Ovom razvoju neminovno pridonosi raznolikost oblika tla i voda, neobično privlačna u turističkom smislu, jer nigdje u Evropi, na tako relativno malom prostoru, nisu se u tolikoj mjeri izrazile osebujnosti kopna, obale i mora, kao što u ovom kraju. S time je u vezi i neobična velika raznolikost klime između morske obale i neposrednog gorskog zaleđa. Flora i fauna adekvatno su se razvile. Sve to daje ovom području naročitu draž za turiste kao i za sve ljubitelje lijepe prirode. Nedaleko Senja je jablanički fjord, pored kataraktnih Plitvičkih jezera u neposrednom senjskom zaleđu. U blizini Senja imademo još jednu izvanrednu turističku atrakciju, glasovitu kršku spilju Vrtlina, povrh morskog pristaništa Krušćica, na južnom Velebitu, u visini od oko 900 m nad morem. Ovo je po svoj prilici najprostranija i najviša kraška spilja u Evropi, jer za njom zaostaju u tom pogledu i glasovite dahštajnske špilje. Dvorane u Vrtlini široke su 30 do 100 m. Svodovi su razapeti po svoj širini bez potpornja. Veličinu najvećih dvorana možemo približno predstaviti ako zamislimo npr. zagrebački Trg Republike presvođen jedinstvenim kamenim svodom. Dosada istražena gornja i donja špilja mjere zajedno u duljini oko 900 m. Ovo je pravo prirodno čudovište, zasada još gotovo nepoznato javnosti, pa treba nastojati da ga se iskoristi u turističke svrhe.

Našu šetnju gradom završit ćemo parkom na rtu Art, tom bujnom zelenom oazom na kamenim stijenama, gdje se udiše čisti morski zrak i uživa u divnom pogledu na more. Usred parka mala zavjetna pomorska kapela s nekoliko lijepih modela i slika jedrenjaka umjetničke izradbe. Iznad parka, u zaleđu, uzdiže se na brijegu tvrđava Nehaj, to najvažnije znamenje grada Senja, vidljivo izdaleka svakom putniku koji dolazi s morske ili kopnene strane. Kada se čovjek popne na krovnu terasu tvrđave ostaje iznenađen jedinstvenim pogledom koji mu se pruža. Na jednoj strani cijeli Kvarnerski zaljev s otočjem, s gordim velebitskim masivom i Planinskim kanalom između kopnenih i otočnih stijena, a s druge strane Vratničko sedlo s Orlovim gnijezdom na nebotičnim visinama. To je panorama kojoj se čovjek može satima i satima diviti, jedinstvena slika prekrase prirode, što se neobično odrazuje u punoj harmoniji sunca, neba i plavetnog mora. Mi se, eto, divimo zalazu sunca s vrha nehajskog brijega i ispod njega ovom našem kršnom primorskom kraju i ovom našem ljubljenom Senju gradu.

VICE ZANINOVIĆ

Bibliografska građa o Milutinu Cihlaru Nehajevu

(kratak presjek)

Milutin Cihlar Nehajev djelovao je u toku tri decenija i po na nekoliko oblasti. Pisao je pripovijesti, romane i drame. Naročito veliku aktivnost razvio je kao esejist, objavio je brojne oglede, studije i prikaze iz književnosti, muzičkog i likovnog života. Po zanimanju novinar, javljao se često člancima iz područja političke publicistike. Radio je također na mnogim drugim poljima (prevodilac itd.).

Pred nama je pisac vrlo plodan i raznovrstan. Ukoliko bi se htjelo bibliografski osvijetliti njegovu djelatnost, bilo bi potrebno nekoliko araka časopisa. — Ja sam se stoga morao ograničiti na to da, *uz posebna izdanja*, navedem samo uži broj jedinica. Spomenuo sam pretežno priloge koji zasijecaju u književnost i umjetnost. No, želeći ukazati u okviru ove bibliografije na širok krug zanimanja Milutina Cihlara Nehajeva, zabilježio sam također neke jedinice iz političke publicistike; iz istih razloga naveo sam niz manjih priloga iz književno-umjetničkog kruga (naročito onih iz glazbenog i likovnog područja, izašlih u Jutarnjem listu). Ovoj bibliografiji priložio sam također samo ponešto iz literature o piscu.

POSEBNA IZDANJA

Bieg, povjest jednog našeg čovjeka, roman. S bilješkom o piscu (str. 187—188). Izd. Društva hrvatskih književnika, Savremeni hrvat. pisci, Zagreb, 1909, str. 1—188 (roman: 1—185).

Bieg, II izdanje, Zagreb, 1917, str. 191.

Veliki grad, novele. Izd. Matice hrvatske, Zagreb, 1919, str. 3—159.

Sadržaj: Veliki grad. Zeleno more. Doktorova noć. Godiva. Arkanđelovo carstvo. Iz neznanog kraja.

Studija o Hamletu. Izd. naklad. zavoda »Jug«, Zagreb, 1917, str. 1—108.

Napomena: Preštampano, uz manje izmjene, iz »Savremenika« (Zagreb), 1915, str. 280, 386, 433.

Hippolyte Taine: Bilježke o Englezkoj. Preveo M. Nehajev, Zagreb, 1923, str. 1—183.

Hrvatski teatar, Zagreb, 1924, str. 3—36 (preštampano iz časopisa »Teatar«, bez potpisa).

Vuci, o četiristotoj obljetnici smrti Krste Frankopana, kneza krčkog, senjskog i modruškog, roman. Izd. Matice hrvatske, Zagreb, 1928, str. 3—422.

Napomena: roman, str. 3—349, prilozi: a) pripomena, str. 353—356, b) prilozi-dokumenti, str. 357—420, c) rječnik, str. 421-422.

Klupa na mjesečini, komedija u tri čina, Zagreb, 1928, str. 3—88.

Napomena: Prikazana u Hrvat. zemalj. kazalištu u Zagrebu, 22. XII 1928.

Esej o Vladimiru Mažuraniću, Zagreb, 1929, str. 1—28 (Posebno otisak iz Hrvatske revije, 1928, br. 1—2, i 1929, br. 5).

O stogodišnjici hrvatskog preporoda (1830—1930). Izd. Matice hrvatske, Mala knjižnica, kolo 1, sv. 1, Zagreb, 1931, str. 3—78.

Sadržaj: Uvod. Gaj. Grof Janko Drašković. Pjesnici i jezikoslovci. Kazalište i glazba. Zaglavak.

Rakovica — o 60-godišnjici smrti Eugena Kvaternika. Izd. Matice hrvatske. Priredio dr Blaž Jurišić. Zagreb, 1932, str. 3—296.

Knjiga eseja (Tolstoj, G. Flaubert, H. Ibsen, A. Strindberg, E. Zola. Studija o Hamletu). Zagreb, 1936. Predgovor o M. Nehajevu napisao Lj. Maraković. Izd. Matice hrvatske, str. V-XV, 1—170.

Zeleno more. — Kvaternik i Starčević (ulomak iz »Rakovice«). Predgovor napisala Miljenka Herceg (str. 9—21). Zagreb, 1941, str. 9—123.

Djela M. Nehajeva, knj. I-XIII, Zagreb, 1944—1945.

KRONOLOŠKI PREGLED ŠTAMPANIH RADOVA

(izvod iz bibliografije)

Nemoć, pripovijest, litografirana Nada, Zagreb, 1895—1896, god. II, br. 12—14.

U zadnjim plamsajima, pripovijest, litograf. Nada, 1896—1897, god. III, br. 8, 9, 10, 11, str. 113, 131, 146, 161.

Tendencija i smjer hrvatske literature, litograf. Nada, 1896—1897, god. III, br. 8, 9, str. 121, 137 (pod pseud. Borišev, a u saradnji s Teharskim).

Propali dvori J. Leskovara, litograf. Nada, 1896—1897, god. III, br. 14, str. 219.

Zola i Tolstoj, ulomak iz studije »Moderni moraliste«, Nova Nada, Zagreb, 1897, I, sv. 1, 2, str. 18—22, 55—58.

Prijelom, drama u jednom činu, Nova nada, 1897, god. I, sv. 1, 2, 3—4, 5, str. 6—10, 44—48, 87—96, 156—162.

Napomena: Prikazana u Hrvat. zemalj. kazalištu u Zagrebu 19. V 1898.

Svjećica, drama u 1 činu. Nada (Sarajevo), 1898, god. IV, br. 17, 18, 19, 20, str. 259—262, 275—278, 294—295, 307—310.

Napomena: Prikazana u Hrvat. zemalj. kazalištu u Zagrebu 24. XI 1898.

Ljubakanje (Libelei) Art. Schnitzlera — Naša pisma. Nada (Sarajevo), 1898, br. 23, str. 362—363.

Janko Leskovar, Nova nada, 1898, god. II, br. 4—5 str. 150—156.

»Kirijaš Henschel«, igrokaz u 4 čina od Gerh. Hauptmanna — Naša pisma, Nada (Sarajevo), 1899, br. 4, 5, str. 58—60, 74—75.

Nova umjetnost, Narodne novine (Zagreb), 1899, br. 115, 20. V.

Znanost i poezija, bilješke o Stanislavu Przybyszewskom, Narodne novine, 1899, br. 164, 20. VII.

Kranjčević, Obzor, 1899, br. 295, 23. XII.

Primjer moderne talijanske drame, Nada (Sarajevo), 1900, VI, br. 8, str. 125—127.

O razvitku glumačke igre, Nada (Sarajevo), 1900, br. 12, str. 187—189.

Janko Leskovar, književna studija. Život (Zagreb), 1900, II, sv. 1, 2, str. 14—18, 54—56.

Trenutci — Stihovi M. Sabića, Obzor, 1901, 24. XII, br. 296.

Pjesme M. Nikolića, Nada (Sarajevo), 1901, VII, br. 24, str. 383 (pod šifrom: n-v).

Obraz pred svijetom, komedija u 5 činova od Miše Dimitrijevića, Nada (Sarajevo), 1901, br. 22, str. 347— 349.

Najnovija Hauptmanova drama (Michael Kramer), Nada (Sarajevo), 1901, br. 5, str. 79—80.

Jubilej četiristogodišnjece, Obzor, 1901, 29. XI, br. 275.

Zlatarevo zlato, drama u 5 č. (po romanu A. Šenoe napisao *Ivanov),* Nada (Sarajevo), 1901, br. 23, str. 362.

Moderno i narodno, Hrvatska misao (Zagreb), 1902, I, br. 1—2, str. 21—25.

Emil Zola, Hrvatska misao (Zagreb), 1902, I, br. 20—21, str. 640—646.

Novinarski rad A. Šenoe, Obzor, 1902, br. 73, 29. III.

Nagodba, Hrvatska misao, 1902, I, str. 104—107 (pod pseud.: Sincerus).

Poslije mira, Obzor, 1902, br. 135, 14. VI (nepotpisano).

Moderna drama (g. Hauptmann i Suderman — Propast Sodome — Nova umjetnost: ensemble), Obzor, 1902, br. 63, 17. III.

Novićev »Vitropir« i G. Hauptmanna »Dabrov kožuh«, — Naša pisma, Nada (Sarajevo), 1902, br. 3, str. 38—39.

Poloneza, pripovijest, Obzor, 1902, br. 11, 15. I.

Veliki grad, pripovijest, Obzor, 1902, br. 295, 24. XII.

Poraz i slavlje, brošura, Rijeka 1902, str. 3—14 (pisana s M. Marjanovićem, *posebno izdanje).*

Naša pisma (XIV izložba Secesije — Max Klingerov Bethoven), Nada (Sarajevo), 1902, br. 10, str. 138—139.

Naša pisma (Umjetničke izložbe — Secesija — »Hagenbund« — »Kunstlerhaus«), Nada (Sarajevo), 1903, IX, br. 1, str. 10—11.

Impresionizam, Vijenac (Zagreb), 1903, str. 676—678, 702—708, 740—742, 771—774.

Milčinovići, Vijenac, 1903, br. 16, 17, 18, str. 517—518, 550—552, 582—584.

Stil glumljenja, Vijenac, 1903, str. 226—229.

Ideja historijske drame — Naša pisma, Nada (Sarajevo), 1903, IX, br. 23, str. 319—322.

Zeleno more, pripovijest, Obzor, 1903, br. 294, 24. XII.

Hrvatski moral, Hrvatska misao, 1903, II, str. 32—36) pod pseud.: Sincerus).

Đalski, Lovor (Zadar), 1905, br. br. 1, str. 3—5.

Josip Kosor: Optužba, pripovijesti, Lovor (Zadar), 1905, br. 2, str. 59—60

Vjenceslav Novak, nekrolog, Obzor, 1905, br. 217, 21. IX.

Život, dvije scene, Svačić, hrvat. ilustrirani koledar za 1905, str. 38—52. (Prikazana u Hrvat. zemalj. kazalištu u Zagrebu 12. IX 1907).

Canossa Moderne, Hrvatska, 1906, 31. VIII i 1. IX, br. 74, 75.

Prokletstvo, drama A. Milčinovića i M. Ogrizovića, Savremenik (Zagreb), 1907, II, br. 9, str. 533—541.

Završetak koncertne sezone, Savremenik, 1909, IV, br. 5, str. 279—280.

August Strindberg, Savremenik, 1909, IV, br. 4, str. 201—205.

Jedna knjiga (Mrkodol), Savremenik, 1909, IV, br. 6, str. 325—328.

Glumac, Savremenik, 1909, IV, br. 1, str. 34—38.

Darwin i literatura, Savremenik, 1909, IV, br. 4, str. 223—224.

Bieg, povjest jednog našeg čovjeka, roman, Zagreb, 1909, izd. Društva hrvatskih književnika (posebno izdanje).

Livadićeve novele, Savremenik, 1910, V, br. 11, str.790—794.

August Šenoa, Obzor, jub. br. 1910, str. 38—39.

Četiri aktovke Vlad. Lunačeka, Savremenik, 1910, V, br. 6, str. 415—421.
Vladimir Nazor, Savremenik, 1911, VI, br. 3, str. 157—165.
August Harambašić, Savremenik, 1911, VI, br. 10, str. 553—556.
Divot — izdanje Kranjčevićevih pjesama, Savremenik, 1911, VI, br. 1, str. 49—51.
Matica hrvatska, Savremenik, 1911, VI, br. 6, str. 365—369.
Književnost naivnih, Savremenik, 1911, VI, br. 4, str. 249—252.
Miša Dimitrijević, Savremenik, 1911, VI, str. 139.
Hrvatski roman, Jutarnji list, 1912, I, br. 1, 28. II.
Ljetno kazalište u Maksimiru, Savremenik, 1913, VIII, str. 586—591.
Epitafij o Matošu, Jutarnji list, 1914, III, br. 620, 22. III.
Studija o Hamletu, Savremenik, 1915, X, br. 7—8, 9—10, 11—12, str. 280—283, 386—396, 433—452. (posebno izdanje 1917).
Doktorova noć, pripovijest, Savremenik, 1915, X, br. 3—4, str. 101—111.
Godiva, novela, Savremenik, 1916, XI, str. 92—112.
Pučki elemenat u glazbi, Savremenik, 1917, XII, br. 1, str. 1—4.
Historijski roman (Milan Šenoa: Iz kobnih dana), Savremenik, 1917, XII, br. 2, str. 64—67.
Arkanđelovo carstvo, pripovijest, Savremenik, 1918, str. 7—18.
Spasitelj, događaj u 2 scene, Savremenik, 1919, XIV, str. 15—22. (Prikazano u Hrvat. zemalj. kazalištu u Zagrebu 9. VI 1916).
Veliki grad, novele, Zagreb, 1919, (posebno izdanje).
Iz neznanog kraja, pripovijest, Veliki grad, novele, Zagreb, 1919, str. 141—158.
Riječ o A. Šenoi, Jutarnji list, 1921, 25. XII
F. M. Dostojevski, o 100-godišnjici rođenja, Jutarnji list, 1921, 6. XI.
Ibsenova »Nora«, Jutarnji list, 1921, 26. X.
»Vučina« M. Ogrizovića, Jutarnji list, 1921, 12. XI.
Umjetničke izložbe — Proljetni salon, Jutarnji list, 1921, 12. i 19. X.
Jedno novo ime (uz izložbu V. Gecana), Jutarnji list, 1921, 24. IX.
Političke silhuete — Pokojnici: I: Dr Marijan Derenčin, Jutarnji list, 1921, X, 11. IX.
Političke silhuete — II: Dr Nikola pl. Tomašić, Jutarnji list, 1921, X, 18. IX.
Političke silhuete — III: Franjo Supilo, Jutarnji list, 1921, X, 2. X.
Političke silhuete — Savremenici: Dr Ante Trumbić, Jutarnji list, 1921, 16. X.
Političke silhuete — Savremenici: Mate Laginja, Jutarnji list, 1921, 30. X.
Drama i gluma, ulomci iz studije o Moskovskom hudožestvenom teatru, Savremenik, 1921, XVI, br. 2, str. 90—94.
Zrinski-Frankopan- Kritika, Zagreb, 1921, II, br. 5, str. 182—185.
Ger. Hauptmann, Jutarnji list, 1922, XI, 22. XI.
Zola kod nas, Jutarnji list, 1922, 16. IV.
Jedan književni skandal Jutarnji list, 1922, XI, 31. XII.
Iz bilježaka o A. Starčeviću — Starčevićev legitimizam, Jutarnji list, 1922, 11. VI.
Vlaho Bukovac, nekrolog, Jutarnji list, 1922, 27. IV.
»Golgota« M. Krleže, Jutarnji list, 1922, 5. XI.
Snijeg — Proslava 30-godišnjice književnog rada Stan. Przybyszewskoga, Jutarnji list, 1922, 4. IV.
Slava Molièrova, Jutarnji list, 1922, 17. I.
»Maškarate ispod kuplja« Ive Vojnovića, Jutarnji list, 1922, 26. X.
P. Claudel: Blagovijest, Jutarnji list, 1922, 16. III i 17. III.
Igor Stravinski — prigodom jednog koncerta, Jutarnji list, 1922, 31. III.
Wagnerov Parsifal«, Jutarnji list, 1922, 30. IV.
Hermann Bahr, Jutarnji list, 1923, 24. I.

Ivo Ćipiko umro, Jutarnji list, 1923, 26. IX.
Graničari, Savremenik, 1923, br. 1, str. 17—19.
Nekrolog M. Ogrizoviću, Savremenik, 1923, br. 8—9, str. 356—362.
H. Taine: Bilježke o Englezkoj, Zagreb, 1923, preveo M. Nehajev (posebno izdanje).
Mil. Ogrizović, nekrolog, Jutarnji list, 1923, 26. VIII.
XVII »Proljetni salon«, Jutarnji list, 1923, 8. VI, 27. VI, 1. VII i 8. VII.
Dubravka, Jutarnji list, 1923, 6. II.
Rikard Treći, Jutarnji list, 1923, 4. XI.
Promašeni životi od Lenormanda, Jutarnji list, 1923, 2. X.
Muzički Zagreb, Jutarnji list, 1923, 21. II, 4. III i 15. III.
»Sin« — drama *B. Lovrića,* Jutarnji list, 1923, 2. I.
»Svadbeni let« M. Begovića, Jutarnji list, 1923, 20. IV.
O Anti Starčeviću, Savremenik, 1923, br. 5, str. 244—249.
Političke silhuete: Stjepan Radić, Jutarnji list, 1923, XII, 1. IV.
Temelji ideologije Ante Starčevića, Jutarnji list, 1923, XII, 26. V.
Priroda i čovjek, Savremenik, 1923, br. 6—7, str. 331—332.
Izložba »Proljetnog salona«, Jutarnji list, 1924, 16. V i 20. V.
Izložba Jože Bužana, Jutarnji list, 1924, 19. XI.
Puccini umro, Jutarnji list, 1924, 2. XII.
»Hasanaginica« Šafraneka Kavića, Jutarnji list, 1924, 20. IV.
Licitarsko srce, Jutarnji list, 1924, 19. VI.
Dumas-fils — o 100 g. rođenja, Jutarnji list, 1924, 15. VIII.
Autobiografija Ljube Babića Đalskoga, Jutarnji list, 1924, 10. I.
Krležin »Vučjak«, Jutarnji list, 1924, 4. I.
»Majstorica Ruža« Joze Ivakića, Jutarnji list, 1924, 25. I.
Rastanak s Rusima, Jutarnji list, 1924, 20. II (o gostovanju Hudožestvenog teatra).
»Božji čovjek« Mil. Begovića, Jutarnji list, 1924, 14. XII (nepotpisano).
Hrvatski teatar, Zagreb, 1924 *(posebno izdanje).*
Francuska grafika XIX v., Jutarnji list, 1925, 20. III.
»Dubrovački diptihon« Antuna Dobronića, Jutarnji list, 1925, 27. III.
»Baš Čelik« Đure Dimovića, Jutarnji list, 1925, 6. VI.
Spomen-slovo o Zajcu, Sveta Cecilija (Zagreb), list za crkvenu glazbu, 1925, g. XIX. br. 1, str. 11—13.
Verdi, Jutarnji list, 1926, 21. I.
Wagner i mi — prigodom reprize Valküre, Jutarnji list, 1926, 19. II.
Sa Josipom Štolcerom Slavenskim, Jutarnji list, 1926, 17. IX.
Rusalka Ant. Dvoržaka, Jutarnji list, 1926, 6. VI.
Hovanščina — M. P. Musorgskoga, Jutarnji list, 1926, 21. VI.
Figurine, balet L. Šafraneka Kavića, Jutarnji list, 1926, 26. V.
Slikarske izložbe, Jutarnji list, 1926, 28. IV.
Izložba Miljenka Đurića — Kristovo lice u umjetnosti, Jutarnji list, 1926, 30. III.
Slikarske izložbe (J. Bužan — M. Crnčić), Jutarnji list, 1926- 17. XII.
Maksimir, Jutarnji list, 1926, 19. III.
Dva grada (impresije i paralele o Zagrebu i Beogradu), Jutarnji list 1926. 19. IX.
Knjiga o A. Šenoi, Jutarnji list, 1926, 27. VI (prikaz knjige. A Barca).
Jedan literarni događaj — M. Krleža: Izlet u Rusiju, Jutarnji list, 1926, 4. VII.
Novi Hamlet — preveo V. Krišković, Jutarnji list, 1926, 17. X.
Ivan Perkovac, Jutarnji list, 1926, 13. VI.
Šime Mazzura, esej o obzorašima i obzoraštini, Savremenik, 1926, XIX, br. 1, str. 29—32.
»Pustolov pred vratima« M. Begovića, Jutarnji list, 1926, 12. I.

Zlatarevo zlato — po romanu A. Šenoe dramatizirao Dežman Ivanov, Jutarnji list, 1926, 9. II.
Dr Knock ili triumf medicine — od Julesa Romaina, Jutarnji list, 1926, 13. IV.
Kozmički žongleri, Jutarnji list, 1926, 23. IV.
Dvije drame Josipa Kosora (Rotonda i Čovječanstvo), Jutarnji list, 1926, 15. VI.
Prigorska svadba Stj. Novosela, Jutarnji list, 1926, 27. IV.
Uz *Begovićev jubilej*, Savremenik, 1926, br. 2, str. 76—77.
Đalski, Savremenik, 1927, br. 6, str. 241—260.
Molinari, Obzor, 1927, br. 66.
Frankopani, Jutarnji list, 1927, 9. I, str. 11—13.
Spomen-slovo Jos. Freudenreichu, Hrvatsko kolo (Zagreb), 1927, knj. VIII, str. 444—450.
Praški dojmovi, Jutarnji list, 1927, 22. I.
Teatralija iz Praga, Jutarnji list, 1927, 4. III.
Ljepota i značenje Strosmayerova kipa, Jutarnji list, 1927, 1. I.
Jubilej, pripovijetka, Hrvatsko kolo, Zagreb, 1927, knj. VIII. str. 212—234.
Klupa na mjesečini, komedija u tri čina, Zagreb, 1928, str. 3—88 (posebno izdanje).
Vuci, roman, Zagreb, 1928, str. str. 3—422 (posebno izdanje).
Naša mlađa likovna umjetnost, Hrvatska revija, 1928, br. 1—2.
Esej o Vladimiru Mažuraniću, Hrvatska revija, 1928, br. 1—2, str. 1—21, 1929, br. 5, str. 273—280 (i *posebni otisak*, Zagreb, 1929, str. 1—28).
Stjepan Radić, Hrvatsko kolo, 1928, IX, str. 5—24.
Put života Lava Nikolajevića Tolstoja, Hrvatsko kolo, 1928, IX, str. 302—308.
Govor o H. Ibsenu, Književnik (Zagreb), 1928, str. 50—54.
Bijesno pseto A. Muradbegovića, Jutarnji list, 1928, 4. XII.
Ivan Rendić u Zagrebu, Hrvatska revija, 1929, br. 10, str. 615—616.
Oko Grgura Ninskoga, Hrvatska revija, 1929, g. II, br. 9, str. 534—539.
Vojskovođa, Hrvatska revija, 1929, II, br. 6, str. 353—357.
Aforizmi o budućoj umjetnosti, Hrvatska revija, 1929, br. 7, str. 413—416.
Čim da proslavimo Šenou, Hrvatska revija, 1929, II, br. 10, str. 586—592.
Južnjaci u hrvatskoj novelistici, Hrvatska revija, 1929, II, br. 7, str. 441—443
S Vjenceslavom Novakom, Hrvatska revija, 1929, II, br. 10, str. 608—609.
Komedija nad komedijama, Hrvatska revija, 1929, br. 11, str. 667—670.
Mladenačka drama Eugena Kvaternika, Hrvatsko kolo, 1929, X, str. 3—21.
U bolnici, Hrvatska revija, 1929, br. 8, str. 293—295.
Onaj žutokosi, Krvatsko kolo, 1929, X, str. 114—135.
Knez Bülov, Hrvatska revija, 1930, br. 3.
O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu, Hrvatska revija, 1930, br. 10 i 12, str. 525—536, 637—651.
Kostrenka, proza, Hrvatsko kolo, 1930, XI, str. 23—37.
Esej o dva morala, Hrvatska revija, 1931, IV, br. 4, str. 193—206.
Moderna štampa, Hrvatska revija, 1931, IV, br. 10, str. 566—577.
Khuen, Hrvatska revija, 1931, IV, br. 7, str. 363—372 (nedovršeno).
O stogodišnjici hrvatskog preporoda (1830—1930), Zagreb, 1931, str. 3—78 *(posebno izdanje)*.
Rakovica, Zagreb, 1932, str. 3—296 *(posebno izdanje)*.
Umjetnost stoljeća, Hrvatska revija, 1932, V, br. 5, str. 286—294 (nedovršeno).
Iz Goetheova Fausta, Hrvatska revija, 1932. str. 218—224, 228—233.
Emil Zola, Hrvatska revija, 1933, str. 201—220.
O breviru Stanka Vraza, Hrvatsko kolo, 1934, XV, str. 92—105.
Knjiga eseja, Zagreb, 1936, str. V-XV, 1—170 *(posebno izdanje)*.

IZ LITERATURE O PISCU

Andrija Milčinović: M. N., Savremenik, Zagreb, 1909, IV, br. 10, 11, str. 577—583, 621—624.
Andrija Milčinović: U spomen M. Nehajevu, Hrvatsko kolo, Zagreb, 1931, knj. XII, str. 329—336.
Ante Hikec: M. C. N, portrait, Hrvatska revija, Zagreb, 1931, IV, br. 6, str. 307—314.
V. J. T.: *Nehajev* (mladenačke uspomene), Hrvatska revija, 1931, br. 1, str. 349—351.
Ljubomir Maraković: M. Nehajevu iz memoriam, Hrvatska revija,1932, str. 281—285.
Ljubomir Maraković, predgovor uz »Knjigu eseja« M. Nehajeva, Zagreb, 1936, str. V-XV.
Antun Barac: Hrvatska književna kritika, Zagreb, 1938, str. 192—201.
Vladimir Nazor: Večernje bilješke (M. C. N. u Trstu), Novosti, (Zagreb), 1940, 20. X, br. 290, str. 17; preštampano u knjizi: Na vrhu jezika i pera, Zagreb, 1942, str. 106—109; — Eseji, članci, polemike, Djela Vl. Nazora, knj. XV, Zagreb, 1950, str. 399—402.
Vice Zaninović: M. C. N., skica za studiju, Savremenik, Zagreb 1940, XXVIII, knj. II, str. 22—23.
Miljenka Herceg, predgovor knjižici »Zeleno more«, Zagreb, 1941, str. 9—21.
Đuro Kokša: Književni lik M. C. N., Hrvatski glas, 1941, 4. VII, str. 11, i 5. VII, str. 10.
Martin Šumić (pseud. Vatroslava Cihlara); Primorski svijet i zavičaj (povodom 25-godišnjice smrti M. C. N.), Pomorstvo, 1956, XI, br. 6, str. 194—196.
Vlatko Pavletić, u zborniku »Hrvatski književni kritičari«, I, Zagreb, 1958, str. 194—196.
Ivanov (tj. Milivoj Dežman), Obzor, 1898, 21. V, br. 115 (o drami Prijelom).
M. V. Vinkov (pseud. Milana Marjanovića), Nada (Sarajevo), 1898, br. 12, str. 189—190. (Dvije pozorišne novosti: Povratak S Tucića — Prelom M. Nehajeva).
M. N., Vienac (Zagreb), 1898, 335—336.
H(ajev, tj. Nehajev: M. Cihlar Nehajev), Nova nada (Zagreb), 1898, II, 177 (»Kazališna kronika: Prelom M. Nehajeva«).
M. G., Narodne novine, 1898, 21. V, br. 115.
Mikov (pseud. Petra Skoka): Svjećica, Nova nada (Zagreb), 1899, III, sv. 4—5, str. 171—176; — Hrvatska moderna, knj. I, uredio M Marjanović, Zagreb, 1951, str. 354—360.
Iv(anov), Obzor, 1898, 25. XII, br. 272. (o drami Svjećica).
Anonim, Vienac, 1898, str. 768 (o drami Svjećica).
Anonim, Novi vijek (Split), 1898, III, 698—700 (Hrvatsko kazalište: Prelom, Svjećica).
M. M(arjanović), Savremenik, 1907, II, br. 10, str. 108 (Domaći dramski noviteti — Život).
č,Obzor, 1907, 18. X, br. 251. (o drami Život).
Vanja (M. Ogrizović), Hrvatsko pravo (Zagreb), 1907, 13. IX (o drami Život); isti, Hrvatska smotra (Zagreb), 1907. III, str. 381.
Zz, Riječ hrvatska, 1916, 10. VI, br. 137. (o drami Spasitelj).
Obzor, 1907, 18. X, br. 251. (o drami Život).
jh (Horvath), Jutarnji list, 1928, 24. XII, br. 345 (o drami Klupa na mjesečini).
R. M(aixner), Obzor, 1928, 24. XII, br. 345 (o drami Klupa na mjesečini).
Ka Mesarić, Riječ (Zagreb), 1928, 25. XII (o drami Klupa na mjesečini).
J. P(asarić), Obzor 1909, 28. X, br. 269 (o Bijegu).

Lj. D-ć (Lj. Dvorniković), Behar, 1909—1910, g. X, str. 174—175 (o Bijegu).
Sp(S.Parmačević), Pokret, 1909, 2. X, br. 225, (o Bijegu).
N. A(ntula), Srpski književni glasnik (Beograd), 1910, knj. 24, 16. VI, str. 950—954 (o Bijegu).
A. G. Matoš, Agramer Tagblatt, 1909, 16. X, br. 237; — Djela, knj. XVI, Zagreb, str. 320—326 (o Bijegu).
Zdenka Marković, Domaće ognjište, 1910, 9. X, str. 14—16 (o Bijegu).
Lj. Maraković: Hrvatski pripovjedači, Zagreb, 1929, str. 11 (o knjizi Veliki grad).
Ivan Zorec: Veliki grad, Ljubljanski zvon, 1921, 571—572.
Gj. V-ć (Vilović), Obzor, 1929, br. 6 (o Vucima).
Lj. Maraković, Hrvatska revija, 1929, str. 75—77; — Novi pripovjedači Zagreb, 1929, str. 127—134 (o Vucima).
jh (Josip Horvath), Obzor, 1933, br. 108—111 (knjiga o Kvaterniku — Rakovica).
Ivo Kozarčanin, Hrvatska revija, 1936, 442 (o Knjizi eseja).

U spomen dra Vuka Krajača

U Senju, njegovom rodnom mjestu, umro je nakon teške bolesti, 30. svibnja o.g., dr Vuk Krajač, počasni konzervator i predsjednik Senjskog muzejskog društva. Pokopan je uz brojno učešće senjskih građana i uz opću žalost, naročito naših konzervatorskih krugova koji su u dru Krajaču imali jednog od svojih najzdušnijih suradnika. Republički Savjet za nauku i kulturu bio je zastupan na sprovodu po svom izaslaniku dru Miloviću, dok je od Konzervatorskog zavoda iz Rijeke došao prof. Končar. Bilo je mnogo vijenaca koje su nosili u povorci njegovi drugovi iz djetinjstva i škole, među njima stari senjski lučki radnici, odajući tako intimnu počast čovjeku koji je i sâm bio svojim djelom neumorni radnik.

Djelo, što ga je Dr Vuk Krajač izvršio na području spasavanja i konzerviranja kulturno-historijskih spomenika u Senju kao i uopće na urbanističkoj-kulturnoj obnovi ovoga našeg historijskog grada, što je teško stradao za rata, toliko je opsežno i značajno da zaslužuje odulji prikaz i posebnu pažnju. Mi ćemo se osvrnuti samo na neke od najznačajnijih momenata iz njegova kulturnog djelovanja u Senju. Djelo i rad najbolji su nekrolog.

Dr Vuk Krajač došao je g. 1946. u Senj, u to vrijeme gotovo sasvim porušeni grad, da djelotvorno surađuje u njegovoj izgradnji. Otada pa sve do svoje smrti, on se gotovo nije rastajao sa svojim rodnim gradom. Akoprem je njegovo stalno obiteljsko boravište bilo u Zagrebu, sve njegove misli, sav njegov život bio je u Senju. Rijetko se u nekog čovjeka nađe toliko ljubavi prema svom rodnom mjestu i zavičaju. I za najteže bolesti, između jedne i druge operacije, izmučen od bolova i patnji, on je neprestano mislio na to kako će pomoći svom gradu, radeći ko crv, dan i noć, i ne osvrćući se na savjete svojih prijatelja koji su mu preporučivali malo odmora i liječenja. Još mjesec dana prije svoje smrti pisao je iz Zagreba jednom svom prijatelju: »Ja se dobro osjećam i cijeli dan radim punom parom. Kroz deset dana bit ću — nadam se — u Senju.« Ali to bijaše samo varava iluzija u njegovoj podmukloj bolesti. Dr Vuk Krajač došao je doduše u Senj, ali posvema slomljen, da u njemu završi svoj život. Bila je njegova želja da umre u gradu koji je, pored njegove obitelji, bio njegova najveća ljubav.

Dr Krajač je mnogo učinio kao senjski konzervator. Spasio je mnoge historijske spomenike od propasti. Napisao je brojne rasprave u našim časopisima, o kulturnom i ekonomskom značenju Senja i važnosti njegove izgradnje[1]. Njegova rasprava, što je izišla u konzervatorskim »Vijestima«, broju posvećenom gradu Senju, napisana je s toliko erudicije, znanja i studija da može poslužiti uzorom za slične elaborate. Iako je po školovanju i zvanju bio ekonomist, vrstan stručnjak u prometnim pitanjima, u stvarima pomorskog i kopnenog saobraćaja, Dr Krajač se zadubio i u kulturno-historijske i konzervatorske probleme. Nije to bio »hobby«, već njegov čitav život. Bio je čovjek velika znanja, govorio je i pisao tečno francuski, njemački i talijanski, a prilično i engleski. Bio je kao stvoren da bude tumač i evokator naše bogate kulturno-historijske baštine pred stranim turistima koji su posjećivali Senj. Proveo je ovo posljednjih petnaest godina na tisuće domaćih i stranih turista kroz Senj, jer mu geslo bijaše da nitko ne smije otići iz tog grada bez dubljeg dojma i uspomene. Kad je posjetila Senj kćer Winstona Churchilla, u pratnji izdavača Britanske enciklopedije, dr Krajač bio je određen da ih vodi i prati po Senju. Poveo ih je i na Nehaj. Tu ih je dr Krajač toliko zanio svojim predavanjem da su ugledni gosti ostali u Senju i preko programa. Profesori i đaci pariške Sorbonne, dok je još Senj bio u ruševinama, našli su u dru Krajaču ne samo znalačkog vodiča po Senju i tumača njegove velike prošlosti nego i gostoljubiva domaćina koji im je pružio skromno ali srdačno gostoprimstvo u svom ruševnom ljetnikovcu. Sam je vlastitim rukama očistio jednu prostoriju, punu prašine i podrtina, spremio improvizirane ležaje za sve, a ujutro im donio iz grada doručak od mlijeka i kruha. Samo neka se dobro osjećaju u Senju!

Senj je posjetilo posljednjih godina mnogo uglednih stranaca, učenjaka i pisaca. Sve je njih vodio po Senju dr Krajač. Tako predsjednik Columbia Univerziteta iz Sjedinjenih Država, direktor Geografskog instituta iz Pariza itd. Kad se jedan američki učenjak, koji je sakupljao naučni materijal o senjskim uskocima, obratio na zagrebačku Akademiju za podatke i informacije, bio je i opet dr Krajač da mu bude u Senju verzirani tumač i pomagalac. Ali on nije vodio i posvećivao pažnju samo »velikim« turistima, već je istom brigom dočekivao u Senju sve naše ljude, bilo to đačke ekskurzije ili mornare naše ratne mornarice. Svima je htio uliti ljubav prema junačkoj prošlosti svoga grada. Koliko je dr Krajač znao pobuditi interes i u stranom svijetu za naše kulturno-historijske spomenike i za naše prirodne ljepote, svjedoče brojna pisma zahvalnosti što ih je primao iz sviju strana svijeta, od uglednih ljudi, učenjaka i naučnih institucija. Sve je on to radio predano i nesebično, nije hajio za novac i nagrade. Kada bi mu neka od domaćih ili stranih turističkih grupa htjela dati kakvu novčanu nagradu za njega kao vodiča po Senju, on je to odlučno odbijao, pa i onda kada i sâm nije imao mnogo. Radeći u Senju na očuvanju kulturno-historijskih spomenika, a da olakša materijalne uvjete svog života, dok je bio relativno još zdrav, sam je pospremao svoj stan i kuhao sebi objed. Bio je fanatik rada i obnove Senja. Bio je jedan od glavnih osnivača Senjskog muzejskog društva, od osnutka do smrti njegov predsjednik. Da je znamenita palača Vukasović, jedan od najumjetničkijih historijskih spomenika Senja, što je bila potpuna ruševina, obnovljena i osigurana za potrebe senjskog muzeja, i njegova je zasluga. Jednakom energijom bacio se u akciju za podizanje Mauzoleja senjskih uskoka za koji je, po njegovoj molbi, Meštrović izradio sve nacrte.

Mnogi naši poznati književnici i pjesnici zadržali su dra Krajača sa svojih službenih i privatnih posjeta Senju u najboljoj uspomeni. On je bio, među ostalim, jedan od glavnih inicijatora i suradnika na podizanju spomen-bista u senjskom parku književnika na Artu, Silviju Strahimiru Kranjčeviću, Vjenceslavu Novaku i Milutinu Nehajevu. Organizirao je proslavu 400-godišnjice tvrđave Nehaj na čijem je očuvanju i turističkoj valorizaciji mnogo radio. Nedugo prije svoje smrti pisao je u jednom pismu iz Senja: »Iako sam još rekonvalescent poslije svih onih patnji i operacija, što sam ih pretrpio i izdržao u bolnici, evo me ovdje ponovo na poslu, jer mi je vruća želja da se u Senju — prije nego »odem« — podigne spomenik Milutinu Nehajevu. Da bih u tome uspio!«

Dr Krajač nam je »otišao« prije nego je bio podignut taj spomenik, ali se sveuč. prof. dr. Frangeš u svom briljantnom predavanju na senjskoj akademiji o Milutinu Cihlaru Nehajevu sjetio i dra Vuka Krajača, poznavajući njegove zasluge i na književnom polju.

Budemo li jednom htjeli prikazati senjske istaknute pregaoce u njihovim portretima, jamačno neće u toj galeriji izostati ni dr Vuk Krajač, po svojoj ljubavi, požrtvovnosti i nesebičnom zalaganju za našu kulturnu izgradnju jedan od najzaslužnijih senjskih domoljuba.

VATROSLAV CIHLAR

LITERATURA:

[1]) Nekoliko u posljednjim godinama napisanih rasprava i članaka dra Vuka Krajača;

Konzervatorska i urbanistička problematika Senja (Deset godina konzervatorske djelatnosti u Senju). »Vijesti« Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske. Zagreb, 1956. God. V. Br. 6.

Urbanistički problemi Senja. Isto.

O Vukasovićevoj palači. »Vijesti« Društva muzejsko-konzervatorskih radnika za god. 1961.

Urbanističko uređenje Male Place u Senju. »Bulletin« Jug. Akamedije, Zagreb, br. 1 i 2, 1961.

Savremeno vezivanje Kvarnerskog zaljeva sa zaleđem. »Saobraćaj«, Zagreb, 1952. br. 12.

Transverzalne željezničke veze našeg sjevernog jadranskog područja sa zaleđem. Dvostruki kolosijek Rijeka—Zagreb preko Senja. »Naš saobraćaj«, Beograd, 1946.

Elaborat o regulaciji grada i luke Senja kao podloga za izradu generalne osnove za regulaciju, restauraciju i proširenje grada i luke s naročitim obzirom na njegovu užu i širu okolicu. Senj, 1948. U rukopisu.

Senj, città di guerrieri e di poeti. »Panorama«, Rijeka, 30. XII. 1955.

N A R O D N I
O D B O R
K O T A R A
R I J E K A

čestita

29. novembra 1962.

DAN REPUBLIKE

svim građanima kotara R I J E K A i želi da proslava 19 godišnjice historijskih odluka u Jajcu podstaknu naše radne ljude da s još većim elanom rade na jačanju materijalne baze društva i na razvijanju socijalističkih društvenih odnosa zasnovanih na radničkom i društvenom samoupravljanju.